

Zwols Historisch Tijdschrift

כ ו ם

ז

ה

נ ר

א י ש

ר

ד ג

ג ז

ש ק

מ כ ה

ס פ ר

ב י ת

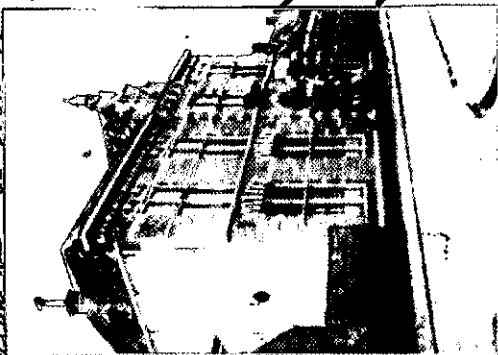
צ ב י

Groeten uit Zwolle

Wim Huijsmans en Annèt Bootsma

Beste Aaltje. Ik ben heel blij als ik nog eens weer wat van mijn vroegere leerlingen hoor. Hierbij verzorg ik u een kaart met onze Dageraad, opdat U nu ook weet, waar we wonen en onze samenkomsten houden. Hierbij gaat een kaart, waarop al onze samenkomsten. Met de hartel. groeten. Uw zeer toegenege meester E. Meuleman.

Meer Kennis. Ik zend U nu een kaart met onze Dageraad, opdat U nu ook weet, waar we wonen en onze samenkomsten houden. Hierbij gaat een kaart, waarop al onze samenkomsten. Met de hartel. groeten. Uw zeer toegenege meester E. Meuleman.

Beste Aaltje. Ik ben heel blij als ik nog eens weer wat van mijn vroegere leerlingen hoor. Maar ik zal U toch niet meer kennen. Ik zend U nu een kaart met onze Dageraad, opdat U nu ook weet, waar we wonen en onze samenkomsten houden. Hierbij gaat een kaart, waarop al onze samenkomsten. Met de hartel. groeten. Uw zeer toegenege meester E. Meuleman.

Waarop al onze samenkomsten. Met de hartel. groeten. Uw zeer toegenege meester E. Meuleman.

Ansichtkaart: 'De Dageraad', Molenweg 38
Poststempel: Zwolle, 8 oktober 1903

Beste Aaltje. Ik ben heel blij als ik nog eens weer wat van mijn vroegere leerlingen hoor. Maar ik zal U toch niet meer kennen. Ik zend U nu een kaart met onze Dageraad, opdat U nu ook weet, waar we wonen en onze samenkomsten houden. Hierbij gaat een kaart, waarop al onze samenkomsten. Met de hartel. groeten. Uw zeer toegenege meester E. Meuleman.

Een ansichtkaart uit 1903, vervaardigd door stoomdrukkerij La Rivière & Voorhoeve te Zwolle, met het gebouw De Dageraad aan de Molenweg 38 als afbeelding. Het pand is in 1897 ontworpen door de Zwolse architect F.C. Koch en in 1898 door de hervormde predikant A. de Haan ingewijd. Het bestond uit een vergaderzaal met woning en 'annexe lokaliteiten.' Van hier uit vond de stadsevangelisatie in het rode Assendorp plaats, waar veel mensen woonden die bij het spoor werkten. Ook was er in De Dageraad een kleuterschool gevestigd. Bouwkundig ziet het pand er aan de buitenkant nog net zo uit als op de ansichtkaart. Wel is het nu wit geschilderd. Naast de entree is een bord bevestigd waaruit blijkt dat nog steeds op dit adres de Vrije Evangelisatie gehuisvest is. Zoals op de kaart vermeld woonde E. Meuleman in De Dageraad. Het gaat hier om Egbert Meuleman, geboren op 22 april 1870 te Zwolle, conciërge in De Dageraad. Hij was onderwijzer en heeft Aaltje Dikschei dus in de klas gehad. Uit het archief van de penningmeester van De Dageraad blijkt dat Egbert Meuleman op 15 oktober 1907 twaalf-en-een-half jaar verbonden was aan De Dageraad. Hij kreeg toen een cadeau van 15 gulden. In 1908 vertrok meester Meuleman naar Den Haag.

AAN

002428

ARCHIEF
ZWOLLE
GEMEENTE

*Meijuffr. A. Dikschei
Schellerweg N.º 75
Zwolle*

Redactioneel

Inhoud

Krantenlezers leverden ook vroeger al commentaar op gebeurtenissen via ingezonden brieven. Dit blijkt uit het artikel van Wil Cornelissen over de onrust die het gevolg was van het optreden van een veldwachter tijdens een joodse begrafenis.

Eigentijds commentaar en ooggetuige verslagen zijn ook van belang in het artikel van J.C. Streng over de grote overstroming van 1825. Veel over deze ramp is te vinden in het boek geschreven door Jan ter Pelkwijk ten bate van de slachtoffers.

In de zestiende eeuw werden de originele land- en dijkrechten voor gebruik door juristen gekopieerd. De fraaie versiering van een aantal van deze bundels wordt door Lydie van Dijk beschreven en in de tijd geplaatst.

Een eeuw later, eind zeventiende eeuw, werd een dichtbundel van Anna Morian gepubliceerd. G.T. Hartong ontrukt deze Zwolse dichteres aan de vergetelheid en put uit haar gedichten ook een groot aantal biografische gegevens.

Iet Erdtsieck beschrijft het onderwijs aan het joodse kind in Zwolle rond het midden van de vorige eeuw. Een aantal overheidsmaatregelen op onderwijsgebied moest er voor zorgen dat het joodse kind integreerde in de Nederlandse samenleving.

Tenslotte beschrijft Wim Huijsmans de geschiedenis van het pand Harm Smeengekade 7, nu gelegen bij de rotonde bij de Kamperpoortenbrug. Dit pand werd in 1765 gebouwd als logement met een stalling voor paarden. Het heeft tot begin tachtiger jaren van de vorige eeuw als herberg gefungeerd.

Groeten uit Zwolle	Wim Huijsmans en Annèt Bootsma	2
De veldwachter zorgde voor onrust	Wil Cornelissen	4
'De zenuwen doen mij alles beven'	J.C. Streng	6
Gebundelde stads-, land- en dijkrechten	Lydie van Dijk	10
Het onderwijs aan het joodse kind in Zwolle, 1819-1857	Iet Erdtsieck	14
Anna Morian. Een vergeten Zwolse dichteres uit de zeventiende eeuw	G.T. Hartong	20
Een levendig centrum van verkeer: Harm Smeengekade 7	Wim Huijsmans	26
Literatuur		32
Mededelingen		33
Agenda		34
Auteurs		35

Houten leesplankje dat gebruikt werd op joodse scholen. (collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam).

De veldwachter zorgde voor onrust

Wil Cornelissen

Op vrijdag 3 juni 1932 stierf Vrouwke Levie-Lievendag, wonende op de Willemskade 13 in Zwolle, in de ouderdom van 75 jaar. Ze werd de daaropvolgende zondag begraven op de joodse begraafplaats aan de Watersteeg (nu Kuyterhuislaan genaamd). Haar begrafenis verliep niet geheel rimpelloos als we mogen afgaan op de ingezonden brieven in de Provinciale Overijsselse en Zwolsche Courant van 6 en 10 juni 1932. Merkwaardig is hierbij dat de burgerlijke overheid, in de figuur van een gemeenteveldwachter van Zwollerkerspel, een rol speelde.

Wat was het geval? Een eeuwenoude traditie wil dat mannen en jongens bij een dergelijke plechtigheid een hoofdbedekking dragen. Tegenwoordig worden daartoe veelal keppeltjes gebruikt; destijds droeg men meestal hoeden of petten.

In de krant van 6 juni schreef 'een toeschouwer' dat het bij de plechtigheid 'enigszins onordelijk is toegegaan.' De aanwezige gemeenteveldwachter kondigde aan dat mannen en jongens, die niet van een hoofddekkel waren voorzien, niet op de begraafplaats zouden worden toegelaten. Het is onduidelijk of hij dit deed omdat hij opdracht had gekregen om deze regel toe te passen, of dat hij het op eigen initiatief deed; was het misschien een joodse veldwachter?

Velen (en dat zullen waarschijnlijk de niet-joden zijn geweest) maakten van de nood een deugd. Zij maakten van hun zakdoek een 'ersatz

hoofddekkel' zoals de briefschrijver meldt. Hij deed dat zelf ook voor zijn zoontje. Vervolgens vertelt hij dat, nadat de plechtigheid enige tijd had geduurd, hij van de politiemans te horen kreeg dat het jongetje zich moest verwijderen. Ook andere 'gezakdoekte' personen werden verwijderd. De veldwachter liep over de begraafplaats (en dat alles tijdens de plechtigheid!) en commandeerde: 'Erf af.' Dat gaf natuurlijk onrust op Vrouwkens begrafenis.

De ingezonden-briefschrijver informeerde naderhand bij een 'Israëliet' of een zakdoek geoorloofd was. Volgens zijn informant was dit inderdaad wel toegestaan. Zelfs zou in noodgevallen het hoofd met uitgespreide hand bedekt mogen worden. De briefschrijver eindigt met de vraag of de politieverordening van Zwollerkerspel het optreden van de veldwachter rechtvaardigt. Vermoedelijk niet, zo verzucht hij.

Een paar dagen later reageerde een andere Zwollenaar ('Uw abonné A.K., vriend van de familie') in de krant. Hij zei dat hij van de onordelijkheden niets had gemerkt. Maar de personen die een zakdoek op het hoofd hadden, schaadden het decorum en verwijdering was niet zo vreemd. Bovendien, zo vroeg A.K. zich af, is een begrafenisplechtigheid wel een geschikt schouwspel voor kinderen, zoals de zoon van de eerste briefschrijver? 'Tussen het publiek bevond zich ook een dame met een huilende baby. Dat is toch een contradictie', zo beweerde hij. Ook deze tweede brief-

Grafsteen van Vrouwke Levie-Lievendag op de joodse begraafplaats aan de Kuyerhuislaan.

schrijver informeerde bij 'zeer bevoegde zijde.' Men vertelde hem dat het dragen van zogenoemde 'ersatz hoofddeksels' ongeoorloofd was en dat de veldwachter dus correct optrad.

Tenslotte is er nog een derde ingezonden brief van Ed. Anholt Ezn, namens het bestuur van het Joodse Begrafenis Genootschap. Ook hij nam het op voor de veldwachter. Immers een gedekt hoofd

was bij een dergelijke plechtigheid verplicht. 'Het publiek hoort dat te weten', zo betoogde hij. 'En', zo voegde hij er nog aan toe 'in tegenspraak met andersluidende berichten is het bedekken van het hoofd met ontbloote hand niet geoorloofd.'

De begrafenis van Vrouwke Levie had dus door goedbedoeld ingrijpen van de burgerlijke overheid een onrustig verloop.

‘De zenuwen doen mij alles beven’

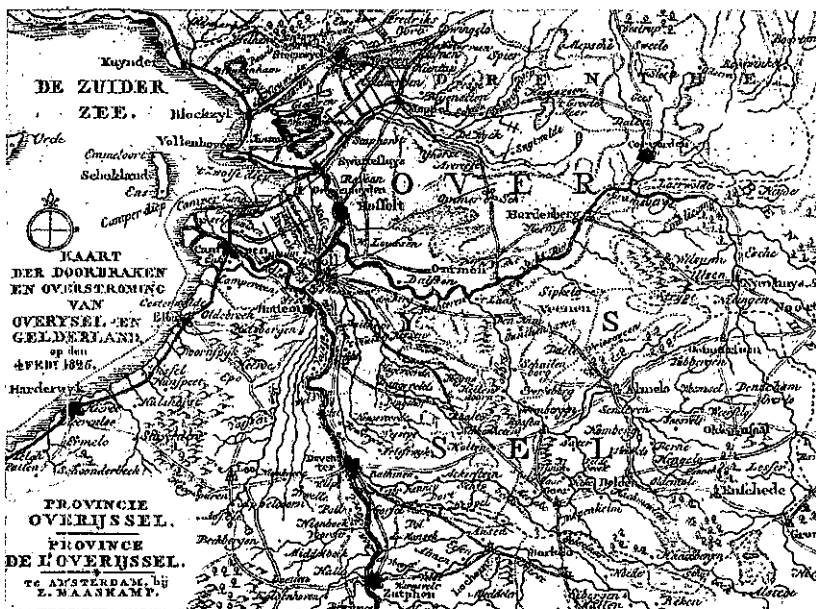
J.C. Streng

Kaart van de provincie Overijssel met de doorbraken en overstromingen van 4 februari 1825, gedrukt bij E. Maas-kamp, Amsterdam (collectie Stedelijk Museum Zwolle).

Aan de grote overstromingsramp in februari 1825 is altijd al veel aandacht geschonken. De ellende ontving in de toenmalige kranten volop aandacht in het gehele land. Door Jan ter Pelkwijk werd over de ramp een boekje ten bate van de slachtoffers geschreven onder de titel: *Beschrijving van Overijssels watersnood in Februarij 1825*. Nog altijd is dit de belangrijkste bron voor de sindsdien verschenen literatuur.¹

Een ooggetuige

Spontane reacties van ooggetuigen op de ramp zijn echter zeldzaam. Naast het relaas van Jan Morra over zijn reddingswerk is er een brief die Rutgera Amarantha Thomassen à Thuessink over haar ervaringen met de overstroming schreef aan haar te Groningen wonende nicht Dientje, ofwel Edzardina Jacoba Gelderman - Lewe van Middelstum.²

Rutgera Amarantha was de dochter van de grootmajoor van Zwolle, Joost Peter Thomassen à Thuessink en Johanna Muntz. Zij was gedoopt op 19 februari 1764 en haar hele leven ongehuwd gebleven. Ten tijde van de ramp woonde ze in een huurhuis in de Nieuwstraat. Twee jaar later, op 16 februari 1827, overleed ze. Dientje, weduwe van Egbert Gelderman, was haar aangehuwde nicht want de moeder van Egbert was Arnoldina Aleijda Thomassen à Thuessink, de echtgenote van Arnoldus Gelderman.

Welnu, op 11 februari 1825 schreef met de schrik nog in de benen en een overlopend gemoed, Rutgera Amarantha de volgende brief aan Dientje:

‘Lieve Dientje, Daar ik toch niets doen kan, en ik met mijn gedachten altijd over de Akeligheden denk, moet ik UE eens mededelen wat Rampen, onse Stadgenoten ende omliggende plaatsen, Dorpen en gehugten al is overkomen; weet dan dat nu ruim agt dagen geleden ik gerust op mij kamer zittende, er in eens een geloop zoo sterk door mijn straat kwam, dat ik vroeg uit ’t glas, of er Brand was, waar ik ten antwoordt op kreeg, og neen, maar het water loopt haast binnen Stadt, de Dijk en voorstad staat al onder en veel lieden vlugten al binnen om hun leven en haar vee te redden. Denkt hoe mij dit trof. Ik had wel gevreesd de ijsselijke storm en daer alle Elementen scheenen in beweging te zijn, dat dit naarheid zou opleveren dog, zoo had nooit eennig Mensch kunnen denken. In een ogenblik kerken opgeruimt, ’t Reventer het Binnengasthuis en veel grote huizen die lieden binnen namen. ’t Is nu vrijdag agt dagen, wierden er zoo bij koppels levende zielen en lijken op Beris in ’t Gasthuis gebracht, die opgevist wierden aan alle oorden van onse stadt. Enkelden wierden den kuur nog aangedaan, dog vrugteloos. ’t Zee-water dat zoo sterk zig in een ogenblik tot in onse

Staalgravure A.L. Zee-
lander naar J. Schoe-
maker Doyer van de
'grote dierenkop' in de
'Beschrijving...'

Pr[ofessor] Thuessink⁷ dit ook eens weet. De oude betrekking op Zwol zal hem wel mededeelzaam maaken, en bedelt tog waar gij kunt.

Nu lieve Dientje, schrijft mij eens ten eersten en groet de kinders van mij. Wij zijn alle wel en denkt eens aan UE liefhebbende Tante'

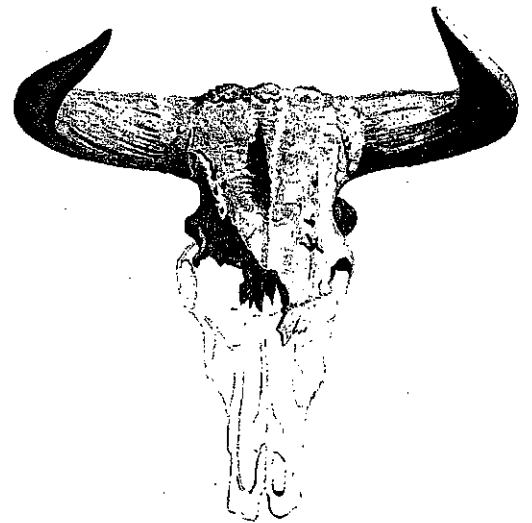
Gedelijk hulp

In hoeverre de aanmaning om royaal te geven, en niet alleen die van Rutgera Amarantha maar ook die van de *Provinciale Commissie ter verzorging der Noodlijdenden door den jongsten Watervloed*, is nog wel na te gaan. Dat kan aan de hand van publicaties in de *Overijsselsche Courant*. Op 4 maart berichtte de krant dat er tot nu in totaal voor 20.383 gulden te Zwolle voor de slachtoffers bij elkaar was gebracht. De krant kon niet laten er tevreden aan toe te voegen dat 'men zich ook alhier van den plicht der liefdadigheid met luister heeft gekweten'.

Op diverse manieren werd er geld geworven. Daartoe behoorde een ook thans nog geliefde vorm: het benefietconcert. Dat 'alle vermaken' opeens ophielden was dus betrekkelijk want op zaterdag 19 februari werden er in de schouwburgzaal van D.W. Diepenheim (het huidige Odeon) diverse operafragmenten uitgevoerd. De entree was ten bate van de slachtoffers een gulden per persoon. De organist Hempenius leidde op zondag 27 februari in dezelfde zaal het gezelschap 'Door zanglust vereenigd' in een concert van diverse zangstukken. De entree was deze keer vijftig cent. Voor hetzelfde bedrag kon men alweer op donderdag 3 maart Hempenius op het orgel in de St. Michaëlkerk horen spelen.

Er werden nog andere initiatieven in de *Overijsselsche Courant* aangekondigd. De tamboermajoor H. Wits en schermmeester J.N. Knoop hielden op 27 maart een demonstratieve scherm-partij. De entree was vrijblijvend maar de opbrengst kwam ten goede aan de slachtoffers van de watersnood. Het is niet bekend wat er met de opbrengst van de tentoonstelling van de kunstschilder J. Schoemaker Doyer gebeurde, dat stond niet in de krant. Wel werd op 26 maart vermeld dat zijn lopende schilderijtentoonstelling uitgebreid werd met stukken over de watersnood. Er

werd ook een afbeelding getoond van een 'Grote dierenkop' die door de overstroming te voorschijn was gekomen.

In de *Overijsselsche Courant* verschenen nog tot juni lijsten met de namen van gevers en de binnengekomen bijdragen uit het hele land, zo kon men naam maken met het doen van caritas. Dat kon ook door in te tekenen op het kloeke boek van Jan ter Pelkwijk over de watersnood. De opbrengst van het werk zou uiteraard ten goede komen van de slachtoffers terwijl de gulle kopers vereerd werden met de vermelding van hun naam voorin het boek. Dit initiatief was een groot succes. Uit het hele land schreven, als ik goed gestafeld heb, 928 personen in voor in totaal 962 exemplaren. De grootste belangstelling kwam uit de getroffen regio: 608 Overijsselaars wilden het verslag in huis hebben en dat was 65 procent van alle Nederlandse inschrijvers. En van de Overijsselaars kwam ruim een derde deel weer uit Zwolle. De reden zal zijn dat de initiatiefnemers te Zwolle woonden. De al genoemde *Provinciale Commissie ter verzorging der Noodlijdenden door den jongsten Watervloed* was gevestigd te Zwolle en bestond uit plaatselijke notabelen. De schrijver en de drukker woonden daar ook. De laatste twee heren, Ter Pelkwijk en Doyer, waren tevens lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het is niet

onmogelijk dat een groot aantal Zwolse inschrijvers daar ook lid van was. Het was in ieder geval een onderwerp dat het Nut wel aansprak. In 1825 werden redders uit Zwartsluis, Kampen, Steenwijk en Noordwolde voor betoonde moed door het Nut gedecoreerd.⁸

De inschrijver uit de kleine plaatsjes was meestal de predikant en/of de burgemeester. In het algemeen behoorden de inschrijvers tot de traditionele hogere standen: bestuurders, leden van de rechterlijke macht, edelen (soms met hele families tegelijk zoals Bentinck, Plettenberg en Sloet), predikanten, officieren en mensen uit de handel. Ambachtslieden komen slechts sporadisch voor. De intekening toont duidelijk aan dat Overijssel nog maar nauwelijks geïndustrialiseerd was want namen van fabrikanten en industriëlen ontbreken vrijwel geheel.

Hoeveel bracht de uitgave van het boek nu op? De onkosten waren per boek begroot op tien gulden en veertig cent. Dat was inclusief een kaart op 'Atlas dubbel Olifants vel' en een gedenkstuk op 'dubbel Olifants velin'. De verkoopprijs van het boek was vastgesteld op zestien gulden. Een eenvoudige berekening maakt duidelijk dat het boek rond de 5400 gulden voor de slachtoffers opbracht. Twintig procent van dit bedrag kwam uit Zwolle. Er kan geen twijfel over bestaan, 'mededeelzaam' was men wel.

Bijlage: Lijst van Overijsselse inschrijvers naar plaats

Almelo	16	Haaksbergen	7
Bathmen	5	Hardenberg	8
Blokzijl	5	Hasselt	8
Borne	3	Heemse	1
Dalfsen	6	Heino	1
Delden	21	Hellendoorn	5
Denekamp	5	Hengelo	4
Deventer	30	Herinkhave	1
Diepenveen	6	Kampen	38
Enschede	21	Kamperveen	3
Genemuiden	4	Kuinre	10
Giethoorn	4	Lonneker	4
Goor	5	Losser	2
Gramsbergen	3	Markelo	1

Mastenbroek	1	Vollenhove	3
Nieuwleusen	1	Vriezenveen	18
Oldemarkt	20	Weerselo	9
Olst	8	Wilsum	1
Ommen	3	Windesheim	1
Ootmarsum	6	Wijhe	12
Raalte	26	IJsselham	2
Rijssen	3	Zwartsluis	19
Staphorst	1	Zwolle	214
Steenwijk	27	Zwollerkerspel	4
Steenwijkerwold	2		

Noten

1. Bijvoorbeeld: W. Coster, *Bij nacht en ontij. Rampspoed in Overijssel*, Jaarboek Overijssel 1994, Zwolle 1994.
2. A.J. Mensema, 'De watersnood van 1825', in: *IJsselakademie* 9 (1986), 86-87. Gemeentearchief Zwolle, Familie-archief Gelderman, inv. nr. 78.
3. Catharina Thomassen à Thuessink, een zus van Rutgera Amarantha, was gehuwd met Herman Antony Tobias.
4. Mogelijk wordt hier een muur op Landwijk bedoeld. Dientje had veel onroerend goed te Zwolle uit de erfenis van haar man. Zie: J. ten Hove, 'Bewonersgeschiedenis', in: E. Gelderman en J. Hagedoorn, *Een aardsch paradijs. De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle*, Zwolle 1994, 73-89.
5. Arnoldina Aleida Eekhout, zij was gehuwd met Herman Egbert van Marle. Arnoldina Aleida was een dochter van Christoffel Willem Eekhout en Anna Catharina Thomassen à Thuessink. Anna Catharina was een zus van de vader van Rutgera Amarantha
6. Niet kunnen traceren.
7. Evert Jan Thomassen à Thuessink was professor in de medicijnen te Groningen. De vader van Evert Jan, David, was een broer van Rutgera Amarantha.
8. J. Leenders, 'Van edele bedrijven en welbeproefde trouw'. De ereblijken van het Nut 1791-1885', in: *Volkkundig Bulletin* 22 (1996), 177-196, hier 182.

Gebundelde stads-, land- en dijkrechten

Lydie van Dijk

Sinds het eind van de vijftiende eeuw waren boekdrukkers zowel in Zwolle als in Deventer actief. Door deze opkomst van de boekdrukkunst nam de produktie van geschreven boeken in de zestiende eeuw af.

Toch werden op speciaal verzoek in de tweede helft van de zestiende eeuw nog handschriften vervaardigd. Dit blijkt uit een groep handschriften, die zich nu vooral in archieven in het oosten van Nederland bevinden. Zij bevatten juridische teksten: dijkrechten, landrechten en stadsrechten.

Aanleiding tot vervaardiging¹

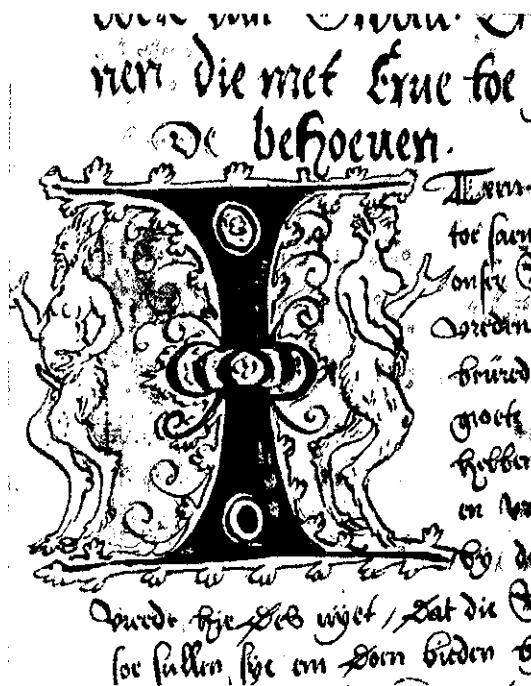
Ondanks het feit dat Overijssel in 1528 Karel V had aangenomen als landsheer, wilde men zoveel mogelijk de eigen zelfstandigheid bewaren. Deze

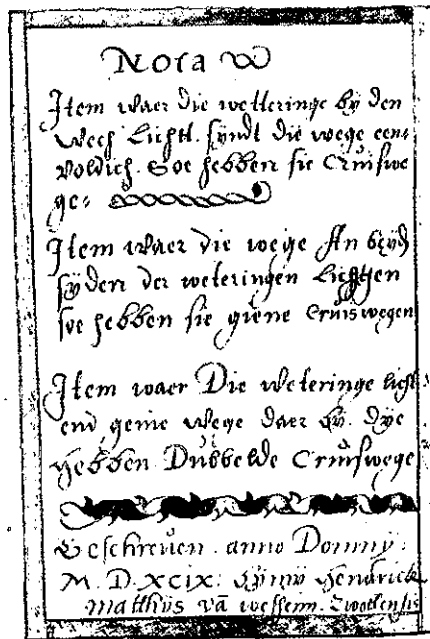
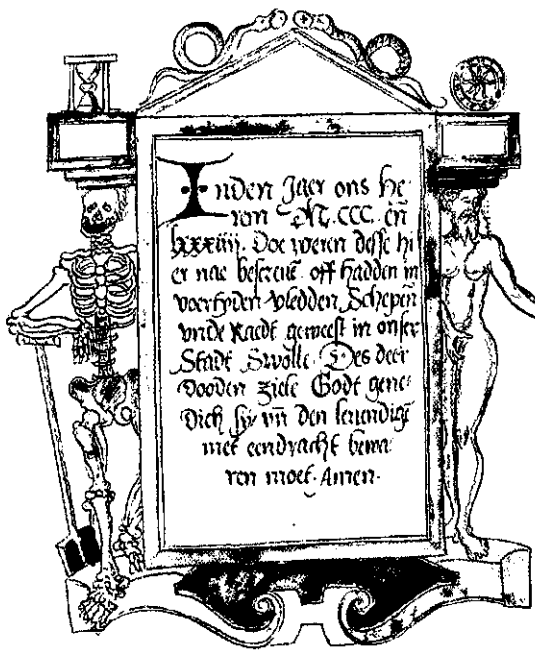
zelfstandigheid was geregeld in verschillende landbrieven en stadsrechten van voorgaande landsheren. Hierin werd niet alleen de verhouding tot de landsheer geregeld, maar vooral die tussen de ingezetenen van Overijssel onderling. Dit geheel van rechtsregels werd het landrecht genoemd. Karel V trachtte zijn landen tot een grotere eenheid te smeden. Daartoe stemde hij o.a. het recht meer op elkaar af en breidde het uit met een 'Reformatie op de landrechten'.

De originelen van het landrecht werden bewaard in de landskist in het raadhuis in Deventer. Deze kist zat met zes sloten dicht. De drie steden Zwolle, Deventer en Kampen, en de drie drossen van Salland, Twente en Vollenhove als vertegenwoordigers van de Ridderschap, hadden ieder een sleutel. Deze landbrieven konden daarom

Beginkapitaal I versierd met twee satyrs in het Stadboek van Zwolle, 1565 (Gemeentearchief Zwolle; foto Henk Kwakkel).

Titelpagina van het negende hoofdstuk in het Stadboek van Zwolle, 1565. De klassieke invloed is te zien aan zuilen en medaillons (Gemeentearchief Zwolle; foto Henk Kwakkel).

Titelpagina in het Stadboek van Zwolle, 1565. De voorstelling met de Dood, een zandloper, slangen en een zonnwijzer is een verwijzing naar de vergankelijkheid (Gemeentearchief Zwolle; foto Henk Kwakkel).

Omkaderde tekst in het Dijkrecht van Mastenbroek, 1599. Onderaan staat de datum 1599 en de naam van de schrijver, Hendrick Matthijs van Wessum uit Zwolle (Rijksarchief Overijssel; foto Hans Westerink).

alleen geraadpleegd worden, wanneer de voltallige Staten van Overijssel zitting hadden.

Karel V wilde de rechtspraak in handen leggen van beroepsjuristen, waarvoor in 1553 het Hof van Kanselier en Raden ingesteld werd. Voor een goede uitoefening van hun taak was het nodig dat deze juristen de beschikking hadden over de oude rechten. Zij lieten daarom de verschillende landbrieven en soms ook stadsrechten en dijkrechten afschrijven.

In 1559 gaf Melchior Winhoff in Deventer het Landrecht van Overijssel in druk uit. Dit was echter niet, zoals de handschriften, een letterlijke kopie van het oorspronkelijke landrecht maar een interpretatie. Winhoff trachtte de stof te systematiseren en toe te lichten. Dat dit niet tot tevredenheid van potentiële gebruikers was, blijkt uit de opmerking van de stadhouder, Aremborg. Deze zou een aan hem aangeboden exemplaar in het vuur geworpen hebben en Winhoff gevraagd hebben wie hem het recht had gegeven de landrechten te herzien².

Na de overgang van bijna geheel Overijssel van Spaanse naar Staatse zijde ontstond de behoefte aan een herziening van het gehele Overijsselse

landrecht. Dit kwam in 1630 gereed en het werd gedrukt bij Sebastiaan Wermbouts in Deventer.

Met de komst van de Fransen in 1795 verdween geleidelijk het Overijsselse recht. In 1811 werd het Franse rechtstelsel in Overijssel ingevoerd en gold het oude landrecht niet meer.

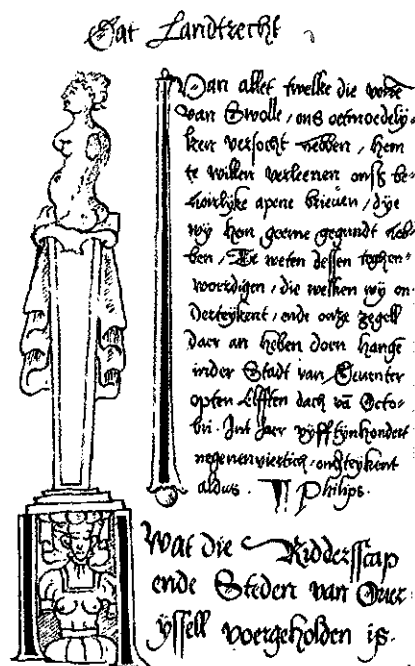
Versieringen

Ruim twintig van de traceerbare handschriften die om de hierboven genoemde reden in de tweede helft van de zestiende eeuw werden gekopieerd, zijn versierd met penwerk en aquarel. Opvallend is dat de motieven grote overeenkomst met elkaar vertonen, waardoor men zou kunnen veronderstellen dat niet alleen de teksten, maar ook de illustraties op dezelfde voorbeelden terug gaan. De meeste illustraties slaan niet op de tekst. Handschriften die samengesteld zijn uit verschillende elementen, kunnen dezelfde voorstelling als versiering bevatten.

Een deel van de versieringen borduurt voort op de middeleeuwse traditie: de rubrieken worden aangegeven met een eenvoudige markering in rode inkt en in de marges en bij het begin van de hoofdstukken treffen we maskers, koppen,

Vrouwelijke halffiguur op zuil in Het landrecht van Overijssel, Salland, Twente en Vollenhove, 1567 (Rijksarchief Overijssel; foto Hans Westering).

Titelpagina van het Dijkrecht van Mastenbroek, 1588 (Gemeente-archief Kampen; foto Woning).

(fabel)dieren en bloemen aan. Tot dezelfde traditie behoren ook de met penwerk verluchte begin-kapitalen van de teksten.

Soms treft men voor een hoofdstuk een man of vrouw met een provincie-, stads- of familiewapen aan. Dit wapen heeft betrekking op de daarop volgende tekst, die de rechten van een bepaald gebied beschrijft, of de door een landsheer opgestelde regels bevat.

Een meer algemeen karakter hebben de paginagrote afbeeldingen van Vrouwe Justitia en een rivierlandschap met een boer, beide voorzien van een latijnse spreuk.

Nieuw voor handschriften, maar wel gebruikelijk bij boekdruk in deze periode, is het gebruik van titelpagina's. In de middeleeuwse handschriften komen vrijwel nooit titelbladen voor. De gegevens over titel, auteur, kopiist, plaats en datum van ontstaan konden worden opgenomen in het colofon dat de geschreven tekst afsloot. Dit gebruik wordt aanvankelijk overgenomen bij het drukken van boeken. Pas in de loop van de zestiende eeuw gaan drukkers titelbladen verzorgen.

Het eigentijdse element komt vooral tot uiting op de titelpagina's. Hier treffen we o.a. zuilen en

andere architectonische elementen aan, halffiguren en leeuwenkoppen. Deze tonen overeenkomsten met elementen van de ornamentprenten uit de Renaissance. Deze kenden een wijde verspreiding vooral door de prenten die door Johannes Vredeman de Vries waren gemaakt.

Op deze titelpagina's valt op dat de versiering een enkele maal wat onzorgvuldig is aangebracht. De ondertekening in potlood is soms zichtbaar en de vlakverdeling is bij de definitieve invulling niet altijd goed gelukt. De voor deze voorstellingen gebruikelijke symmetrie gaat dan verloren. Er verschijnt in een hoek dan opeens een stuk van een zuil of een cartouche om de lege plek die is ontstaan op te vullen, zonder dat dit enige functie of betekenis voor de afbeelding heeft.

Auteurs

Bij grote uitzondering wordt in een handschrift de naam of de initialen van een auteur genoemd. Het betreft dan niet degene die de versiering heeft gemaakt, maar de kopiist. De handschriften waar in dit voorkomt zijn de volgende:

- Het Stadboek van Zwolle, 1565³; in en bij de tekeningen komen de initialen W I voor,

mogelijk van Willem Jans, kanunnik van het Bethlehemklooster⁴.

- Het gehele dijkrecht van Mastenbroek, 1588⁵; enkele keren staan onder de afzonderlijke teksten de initialen BK en BKG IWS.
- Het dijkrecht van Mastenbroek, 1574⁶; onderaan de titelpagina komt de vermelding voor H W collector.
- Het dijkrecht van Mastenbroek, 1599⁷; door het hele handschrift heen komen de initialen H M V W en de naam Hendrick Matthijs van Wessem voor, vaak met de vermelding dat hij dit geschreven heeft in het jaar 1599. Eén maal wordt hier nog aan toe gevoegd Zwollensis. Helaas is Hendrick Matthijs niet te vinden in het Zwolse gemeentearchief. Wel komt Matthijs van Wessem voor. Deze krijgt in 1567 het burgerrecht. Hij heeft verschillende kinderen, maar een Hendrick wordt niet genoemd.

Conclusie

De hier genoemde groep handschriften stoelt deels op de middeleeuwse traditie: zowel door het feit dat zij samengesteld zijn uit afschriften van de originele stukken, als door een deel van de ver-

luchting. Aan de andere kant laten de elementen die voorkomen op de titelpagina's zien dat men op de hoogte van de renaissancistische vormtaal was.

Het blijft verwonderlijk waarom men nooit besloten heeft de verschillende dijk-, land- en stadsrechten integraal in druk uit te geven in plaats van ze steeds weer af te schrijven.

Noten

1. De aanleiding voor het afschrijven van de oude rechten wordt uitgebreid beschreven in: Albert Mensema, *Verluchte Regels, Sallandse handschriften uit de 16de eeuw*, een uitgave van het Stedelijk Museum Zwolle naar aanleiding van een tentoonstelling die plaats vond van 15 november 1996 t/m 5 januari 1997.
2. S.J. Fockema Andreae, 'Recht en Rechtsbedeeling in Overijssel gedurende het overgangstijdperk 1550-1630' in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* XVII, 1941 243-293.
3. Gemeentearchief Zwolle, AAZ01 nr. 253.
4. Mededeling van de heer A. Mensema.
5. Gemeentearchief Kampen, Waterschap Mastenbroek, oud-archief nr. 46.
6. Rijksarchief Overijssel, Markenarchief, inv.nr. 902.
7. Rijksarchief Overijssel, VORG 801.

Boer bij een rivier in de Landrechten van Overijssel en dijkrechten van Salland en Mastenbroek, ca. 1572 (Rijksarchief Overijssel; foto Hans Westerink).

Zittende Vrouwe Justitia in Het gehele landrecht van Overijssel..., 1577 (Rijksarchief Overijssel; foto Hans Westerink).

Het onderwijs aan het joodse kind in Zwolle, 1819-1857

Iet Erdtsieck

Inleiding

In de Nederlands Israëlitische Gemeente te Zwolle was, evenals in de meeste joodse gemeenten in Nederland, een godsdienstschool. Deze school heette sinds 1819 officieel: De Godsdienstige Israëlitische Armenschool. Men kan zich afvragen hoeveel joodse kinderen deze armenschool hebben bezocht en of deze school hun integratie in de Nederlandse samenleving heeft bevorderd. Daarnaast is het interessant te weten welke instanties voor het armenonderwijs betaalden. Was dat de joodse gemeente of de burgerlijke overheid? Tenslotte kan men zich afvragen wat er na de schoolwet van 1857 veranderde voor de joodse kinderen in Zwolle.

Het joodse onderwijs vóór 1817

De joodse kinderen in Zwolle werden tijdens de achttiende eeuw onderwezen in het jodendom door een schoolmeester, die door de leden van de gemeente werd gesalarieerd. Daarnaast namen welgestelde joodse ouders privé-onderwijzers in dienst. Sommige onderwijzers gaven naast het godsdienstonderwijs les in het Nederlands. In enige kleine plaatsen buiten Zwolle zoals Ommen en Wijhe bezochten joodse kinderen de plaatselijke dorpscholen.¹

De eerste stap op de weg naar de emancipatie van het joodse kind was het besluit van de Provisionele Representanten des Volks van Overijssel, van 23 maart 1796. De representanten van Overijssel waren van mening, dat een consequente toepassing van de rechten en de volkomen gelijkheid van de mens en de burger, moesten leiden tot intrekking van de 'Schoolordre' van 5 april 1666 (die de gereformeerde bevolkingsgroep bevoorrechtte). In artikel 1 van het nieuwe concept-reglement werd bepaald dat als onderwijzers mannen van alle godsdienstige gezindten konden worden

aangenomen. Het werd verboden bij het onderwijs over godsdienst te spreken en boeken die dit onderwerp behandelden, mochten niet op school gebruikt worden.²

In het Emancipatiedecreet van 1796 werd de mening van Overijssel bevestigd.³

Tijdens de regeringsperiode van Lodewijk Napoleon (1806-1810) richtten verlichte joden als Jonas Daniël Meijer, Carel Asser en Mozes Cohen Belinfante verzoeken en voorstellen aan de koning om het Nederlands als voertaal op school in te voeren en bijbel en gebedenboeken in het Nederlands te vertalen.⁴

Overheidsmaatregelen in 1817 en 1822

Echter pas onder koning Willem I kwam de emancipatie van het joodse kind op gang. Bij Koninklijk Besluit van 10 mei 1817 werden regels vastgesteld voor onderwijs aan joodse kinderen:

- ontbinding van de bestaande godsdienstige scholen
- elke hoofd- en zo mogelijk ringsynagoge moest een godsdienstige armenschool oprichten
- het onderwijs moest geschieden door middel van het Hebreeuws en het Nederlands (geen Jiddisch!)
- de onderwijzers moesten een examen afleggen
- instelling van schoolopzieners (schoolbezoekers), die rechtstreeks verantwoordelijk waren aan het Departement van Eerediensten (en niet aan de parnassijns van de hoofd- of ringsynagoge)
- controle van het onderwijs door inspecteurs.⁵

Reinsma en Van Zuiden, die de emancipatie van het joodse kind onderzochten, zijn tamelijk pessimistisch over de naleving van dit Koninklijk Besluit, daar controle ontbrak. Het ressort Zwolle

legde in ieder geval in 1819 een register aan waarbij de godsdienstonderwijzers zich verplichtten, het reglement na te komen. Twintig geëxamineerde en geadmitteerde godsdienstonderwijzers onderschreven in 1819 de bovengenoemde regels van het Departement van Eerediensten. De examens werden afgenomen door de schoolcommissie van de genoemde Godsdienstige Israëlitische Armeschool. De schoolcommissie bestond uit bestuur en notabelen van de joodse gemeente te Zwolle. De commissie telde de volgende vijf leden: J. Themans, president, H.J. Hertzveld, inspecteur-rabbin, S.J. Philipson, prov. secretaris, D.S. Oppenheimer en M.I. de Vries.⁶

Een volgende fase in de emancipatie van het joodse kind begon met de uitvaardiging van het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1822. Deze verordening verbood het toelaten van vreemdelingen als rabbijn en opperrabbin. De Schoolcommissie in Zwolle kreeg in mei 1829 met dit fenomeen te maken. Heiman Michal, geboren in Rusland, verzocht hen namelijk om geëxamineerd te worden voor de betrekking van Israëlitisch godsdienstonderwijzer. De schoolcommissie wees Michaëls verzoek van de hand omdat hij een vreemdeling was. Zij gaven hem, op zijn verzoek, het volgende certificaat:

‘De Godsd. [Godsdienstige Israëlitische Schoolcommissie] enzv: Heeft de aanvraag van Heiman Michaël geb. in Rusland thans woonachtig te Groenloo om te worden geëxamineerd als godsd. Israëlit. onderwijzer ingevolge dispositie van Z.Ex. den Minister van Staat, belast met de Generale Directie voor de zaken der Herv. Kerk enzv. van 23 Dec. 1822 [No. 3956/2028 verordening No. LXII] omtrent vreemdelingen bepaald, gewezen van den hand, maar denzelven verwezen om zich bij een needrig request te vervoegen aan Z.M. den Koning om al of niet het nodig verlofte erlangen, om te kunnen of mogen te worden geëxamineerd.’

Koning Willem I gaf de verlangde dispensatie. Op 20 december van hetzelfde jaar werd Heiman Michaël door de Schoolcommissie geëxamineerd als Israëlitisch godsdienstonderwijzer.⁷

Portret van H.J. Hertzveld, lithografie van Desquerrois, ca. 1825 (collectie Stedelijk Museum Zwolle).

Het verbod om vreemdelingen als Israëlitisch godsdienstonderwijzer te benoemen leidde mede tot de oprichting, in 1836, van het Israelitisch Seminarium. Nederland had nu een instituut dat opleidde tot rabbijn, godsdienstleraar en godsdienstonderwijzer; men was niet meer afhankelijk van het ‘onbevoegde aanbod’ - dat Jiddisch sprak uit het buitenland, met name Duitsland. De hoofdcommissie hield toezicht op de naleving van het verbod.⁸

Inspecteurs joods onderwijs

De overheidsmaatregelen om het joodse kind te laten integreren in de Nederlandse samenleving door middel van het onderwijs, werkten doelmatiger toen de minister op 10 april 1839 de examens vaststelde waaraan Israëlitische godsdienstonderwijzers moesten voldoen, en hij onderwijsinspecteurs aanstelde.⁹ Deze onderwijsinspecteurs controleerden of de opgelegde verordeningen daadwerkelijk werden opgevolgd en nageleefd.

De inspectie geschiedde door twee inspecteurs: Henricus Wijnbeek en Samuel Israël Mul-

Opgave van het aantal
leerlingen en de les-
methode door meester
H.M. van Kleeff van de
Godsdienstige Israëli-
sche Armenschool te
Zwolle in 1856.

Jongens	1 ^o kl. 13 2 ^o kl. 1 3 ^o kl. 1	te samen 15	Staat 37
Meesjes	1 ^o kl. 1 2 ^o kl. 3 3 ^o kl. 9	te samen 13	
In school opgaven			
Jongens 15			
Meesjes 13			
Op school gekomen			
Jongens 15			
Meesjes 13			
Verklaarheden en boeken			
1 ^o kl.	De beginselen van het Heb. spellen en lezen		Dordt koninkr. en d. N. N. N.
2 ^o kl.	Heb. lezen		
3 ^o kl.	Verhalen der hebr. spraken en geboden		De daarop betrouwbare ver- halen van D. J. Mulder M. Semans en N. N. N.
4 ^o kl.	Gronden der geloofs		
5 ^o kl.	De instand der feest- en heiligheden		De vertaling van D. J. Mulder N. N. N.
6 ^o kl.	Verhalen der hebr. spraken en geboden		
7 ^o kl.	Gronden der geloofs		N. N. N.
8 ^o kl.	Reinheid der j. en heiligheden		
9 ^o kl.	Verhalen der hebr. spraken en geboden		N. N. N.
10 ^o kl.	Van den Commandaris N. N. N.		
11 ^o kl.	Gronden der Heb. taal		N. N. N.
12 ^o kl.	Bijbelische geschiedenis		
13 ^o kl.	Heb. lezen		N. N. N.
14 ^o kl.	Heb. lezen		

der. Wijnbeek was sinds 1832 al inspecteur van het lagere, middelbare en Latijnse onderwijs in Nederland. Na 1836 vielen ook het Israëlitische Seminarium en de Israëlitische maatschappelijke scholen onder Wijnbeeks toezicht.¹⁰ Tot 1845, hij was toen 73 jaar, was hij als inspecteur werkzaam.¹¹ De overheid stelde naast Wijnbeek, in overleg met de hoofdcommissie, Mulder tot inspecteur over het Israëlitisch godsdienstig onderwijs in Nederland aan. Hij begon zijn taak eveneens in 1836 en vervulde die tot zijn dood in 1862.¹²

Wijnbeek inspecteerde het maatschappelijke onderwijs aan de Israëlitische scholen. Mulder inspecteerde het godsdienstig onderwijs aan diezelfde Israëlitische scholen. Tevens inspecteerde hij de Israëlitische godsdienstschool, vooral met het oog op het gebruik van de Nederlandse taal.

Hoewel Mulder officieel was aangesteld om alleen het godsdienstig onderwijs aan beide schooltypen te inspecteren, maakte hij tevens rapporten van het maatschappelijk onderwijs aan de Israëlitische scholen, wat betrof: de taal, vaderlandse geschiedenis en aardrijkskunde.¹³ In sommige gevallen overlappen de rapporten van Wijnbeek en Mulder elkaar en geven zij daardoor een genuanceerd beeld van het onderwijs aan eenzelfde schoolinstelling.

In 1840 inspecteerde Wijnbeek de Israëlitische Godsdienstige Armenschool te Zwolle. Het onderwijs werd gegeven in twee groepen. De school telde in totaal zestig kinderen, waarvan er tijdens de inspectie veertig aanwezig waren. De hoofdonderwijzer A. van Noorden gaf les aan de hoogste klassen en hulponderwijzer A. van Kleeff

aan de laagste. De lokalen waren twee vrij donkere vertrekken. Wijnbeek vond dat het onderwijs van de onderwijzers niet op elkaar aansloot. Hij was echter tevreden over het lezen, rekenen en schrijven van beide afdelingen.¹⁴

In 1837 werd in Zwolle een aparte joodse maatschappelijke school opgericht. Deze school werd nog hetzelfde jaar door Mulder geïnspecteerd. Mulder was erg enthousiast dat er aan deze school een onderwijzer van de stadsschool les gaf, omdat dat de emancipatie van de joodse kinderen ten goede zou komen.¹⁵

Mulder geloofde namelijk als liberale jood dat de joden slechts volwaardige Nederlandse burgers konden worden als zij integreerden in de Nederlandse samenleving. Een eerste vereiste daartoe was beheersing van de Nederlandse taal en kennis van de geschiedenis en geografie van Nederland. Mulder heeft zich in de periode waarin hij inspecteur was (1836-1862), met al zijn krachten ingezet om de integratie van het joodse kind, vooral van het volkskind, te bevorderen. In 1856 kon hij de hoofdcommissie met voldoening mededelen, dat

‘het onderwijs bij alle [scholen] gegeven wordt in het Nederduitsch met volstrekte uitsluiting van de zoogenaamde Joodsche taal’ [Jiddisch].¹⁶

Misschien was dit al te optimistisch gedacht van Mulder, omdat in hetzelfde jaar het ‘Joodsch duitsch’ schrijven nog werd beoefend door de kinderen van het eerste en derde klasje van meester Van Kleeff van de Israëlitische Armenschool in Zwolle.

Van Kleeff gaf in zijn eentje les aan 37 kinderen (16 meisjes en 21 jongens). De kinderen waren onderverdeeld in drie klassen. Van Kleeff had de lessen als volgt verdeeld:

‘Zondags al de leerlingen des voormiddags van 9 tot 12 en des namiddags van 2 tot 4 uur. Maandag, Dinsdag, Woensdag, Donderdag en Vrijdag des voormiddags van 9 tot 12 uur de leerlingen der 1ste en 2de klasse, dezelfde dagen des namiddags van 2 tot 5 uur de leerlingen der 3de klasse met uitzondering des Woensdagmiddags van 2 tot 4 uur de leerlingen van alle klassen’.

Houten leesplankje dat gebruikt werd op joodse scholen. Geen aap, noot, Mies, maar (gelezen van rechts naar links): mer (=lamp), har (=berg), kaf (=lepel) (collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam).

De leerlingen van de eerste klas kregen les in: De beginselen van het Hebreeuwse spellen en lezen en Joodsch duitsch schrijven.

Van de leerlingen van de tweede klas werd verwacht dat zij het volgende onder de knie kregen: Hebreeuws lezen, Lofspraken en gebeden vertalen, Gronden des geloofs en De inhoud der feest- en vastdagen.

Tenslotte moesten de leerlingen van de hoogste klas de volgende acht vakken beheersen: Vertalen der lofspraken en gebeden, Gronden des geloofs, De inhoud der feest- en vastdagen, Verklaring Pentateuch met de verklaring, Commentaar Rasji, Gronden der Hebreeuwse taal, Bijbelse geschiedenis en Joodsch duitsch schrijven.¹⁷

Onderwijswet 1857

De laatste fase in de integratie van het joodse kind was de invoering van de Lager Onderwijswet van 1857. Door deze wet werd de subsidie aan de Israëlitische armenscholen ingetrokken. Hierdoor dwong de overheid het joodse (volks)kind de openbare school te bezoeken, daar het voor de meeste joodse gemeenten niet doenlijk was het onderwijs zelf te bekostigen.

Zoals gezegd was er naast de Godsdienstige Israëlitische Armenschool in Zwolle nog een joodse maatschappelijke school.

Deze was opgericht in 1837 en gefunctioneerde tot 1861.

In 1858 was Levie Godschalk Kalf (hoofd)-onderwijzer van deze school. Ook in 1859 was dit het geval. Uit dat jaar is het volgende over de school bekend. De plaatselijke schoolcommissie, die al het onderwijs in Zwolle controleerde, vond het onderwijs aan deze school matig. De staat van het schoollokaal, een gehuurd pand, was goed. De leerlingen betaalden per week f 0,15 schoolgeld. De school werd in januari bezocht door 24 leerlingen (18 jongens en 6 meisjes). In juli kwam hier nog een meisje bij.¹⁸

In 1860 veranderde er niet veel. Kalf gaf nu onderwijs in de eerste helft van het jaar aan dertig leerlingen (20 jongens en 10 meisjes) en in de tweede helft van het jaar aan negenentwintig. Een jongen was afgevallen. De plaatselijke schoolcom-

missie vond het onderwijs nu voldoende.

In 1861 werd slechts vermeld dat er een bijzondere school bestond onder leiding van Kalf. Na dat jaar komt de school niet meer in de annalen van de gemeente Zwolle voor. Ze moet dus zijn opgeheven. De onderwijzer, Levie Godschalk Kalf overleed in 1864.¹⁹

Kosten joods onderwijs

De kosten van de Godsdienstige Israëlitische Armenschool in Zwolle werden betaald door de Nederlandse overheid en de Israëlitische gemeente. In 1821 droeg het rijk f 250,- en de joodse gemeente f 200,- bij.²⁰

Ook na de schoolwet van 1857 bleef de overheid de Israëlitische Godsdienstschool financieel ondersteunen. In 1875 ontving de school f 200,- van het rijk. De Israëlitische gemeente ondersteunde de school met f 175,-. De school werd in dat jaar bezocht door 34 kinderen, 23 jongens en 11 meisjes. Geen van hen betaalde schoolgeld.²¹

Conclusie

De Nederlandse overheid was ervan overtuigd dat het joodse kind alleen kon integreren in de Nederlandse samenleving via het onderwijs. Daarom bekostigde en controleerde zij het onderwijs aan joodse kinderen. De overheid verbood het jiddisch al in 1817. Meester Van Kleeff zette echter het 'joodsch duitsch schrijven' nog in 1856 op het lesrooster.

Het opheffen van de joodse maatschappelijke school had vergaande consequenties voor de joodse kinderen. Godsdienstige en maatschappelijke vakken konden na 1861 in Zwolle niet meer in één school of lesrooster gecombineerd worden, maar moesten gevolgd worden aan twee aparte scholen. Het joodse kind volgde het maatschappelijk onderwijs op de normale schooluren en het godsdienstonderwijs op de vrije middag, tussen de middag en op zondagmorgen. Dit zware lesprogramma hielden veel kinderen niet vol.

De inspecteurs van de Israëlitische godsdienstscholen wezen op het veelvuldig verzuim van de godsdienstlessen. Ook de inspectierapporten over de Overijsselse godsdienstscholen vermeldden het veel voorkomend verzuim van de lessen en de

achteruitgang van het joodse onderwijs van ondermeer in Zwolle.

Noten

1. H. Poppers, *De Joden in Overijssel van hunne vestiging tot 1814*. Utrecht, 1926, 132.
2. D. Michman, 'Joods onderwijs in Nederland, 1616-1905', *Stichting Joodse scholengemeenschap* (1973) 13-28, 18. De gedachte over de emancipatie van het onderwijs was in de Overijsselse Staten al eerder geopperd door de afgevaardigde Ter Pelkwijk die constateerde dat sommige schoolboeken aanstootgevend waren voor andere gezindten, zie: *Rijksarchief Overijssel, Staten Archief* (RAO, St. Arch.), Notulen van de Representanten van het volk van Overijssel, inv. no. 5273, 274B-275A, 20-9-1795.
3. I. Erdtsieck, *De emancipatie van de Joden in Overijssel. De rol van de opperrabbijnen Hertzveld, Fränkel en Hirsch*. Assen, 1995, 22-28.
4. Michman, 'Joods onderwijs in Nederland', 19.
5. R. Reinsma, 'Pogingen tot assimilatie en emancipatie van het joodse kind in Nederland na 1796', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis, LXXVII* (1964) 448-465, 450, 451. H.G.H. Janssen, 'Staatsrechtelijke en culturele aspecten van het Israelitisch onderwijs in Nederland tot 1869', in: *Studia Rosenthaliana, XI* (1977) 40-80, 41. D.S. van Zuiden, 'Organisatie en geschiedenis van het Israelitisch Kerkgenootschap tot ca 1870. School- en Armwezen', in: *Studia Rosenthaliana, V* (1971) 187-121, 202, 203.
6. *Gemeentearchief Amsterdam, Persoonlijk Archief 714* (GAA, PA714), Register waarbij de godsdienstonderwijzers in het ressort zich verplichten het reglement te houden, Zwolle, inv. no. 702c, 16-3-1819 t/m 13-7-1838. Notulen schoolcommissie Godsd. Isr. Armen-school, inv. no. 693b, 1819.
7. *Ibidem*, inv. no. 693b, 1829.
8. Reinsma, 'Pogingen tot assimilatie en emancipatie joodse kind', 451, zie ook: H.J. Koenen, *Eene geschiedenis der Joden in Nederland*. Utrecht, 1842, 395.
9. RAO, *Not. Gouv.*, no. 1989, 27-5-1839.
10. Op de Israelitische maatschappelijke scholen werd naast het godsdienstonderwijs ook in profane vakken onderwezen.
11. R. Reinsma, *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II*. Den Haag, 1968, 12, 13.
12. Reinsma, 'Pogingen tot assimilatie en emancipatie joodse kind', 452. Janssen, 'Staatsrechtelijke en culturele aspecten Israelitisch onderwijs', 67.
13. Reinsma, 'Pogingen tot assimilatie en emancipatie joodse kind', 460.
14. Reinsma, *Schoolmeesters*, 254.
15. Reinsma, 'Pogingen tot assimilatie en emancipatie

joodse kind', 458, 459.

16. Janssen, 'Staatsrechtelijke en culturele aspecten Israelitisch onderwijs', 69.
17. GAA, PA714, Zwolle, Notulen en ingekomen stukken, inv. no. 580d, 23-3-1856.
18. *Gemeentearchief Zwolle*, Toestand der gemeente, 1858, 1859
19. *Ibidem*, 1860-1864.
20. GAA, PA714, Ing. st. Zwolle, Notulen schoolcommissie Godsdienstige Isr. Armenschool, Inkomsten en Uitgaven 1821, inv. no. 693b.
21. GAA, PA714, Relatieven bij verslagen van de vergaderingen van het kerkbestuur te Zwolle, Verslag Ned. Isr. Godsdienstschool, 1875, inv. no. 4749, 16-2-1876.

Verklarende woordenlijst

Hoofdcommissie: officieel de Hoofd-Commissie tot de Zaken der Israëlieten geheten; uitvoerend orgaan joodse zaken

Jiddisch: gemengde volkssprektaal, voornamelijk bestaande uit Duitse elementen en elementen uit Slavische talen en het Hebreeuws

Parnassijn (parnas): bestuurder joodse gemeente

Pentateuch: eerste vijf bijbelboeken Oude Testament

Rasji: bekende kommentator Tenach en Talmoed

Ringsynagoge: overkoepelend orgaan van een aantal kleinere synagoges

Anna Morian. Een vergeten Zwolse dichteres uit de zeventiende eeuw

G.T. Hartong

In 1698 verscheen te Amsterdam bij de Weduwe van Gysbert de Groot een zeer zeldzaam geworden boekje. Thans zijn er slechts drie exemplaren in openbare collecties bekend.¹ Het is een dichtbundel van 167 pagina's onder de titel: *De dichtkunst van Juffrou Anna Morian, op het verzoek van goede vrienden by een gezamelt, en ten gemeenen dienste uitgegeven. Wie was deze dichteres?*

Vergeten en bijna vergeten

Uit de biografische woordenboeken die elkaar braaf naschrijven, is het volgende bekend over Anna Morian. Ze zou omstreeks 1650 te Zwolle geboren zijn en een vriendin zijn van de predikant

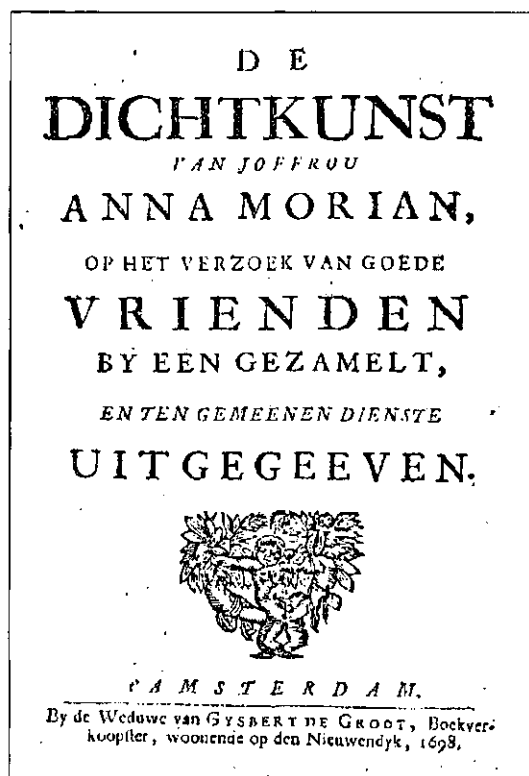
Arnold Moonen, die haar dichtvermogen zeer roemde in een klinkdicht op de 'eerstelingen harer Muse.' Hij betreurde haar dood in een lijkzang. Haar gedichten werden in 1698 te Amsterdam uitgegeven.² Slechts in één geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde, en wel in die van G. Kalff uit 1909, wordt Anna vermeld: 'Overijssel bezat een dichteres in 'Juffrou' Anna Morian, wier Dichtkunst in 1698 na haar dood 'op het verzoek van goede vrienden bij een gezamelt en (te Amsterdam) ten gemeenen dienste uitgegeven' werd. 'Juffrou' Anna Morian bracht met haar zuster een deel van haar leven door daar waar 'de Zwartewaters vlied / Bij Genemuidens hoek zyn kruik in zee uitgiet.' Ze woonden daar totdat de oorlog met Munster en Keulen de zusters naar Amsterdam dreef. Anna's stichtelijke poëzie, verjaars- en andere gelegenheidsgedichten zijn geschreven in 'zuivere taal, doch daarmee is alles gezegd.'³

Ook in het themanummer 'Vergeten vrouwen uit de Nederlandse literatuur tot 1900' van het feministische tijdschrift *Chrysalis* (nr. 6, 1980) ontbreekt Anna Morian. Niet omdat ze niet als 'vergeten vrouw' te beschouwen is, maar kennelijk omdat ze ook als 'vergeten vrouw' vergeten is!

Zelfs in beschouwingen over de Overijsselse letterkunde is nauwelijks ruimte voor Anna Morian. Proost noemde haar in 1931: 'Evenals het (=het echt gevoelde, het eigene) wel heelemaal ontbrak bij de alleen maar (voor de volledigheid) bij name te noemen Overijsselsche "Joffrou" Anna Morian, wier stichtelijke poëzie en gelegenheidsgedichten door welwillende vrienden in een bundel "Dichtkunst" (uit 1698) zijn uitgegeven. Maar Genemuiden heeft toch de eer gehad, een dichteres binnen haar muren geherbergd te hebben wier verzen aan de vergetelheid ontrukkt zijn.'⁴

Entjes, die Anna Morian in een Overijsselse

Titelpagina van de dichtbundel van Anna Morian; uitgegeven in 1698.

literatuurgeschiedenis uit 1970 niet vermeldde, wijdde in 1982 enige onbeduidende, nogal negatieve regels aan haar: 'Wie zou zich de kans Genemuiden, dit oude stadje aan het Zwarte water, op te nemen in de rij van Overijsselse plaatsen in de slagschaduw van de literatuur laten ontgaan? Literatuur, nou ja. In 1698 kwam met steun van vrienden de bundel Dichtkunst van Anna Morian tot stand. Het was een verzameling van vooral stichtelijke verzen en de uit die tijd niet weg te denken gelegenheidspoezie.'⁵

In 1983 heb ik Anna's Dichtkunst behandeld als bron voor biografische informatie, maar deze uitgave heeft, door het bibliografisch karakter, slechts in kleine kring gecirculeerd.⁶ In de bekende bloemlezing van Gerrit Komrij is Anna Morian met één gedicht aanwezig: 'Op den inhoud van myn rymwerk.' Over de dichteres staat in het register niet meer dan: 'Anna Morian ca. 1650 - ?'⁷

In 1994 viel haar eindelijk een ruimere aandacht ten deel. Ton van Strien gaf een overzicht van *De dichtkunst* en enige biografische informatie. Helaas raadpleegde de schrijver geen Zwolse archieven waardoor hij belangrijke gegevens miste.⁸

Uit het bovenstaande blijkt dat Anna Morian tot voor kort in het gunstigste geval slechts genoemd wordt; meestal met een ongunstig oordeel over haar gedichten. Het vermoeden rijst dat de diverse auteurs elkaar nogal klakkeloos naschreven en dat maar weinigen de gedichten van Anna Morian zelf ter hand genomen hebben.

Wie bepaalt op grond waarvan wat literatuur is? Vooral in de zeventiende eeuw heeft de dichtkunst in Holland gebloeid, maar het is onjuist dichters en dichtresses uit de provincie te vergelijken met bijvoorbeeld Hooft, Huygens en Vondel, die in het welvarende, cultuurrijke Holland verkeerden.

Gedichten als biografische bron

Terwijl uit de literatuurgeschiedenis weinig gegevens over Anna Morian te halen zijn, bieden juist haar gedichten zelf een rijke biografische oogst.

Anna werd geboren te Amsterdam op 2 juni 1647. Haar ouders waren Jan Morian en Maria

Waijkert (of Wieckert) die op 13 mei 1639 waren gehuwd. Zij had toen al minstens twee zusters: Lijdia, geboren op 7 maart 1640 en Elisabeth geboren op 25 april 1645. Bovendien had ze twee broers. Abraham was geboren op 4 februari 1643. Van de andere broer is alleen de voorletter bekend: P. Toen Anna vier jaar oud was, verhuisde de familie naar Zwolle waar vader Jan zich als factor vestigde. Hij werd op 3 mei 1654 na betaling van honderd gulden 'vereert en beschonken' met het grote burgerrecht. Spoedig daarna overleed hij en op 1 december 1657 werd hij te Zwolle begraven.

Anna heeft de verhuizing naar Zwolle beslist niet betreurd:

'K liet Hollants grootsche steden
en pracht, voor 't lant en zijn eenvoudigheden.
'K waardeerde een kleine tuin
meer als een huis, gebaut van graeu aerduin
uit Bentmer gront gehouwen
Of 't beelde werk der Heeregrachts gebouwen.'

Na de dood van haar vader zal ongetwijfeld een oom van haar, Hendrik Morian, bij de opvoeding en opleiding geholpen hebben. Van 1661 tot aan zijn dood in 1670 was hij conrector der Latijnse School te Zwolle. Moonen, de bekende dichter-predikant-taalkundige en historicus, spreekt zeer

*Buiten de Sassenpoort,
Gerrit Grasdorp, ca.
1700 (collectie Stedelijk
Museum Zwolle).*

Anna Morian wandelde regelmatig in de omgeving van Zwolle waar zij van de natuur en het landschap genoot. Gerit Grasdorp tekende omstreeks 1700 dit 'Gezicht op de IJssel' (collectie Stedelijk Museum Zwolle).

lovend over Hendrik Morian in zijn lijkdicht op hem:

'Hoe ging dat wijsheitslievend hoofd
Te weide in Grieksche en Roomsche boeken!
Hoe plagh hij mijnen gouts te zoeken
en schatten, aen de vlijt belooft,
Uit Fransche en uit Toskaensche bladen!
Het lichaem achtte hij gering
Venoegt, schoon 't ieder uur verging
Als slechts de ziel zich mogt verzaaden.'

Dat Anna ook enkele Franse gedichten schreef, lijkt te danken aan de zorgen van oom Hendrik.

Anna trok zeer veel op met haar twee jaar oudere zus Elisabeth:

'Men zag ons een, in lengte en kleeding, meer
nog min
Als tweelingen, gepaard in 't uitgaan, werken,
speelen.'

Hoewel de zusters geheel verschillende karakters hadden:

't Gezelschapschuwe hert (=Anna), ligt treurig en bedeed
Onschulde met veel lust de pragt en 't staatsche woelen,
Den Hemel nader, zo mij dogt, in 't open veld.
Daar kon ik zuiverder Gods liefde en blydschap voelen,
Als zyn genade myn gepeinzen had verzeld.
Uw vaste liefde, die my nimmer wou verlaten,
Dee uw gezellig aard en spreeklust zoeten dwang:
Ik sleepte U (=Elisabeth), eenzaam, veeltys weg van 't vrolijk praten.'

De zusters trokken vaak de stad uit om te genieten van de natuur en het landleven:

'Hoe zoet was 't ons, wanneer het helder 's
morgens daagde

de stad te ruilen voor een tuin, schoon klein en stil.'

Ook wandelden zij in de omgeving van de stad:

'... in het gewest daar de Vegt
Bij Mastenbroek zijn stroom aan 't Zwarte
water hegt.
Wij woonden lang gerust aan d'oevers van die
stroomen
Daar room en koren vloed, daar wilge- en lin-
deboomen
en hooge populier zig spieglen in de vlied.'

In de stad vermaakten zij zich anders: 'Dan gaven wij onzen tijd aan 't naaldwerk, zingen, lezen.' Elisabeth hield zich ook nog met andere zaken bezig. Zij 'mengelt dranken, En stampt welriekend kruit voor uitgeteerde kranken.' Ongeveer eenentwintig jaar verbleef Anna te Zwolle, waar haar zus Lijdia in 1659 gehuwd was met Albert Hanselaar.

In het rampjaar 1672 vluchtten Anna en Elisabeth voor de komst van de troepen van de Munsterse prins-bisschop Berend van Galen naar Amsterdam:

'Doe nam Elee en ik uit Zallands verse lugt
En vrugtbare akkers hier naar Amstelland de
vlugt
Wij, daar 't geweld ontvlugt, dog niet de droef-
heid, leefden
Als oorlogsballingen in ons geboortestad.'

Maar de overgang was voor hen wel groot: 'Arete, ik kon 't eerst dit landschap niet gewinnen, De groente en de vrijheid lag mij nog te na aan 't hert.' Uiteindelijk overleden Anna en Elisabeth kort na elkaar te Amsterdam. Elisabeth stierf op 10 juni 1696 en Anna zeven dagen later op 17 juni. De zussen werden in Zwolle begraven op 16 en 22 juni 1696.

De Zwolse vriendenkring

In haar Zwolse tijd begon Anna Morian gedichten te schrijven. De omgang met Magteld Bossier, de dochter van Antonius Bossier, predikant te Ommen, en met de predikant Arnold Moonen

ARNOLD MONEN Leraar van Godts Kerke te Deventer.

Portret van Arnold Monen, F. Boonen naar een schilderij van C. Kelder, ca. 1700 (collectie Stedelijk Museum Zwolle).

had grote invloed op haar. Beide hebben ook gedichten geschreven.

'maar schrand're Amintas (=Moonen) had
haar' veldzwier hups geleerd,
Die kon te wonder net haar geestigheid afma-
len.
En hoe ze in zang en spel alom wist prijs te
halen.
Hij was met ons in 't zelf geweste, ...'

'K was veeltijds aan de Vegt bij speelnoot
Galathea (=Magteld Bossier)
Een aardig meisje, zoet van zeden, en dar meê
Een veldlied naar de maat met heldre stem
opdreunde
Daar ik mij stadsgewoel nog droevig zorgen
kreunde
Ons meeste wandlen was bij d'eik en populier
Digt aan de Vegt geplant; zij zocht me door
haar' zwier
En geestig zingen mee ten zangberghe op te
trekken.'

Tot Anna's kennissenkring behoorde verder nog Anna Rouse. Zij was op 29 juni 1644 geboren als dochter van Henricus Rouse, predikant te Mastenbroek, Hasselt en sinds 1670 te Zwolle. Anna Rouse was gehuwd met de Zwolse medicus Hendrik Fisscher, die volgens Moonen ook dichtte.

Over het culturele klimaat te Zwolle, dat in deze periode het vaandel van Deventer overnam, waar Revius, Sticke en Van der Veen de dichtelijke traditie hooghielden, gaf Moonen aardige bijzonderheden in zijn al eerder genoemde lijkdicht op Henrik Morian:

'Heer Morjan, d'eere der geleerden,
Dat doorgeleert en groot vernuft,
Dat nooit voor arbeit heeft gesust,
Dat zoo veel letterwijzen eerden,
Heeft afgeleefd helaes! te zwol
Eertyts een Zanggodinnen tempel,
Wiens staetigh heiligdom en drempel
Steets grimmelde en krioelde, vol
van lettergierigen en kloeken,
Die op zijn voortogt, elk om stryt,
De nacht verkrachtende en den tyt,
geschriften handelden en boeken.'⁹

Moonen voegde er in een aantekening aan toe: 'Zwolle was in dit (=1670) en voorige jaeren ryk van geleertheit en poëzye door de Heeren Joannes Vollenhove, in den jaere 1665 naer 's-Gravenhage vertrokken, Joannes Kok, toen Rektor der Latijnsche Schoole, namaels in den Hage, en professor der Historiën en Welspreekendheid te Leiden, mijnen geliefden meester, Hendrik Visscher, Geneesheer der Stadt, en Henrikus Brumanus, namaels mede Schoolvoogt aldaer; wiens Latijnsche poëzy en historikennis by liefhebbers in hooge achttinge is. Waer by voor het leste gevoegt moet worden de Doorluchtige en in alle wyshheit en geleertheit uitmuntende Drost, Heer Rabo Herman Schele, die gelyk hij te Zwolle dikwyls plagh te verkeeren, ook aldaer in den jaere 1662 overleden is, en den Vaderlande te vroeg ontvalen.'¹⁰

Zelfs wanneer we enige zeventiende-eeuwse overdrijving voor lief nemen, blijft toch een beeld over van een cultureel centrum. Middelpunt was

de Latijnse school en verder vonden regelmatig bijeenkomsten plaats van intellectuelen en dichters, met mogelijk ook dichtersessen.

Plaatsbepaling

De gedichten van Anna Morian behoren tot de calvinistisch-piëtistische richting: doordrongen van de eigen nietswaardigheid ten opzichte van God, overtuigd van de eigen uitverkiezing, anti-Rooms-katholiek, maar steeds geschreven vanuit diep doorleefde eigen gevoelens. Haar *Veldzangen*, opgenomen onder de verjaarsgedichten, verraden duidelijk de invloed van de *Herderszangen* van Arnold Moonen. Haar afkeer van de stad en voorkeur voor het landleven doen sterk denken aan het in 1668 uitgegeven *Buiten-, Eensaem Huis, Somer- en Winterleven* van de Eibergse predikant-dichter Willem Sluiter, die in 1673 te Zwolle overleed.

Eén gedicht is bijzonder vermeldenswaardig, omdat het geheel auto-biografisch is. Het is 'Veldgezang op myn verjaren den 2-den van Somermaand 1696.' Het werd kort voor de dood van Elisabeth en haarzelf geschreven en opgenomen in de *Dichtkunst*.¹¹

Zoals al gezegd, na de uitgave van haar dichtbundel is Anna Morian vrijwel vergeten. Toch is er nog een bewijs uit de achttiende eeuw dat ze niet geheel onopgemerkt is gebleven. In de bundel *Schakel van Gezangen ofte Geestelyke Gezangen en Beschouwingen*, uitgegeven door Wilhelmus Sluiter, predikant te Rouveen en kleinzoon van Willem Sluiter, werd een gedicht van Anna opgenomen. Haar 'Na den Hemel', in haar *Dichtkunst* voorkomend onder de titel 'Op het aandachtig beschouwen van den Hemel.' De derde druk van dit boek werd in 1747 uitgegeven door de Zwolse uitgever Joannes Carolus Royaards.

Uit de combinatie van gegevens uit de gedichten en het Zwolse archief blijkt inmiddels duidelijk dat Anna Morian en haar familie tot de Zwolse burgers behoorden. De toeschrijving van Anna aan Genemuiden, zoals die gebeurde door Proost en Entjes, vond plaats op grond van het door Kalf gegeven citaat. Dat citaat geeft echter, gelezen binnen het hele gedicht, alleen maar een landstreek aan, en niet een bepaalde plaats waar Anna

Morian zich vestigde. Toch is er een troost voor Genemuiden. Hoewel Anna geen aantoonbare band met Genemuiden had, heeft het stadje in de zeventiende eeuw toch een dichteres binnen de muren gehad; en wel een in de literatuur geheel onbekende! Immers in 1677 verscheen te Hasselt bij Herman Rampen, 'Geautoriseert Stads-Drukker, op de Hoogstraat': *Hasseltse Maagden-Rijm. Bestaande in Geestelijke Meditatien &c. Op Sangswijze* door Christina van Os, huisvrouw van Johannes Nederbosch, predikant van Genemuiden.

Bibliografische bijlage: Anna's dichtbundel

De gedichten van Anna Morian zijn posthuum uitgegeven onder de titel: *De dichtkunst van juf-frou Anna Morian, op het verzoek van goede vrienden by een gezamelt, en ten gemeene dienste uitgegeven*, te Amsterdam by de Weduwe van Gysbert de Groot, Boekverkoopster, woonende op den Nieuwendyk, in 1698. Gelet op de typografie lijkt het bundeltje gedrukt te zijn in Deventer, door Arnoldus Curtenius. Hij was tussen 1688 en 1707 werkzaam te Deventer en verzorgde meer drukwerk voor deze Amsterdamse boekverkoopster. Anna's vriend en leermeester Arnold Moonen, predikant te Deventer van 1679 tot 1711, maar geboren te Zwolle in 1644, heeft kennelijk zowel bij de uitgave als bij de keuze van de drukker een grote rol gespeeld: Curtenius was min of meer de 'huisdrukker' van Moonen!

De bundel omvat [VIII], 167, (1 blanco) pagina's en is als volgt ingedeeld:

titel, verso titel blanco

[VI] Voorreden tot den Leser

1-53 Heilige gedichten

54 blanco

55-76 Mengeldicht

77-121 Verjaarsgedichten

122 blanco

123-132 Lykdichten

132 Aen den Lezer

133-137 Bedenkingen over 't H.Avonddmaal

138 Bede voor de kerk

139-167 Lyk- en Grafgedichten op de doot van Juffrouwe Anna Morian, Op het verzoek en goetvinden der Vrienden uitgegeven, En

eenige andere van A. Moonen.

blanco

Noten

1. Exemplaren zijn er in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en in de universiteitsbibliotheken van Amsterdam en Leiden. Bij de Overijsselse bibliotheekdienst Nijverdalen berust een fotocopie van de bundel.
2. Anna Morian wordt genoemd in: P.G. Witsen Geysbeek, *Biografisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsch dichters*, Amsterdam 1823, vierde deel, 454. G.D.J. Schotel, *Nieuwe uitgaaf van het Biografisch woordenboek der Nederlanden* (door A.J. van der Aa), Haarlem z.j., 1056. J.G. Frederiks en J. van den Branden, *Biografisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche Letterkunde*, Amsterdam z.j., 529.
3. G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Groningen 1909, deel 4, 576-577.
4. K.F. Proost, 'Letterkunde', in: *Overijssel*, Deventer 1931, 1031-1032.
5. H. Entjes, 'Het onvoltooide teken, literatuur in Overijssel', in: *Geschiedenis van Overijssel*, Deventer 1970, 252-260. H. Entjes, 'Overijssel', in: *Querido's letterkundige reisgids van Nederland*, Amsterdam 1982, 102.
6. G.T. Hartong, 'Anna Morian, Zwols dichteres', in: idem, *Overijssel in proza en poëzie: gelegenheidsgedichten tot 1900*, Borne 1983, III-VIII.
7. G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 17e en 18e eeuw in 1000 en enige gedichten*, Amsterdam 1986 (tweede druk 1996), 658.
8. T. van Strien, 'Uit het zwakke vat. De dichtkunst van Anna Morian (1647-1696)', in: *Klinkend boeket. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*, Hilversum 1994, 159-163.
9. A. Moonen, 'Gedachtenis van den Heere Hendrik Morian, 1670', in: A. Moonen, *Poezy*, Amsterdam 1700, 394-397. Ook opgenomen in Anna Morians *Dichtkunst*, 156-159.
10. Moonen, *Poezy*, 858-859. Voor gedichten van en op de Morians, Joannes Vollenhove, Joannes Kok, Henrick Fisscher, Henricus Brumanus en Rabo Herman Schele, zie: Hartong, *Overijssel*, Hierin Anna Morian: III-VIII.
11. Aldaar p. 33-36.

Een levendig centrum van verkeer: Harm Smeengekade 7

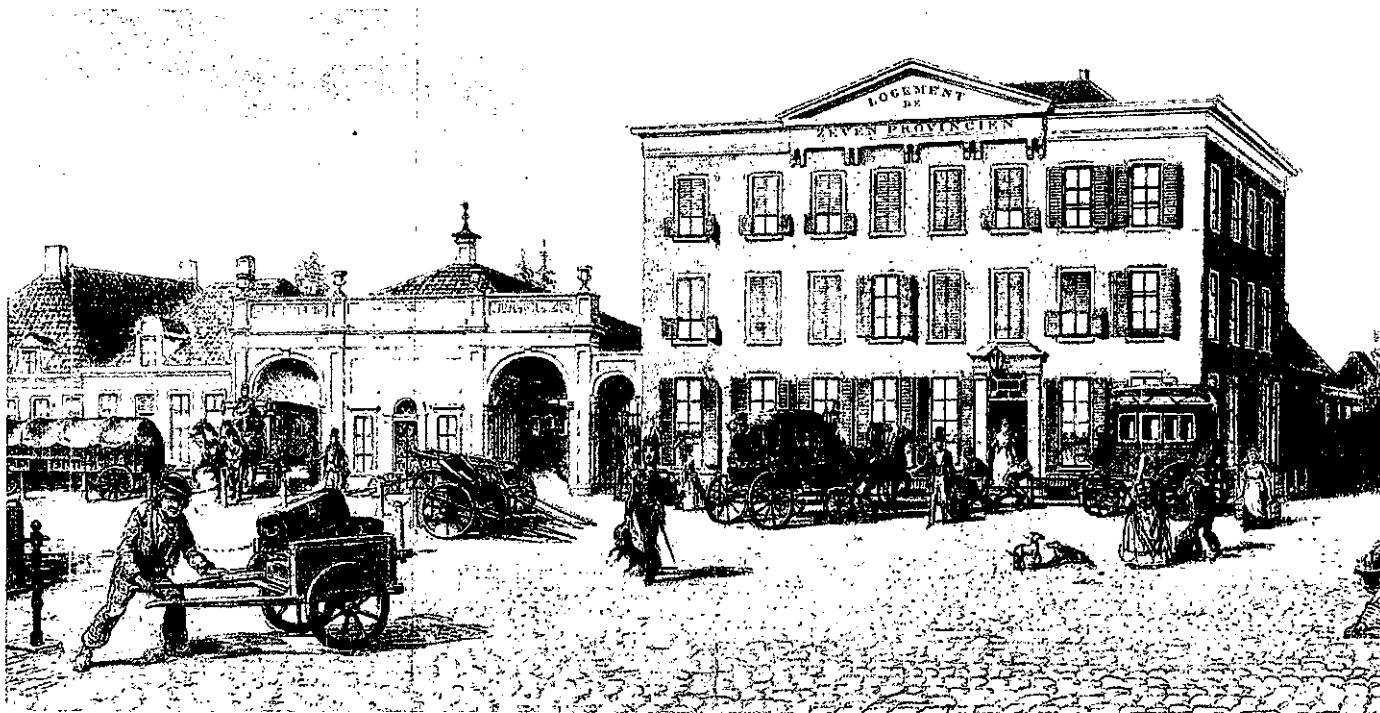
Wim Huijsmans

De stad Zwolle had in de achttiende eeuw haar functie als vesting goeddeels verloren. Het aantal inwoners dat binnen de stadsgrachten een woonplaats kon vinden, nam af, terwijl het aantal woningen buiten de stadspoorten toenam. Langs de toegangswegen tot de stad verrezen kleine voorsteden zoals Assendorp en in de omgeving van de Diezerkade en de Thomas a Kempisstraat. Langs de hoofdstraten werden nieuwe panden gebouwd die vooral door 'middenstanders' bewoond werden. Zij verdienden een goedbelegde boterham in handel en nijverheid. In de straatjes en stegen die op de hoofdstraten uitkwamen vestigden zich personen die hun brood verdienden als arbeider of knecht.

De oorsprong van het pand

Al in de zeventiende eeuw staan op stadsplattegronden huizen op de plaats van Harm Smeengekade 7 getekend. Maar het is vanaf circa 1750 dat de geschiedenis van het pand op grond van documenten gevolgd kan worden. Overigens wordt het pand pas sinds 1938 als Harm Smeengekade 7 geadresseerd. Vanaf circa 1850 werd op de grote open ruimte voor het pand aan de gracht de veemarkt gehouden en was de straat bekend onder de naam Beestenmarkt. Het kleinvee werd verhandeld op de Pannekoekendijk, het grootvee aan de Harm Smeengekade, die nu wat smaller oogt door de brede rijweg. Aan de handel in vee op deze lokatie kwam in 1931 een eind toen men de huidige veemarkt in gebruik nam.

Het Logement de Zeven Provinciën in circa 1860 (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

Op 12 juli 1751 kocht Antoni Bos 'twee woningen onder een dak buiten de Camperpoort bij de Paardewaters bleek' van het Weeshuis, de Huisarmen en het Kinderhuis.¹ Aan deze drie caritatieve instellingen had een zekere Apenberg 'uit hoofde van een donatie inter vivos' beide woningen geschonken.² Antoni Bos kocht ze in een publieke veiling aan voor de prijs van 870 gulden. In het archief van het Weeshuis is in de jaarrekening van 1751 $\frac{1}{3}$ deel van het bedrag verantwoord, te weten 277 gulden en 10 stuiver en daarna nog 'na corting van kosten voor $\frac{1}{3}$ deel' 15 gulden 15 stuiver en 6 penningen.

Wie was deze Antoni Bos? Hij was rooms-katholiek en in 1745 getrouwd met Berendina Witland. Hoewel het rooms-katholieke volksdeel in de Verenigde Republiek in de achttiende eeuw niet dezelfde rechten had als de gereformeerden, was het toch zo dat het Zwolse stadsbestuur een tolerante houding jegens hen innam en hen in staat stelde tegen betaling burger van de stad te worden. Daardoor konden zij lid worden van een gilde en zo een beroep of bedrijf uitoefenen.

Antoni Bos was een zeer ondernemend man. Hij liet de beide woningen rond 1765 afbreken en ter plaatse een logement optrekken met stallingen voor paarden. De plek was uitermate gunstig gelegen. Via de Hoogstraat verliet al het verkeer de stad dat in westelijke richting ging. Te denken valt hierbij aan Kampen en plaatsen rond de Zuiderzee. Eveneens kwam het verkeer dat naar het Katerveer toeging en zijn weg over land in westelijke richting vervolgde, langs de voordeur van Bos. Het spreekt vanzelf dat evenzovele personen die in omgekeerde richting reisden, dit punt passeerden. Bovendien was voor het huis van Antoni Bos de afvaart ingericht voor de boot naar onder andere Genemuiden. De ruimte voor zijn huis, waar in latere tijd de veemarkt werd gehouden, diende, behalve op vrijdag, als parkeerplaats voor de vele koetsen en wagens omdat binnen de stadsgrachten 's nachts een parkeerverbod gold. De paarden vonden onderdak in de vele, nabij de stadspoorten gelegen stallen.

Het moet ongetwijfeld een florerende herberg geweest zijn die Antoni Bos exploiteerde. Na een vermoeide reis was het er goed toeven. Op 1 febru-

ari 1763 verwierf Bos ook nog de eigendom van een wagenveer van de stad Zwolle met de wagens, paarden en verder toebehoren om daarmee een geregelde dienst naar het Katerveer te onderhouden.³ Van zo'n centrum voor koetsen en wagens waren velen beroepsmatig afhankelijk. Voor de hand ligt het hierbij te denken aan de smid en de wagenmaker, maar ook een touwslager, een leerbereider, een radenmaker, een koetsier, een schilder en een rijtuigmaker vonden hierbij emplooi.

In archivalia wordt Bos' logement tot aan zijn overlijden in 1772 aangeduid als 'de Grote herberg'.⁴ In de naamgeving van het pand kwam verandering toen zijn schoonzoon Jannes Pas het bedrijf voortzette. Vanaf het moment dat Pas de scepter zwaaide, kwam het logement voor onder de naam 'de Erfstadhouder'. Waarmee Pas blijf gaf van zijn afhankelijkheid jegens stadhouder Willem v.

In 1778 werd de boedel van Antoni Bos onder zijn kinderen verdeeld. Om voor de erfgenamen de reële prijs te krijgen, werd het pand in het openbaar verkocht en op maandag 9 februari 1778 ingezet op het stadswijnhuis in de Sassenstraat, hoek Grote Kerkplein. De omschrijving luidde: 'een nieuw, ruim en modern logement voor de Camperpoort voor aan de Hoogstraat, genaamd de Erfstadhouder, met diverse logeable beneden en bovenvertrekken, keuken, kelders, stallingen, wagenhuis en verdere commoditeiten ... met de schilderijen in [!] de schoorsteen en vastleggende platen'. Na veel hogingen kwam het pand tenslotte in handen van ... schoonzoon Jannes Pas en zijn vrouw Anna Bos, die het logement toen al zes jaar uitbaatten.⁵

Werd Jannes Pas als Oranje-klant de grond te heet onder de voeten? Vreesde hij de patriotten na hun akties in Hattem en Elburg? Wat de redenen zijn geweest blijf duister, maar in 1786 vertrok Jannes Pas naar Vreden in Duitsland. Het pand werd weer publiek verkocht op het stadswijnhuis. De inzet vond plaats op 14 maart, de finale verkoop op 4 april 1786. De beschrijving van het logement is veel uitgebreider dan de vorige keer: 'een hujs en weerhe [=erf], zijnde een zeer ruim en modern logement bujten de Camperpoort en voor ongeveer twintig jaaren nieuw uijt de grond opge-

Een advertentie uit de tijd van J.B. Scheuer.

bouwd, met 4 benedenkamers, ruime keuken, kelder, regen- en pompwater en verdere commoditeiten, stallinge voor 50 paarden, ruijm wagen- en koetshuijs, 9 bovenkamers waaronder eenige zeer groot en van ruim gezigt, op primo Meij 1786 ten gebruike te aanvaarden'.⁶

Pieter ten Zweege werd eigenaar voor de prijs van 8000 gulden en 30 ducaten. Het transport volgde op 28 november 1786. Het voerliedenveer, waarvan Jannes Pas ook eigenaar was, ging voor 1400 gulden van de hand.⁷ Het valt op dat de naam van het logement in de verkoop- en transportakte ontbreekt. Als goed horeca-man was het van belang de bordjes, in dit geval het uithangbord, bijtijds te verhangen. Vanwege de politiek geladen naam 'de Erfstadhouder' zouden vele potentiële klanten de deur van het logement voorbij kunnen gaan. In deze tijd immers bereikte in de stad de strijd tussen de prinsgezinden en de patriotten een hoogtepunt.

De koets voor personenvervoer van Van Gend & Loos en Scheuer met paarden in vliegende galop.

De periode Ten Zweege-Scheuer

Wellicht om uiting te geven aan zijn verbondenheid met zijn vaderland - de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden - gaf Pieter ten Zweege aan zijn logement de naam 'de Zeven

PUBLIEKE VERKOOP

van twee Paarden, drie Rijtuigen en Tuigen, op

Frijdag 16 September e. k., 's middags twaalf uur aan het Logement van den Heer J. B. SCHEUER, buiten de Kamperpoort te Zwolle, breeder omschreven in de Courant van jl. Vrijdag. Te bezien in den Stal van voornoemd Logement, van af Donderdag 15 dezer, 's middags twee uur.

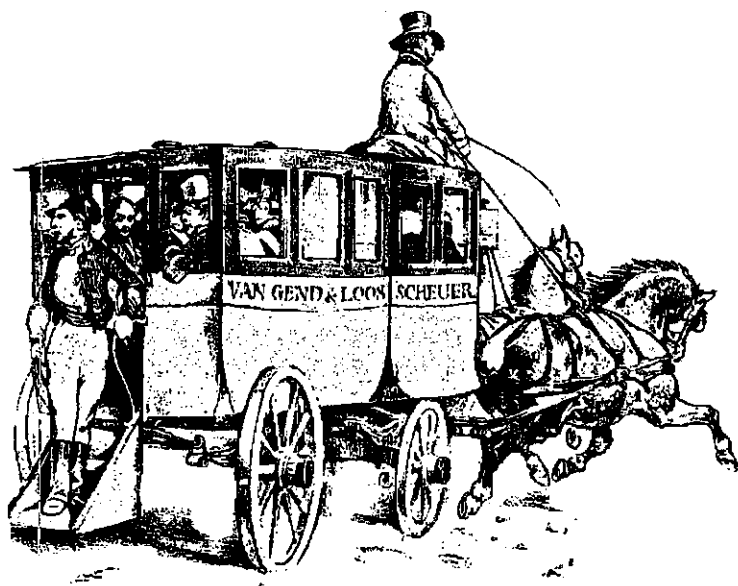
Provinciën'.⁸ Met deze naam hield Pieter ten Zw...?;0eege zich wat zijn politieke overtuiging betreft op de vlakte en konden zowel patriotten als prinsgezinden met onbezwaard gemoed het logement binnen stappen. Ironisch is dat een van de gasten de erfstadhouder in levende lijve was. Want Willem v logeerde in augustus 1791 op weg naar het noorden in 'de Zeven Provinciën', voorheen 'de Erfstadhouder'.⁹

Bij de opmeting van het pand door stadsarchitect D. Zwens in december 1786 was het 'na de Zallandsche maat van 16 voeten in de roe' 1152 voet, ofwel 4 1/2 roede groot. Voor dit grote huis moest Ten Zweege jaarlijks een gulden en zeven stuiver aan reinigingsgeld aan de stad betalen. Deze belasting werd geheven op basis van de grootte van het pand.

Ook in 1812 springt het pand in het oog als het om een belastingaanslag gaat. In die Franse tijd hief men belasting op gebouwde eigendommen en op het aantal ramen en deuren aan de straatzijde. Hoewel helaas niet het aantal werd opgegeven, is het te betalen bedrag van 91,76 gulden in vergelijking met andere percelen extreem hoog.¹⁰

De opvolger van Pieter ten Zweege was zijn zoon Egbert. Egbert ten Zweege was behalve herbergier ook actief als keizerlijk postmeester. Hij overleed in 1819 en liet een vrouw met zeven kinderen achter. Zijn weduwe zette de herberg voort samen met haar schoonzoon Johannes Bernardus Scheuer, die in 1823 gehuwd was met de oudste dochter, Antje ten Zweege.¹¹

Op 28 juni 1836 vond er een boedelscheiding plaats en werd het logement met de inboedel getaxeerd op 8350 gulden. Johannes Bernardus en zijn vrouw werden de nieuwe eigenaren. Tot 1874 werd 'de Zeven Provinciën' geëxploiteerd door de familie Scheuer. Met de komst van de stoomboot

was het logement het punt van de 'omnibus' die passagiers naar de aanlegplaats van de boten van de Rijn- en IJsselstoombootmaatschappij bracht aan het Katerveer. In de lokalen werden vanaf 1820 tot 1857 de provinciale acte-examens voor het lager onderwijs afgenomen.¹²

Periode 1874 - heden

Naar de laatste honderd jaar van de bewoningsgeschiedenis is geen uitgebreid onderzoek ingesteld. In het jaar 1874 nam Herman August van Hille het logement over. Na een korte periode (1880-1881) in het bezit geweest te zijn van de firma Doyer en Pruijmers, kwam het pand in 1881 in handen van E. Helder, fabrikant van Zwolse biscuits, brood en vermicelli. Vanaf die tijd werd het pand niet meer als logement gebruikt. Het complex van E. Helder

aan de Hoogstraat sloot in latere tijd nauw aan bij dit pand aan de Beestenmarkt.

In 1889 werd een deel van het pand als kazerne der marechaussee in gebruik genomen. Op het fronton stond deze nieuwe bestemming toen ook te lezen. E. Helder bleef echter de eigenaar.¹³ Nadat in 1931 de nieuwe kazerne aan de Meppelerstraatweg gereed was gekomen, deed het pand dienst als pension.

In 1957 nam zeepfabriek De Fenix de gebouwen van de firma E. Helder over. Kort daarop, in 1959, verwierf de gemeente Zwolle het pand Harm Smeengekade nummer 7. Hoewel de naam 'Maison Ali' andere associaties oproept, is er jarenlang een deugdzame verhuurinrichting van gelegheids- en toneelkleding onder die naam in gevestigd geweest.

Het pand in de jaren twintig van deze eeuw toen het in gebruik was als kazerne en er op de kade de veemarkt werd gehouden.

Onder monumentenzorg

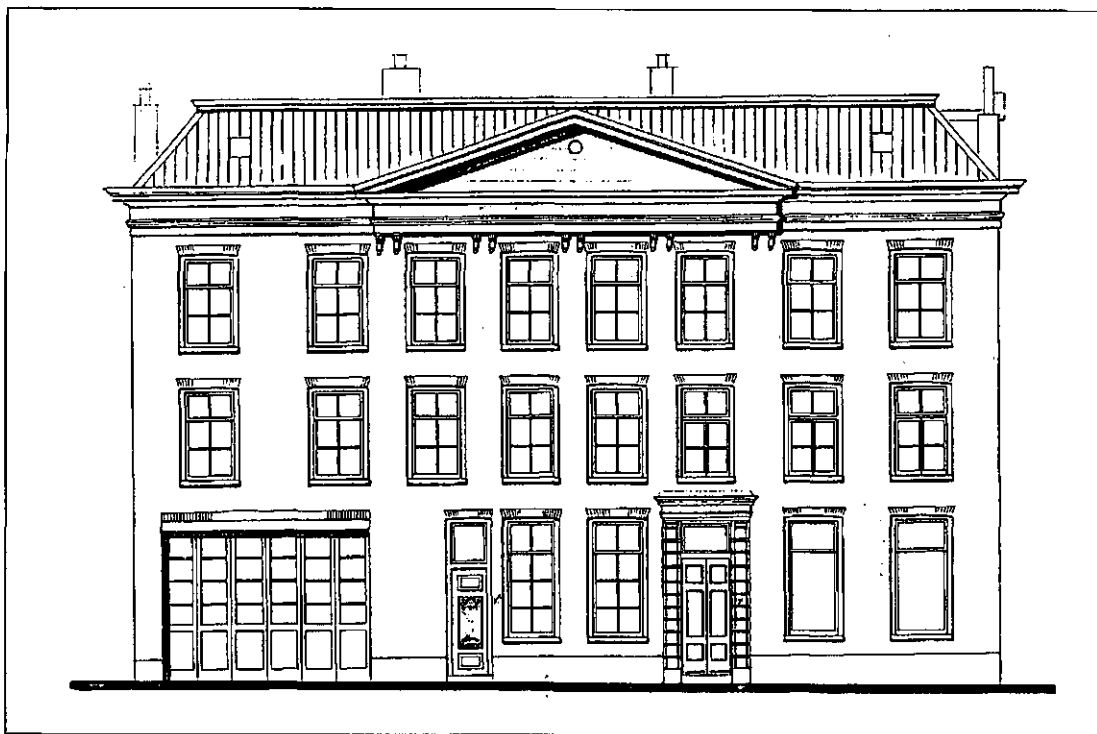
Tegenwoordig is het pand opgenomen in het Rijksregister van beschermde monumenten. De ambtenaar die het pand beschreef was uiterst summier toen hij de bijzondere kentekenen van het pand samenvatte. Behalve de 'ingebroken' garage in de linker benedenhoek, zo luidt het oordeel, is het pand 'nog in uitzonderlijk gave staat waarbij de streng symmetrische en regelmatige gevelopbouw en raamverdeling' geen wijzigingen toelaat.¹⁴ En zo werd de gevel ook na een recente grondige restauratie in stand gehouden. Het pand is nu in gebruik als kantoor van Nijhuis Bouw en op de verdiepingen zijn appartementen ingericht.

Noten

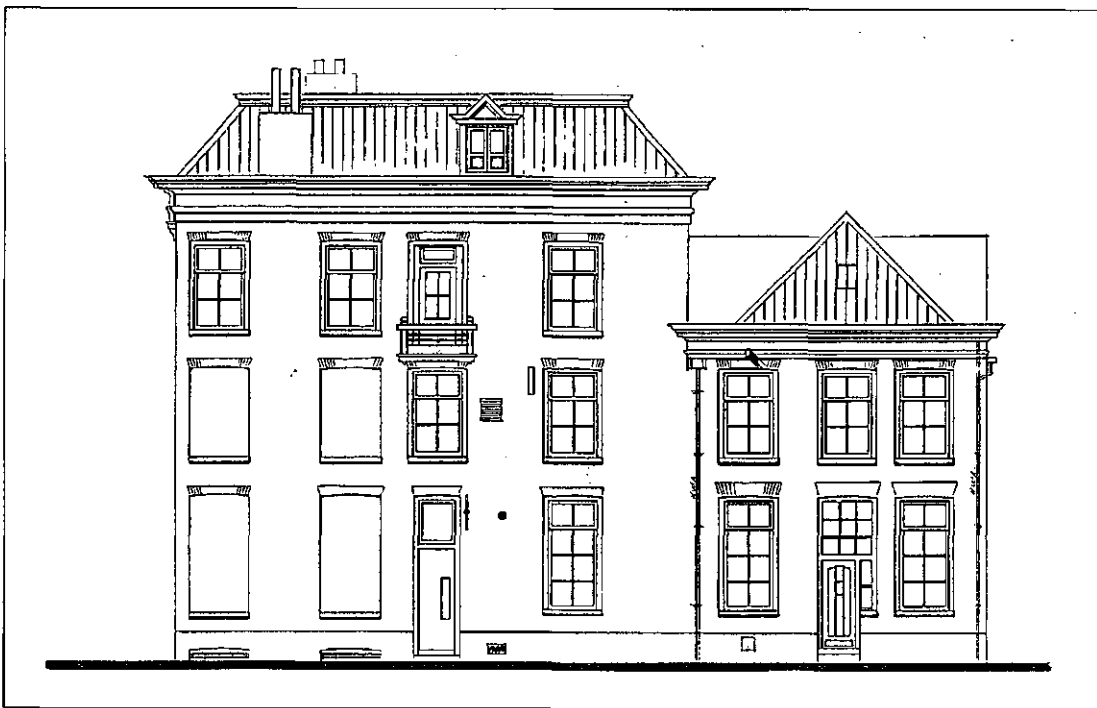
1. Gemeentearchief Zwolle (GAZ) RA001-049, 119 en AAZ01 0429 nr. 155/156.
2. GAZ IA025-099.
3. GAZ RA001-050, 227.
4. GAZ RBSO-743, 411.
5. GAZ RA001-355, 466 en AAZ01-04258, 253. Transport d.d. 7 mei 1779 in: RA001-052, 558.
6. GAZ RA001-095, 12-18.
7. GAZ AAZ01-04258, 493 en RA001-054, 120.
8. GAZ AAZ01-04467 en RBSO 745, 121.
9. GAZ AAZ01-96, 616-617, AAZ01-354.
10. GAZ AAZ01-04565, art. nr. 3117.
11. Zie o.a.: GAZ NA001-790, akte nr. 506; NA001-799, akte nr. 2279; NA001-745, akte nr. 4780; NA001-825, akte nr. 6570 (testament Scheuer).
12. GAZ NA001-806, akte nr. 3731. W.A. Elberts, Historische wandelingen in en om Zwolle, Zwolle 1973, 258.
13. F.C. Berkenvelder, Zo was Zwolle rond 1900, Zwolle 1970, 27-28.
14. GAZ Openbare Werken Zwolle, afd. Monumentenzorg.

Een foto van het pand uit 1990 vlak voor de recente restauratie.

Tekeningen van de voor- en zijgevel die gemaakt zijn voor de restauratie.

Literatuur

Recensie

Zwolle 1921-1940. Uitgebracht door het Nederlands Filmarchief, Bilthoven 1996. ISBN 9056792989. f 29,95.

Ingrid Wormgoor

Foto's en filmbeelden zijn de laatste jaren van steeds groter belang geworden bij het duidelijk maken van gebeurtenissen in het verleden. Bewegende beelden kunnen een duidelijke taal spreken en het verleden laten herleven. Teleac-cursussen en (Franse) documentaires die op de televisie zijn uitgezonden zijn daar goede voorbeelden van.

Het Nederlands Filmarchief, een particulier bedrijf, speelt in op deze trend en zoekt in het hele land naar interessant beeldmateriaal. Om hun eigen woorden te gebruiken, worden 'na een kritische selectie en zorgvuldige restauratie van dit materiaal, de beelden op video gezet.' Deze werkzaamheden resulteren in diverse series, waarvan de serie 'Steden van Nederland' er één is. In deze serie kwam onlangs een video over Zwolle uit met de titel *Zwolle 1921-1940*.

De video begint met beelden van de binnenstad. We zien nog bestaande en reeds verdwenen gebouwen aan ons voorbijkomen. We zien zeilschepen, een visser, wagens, koetsen, de veemarkt, zwanen en vrouwen in klederdracht. Het zijn mooie en soms nostalgische beelden. Wat en waar het allemaal is, zal voor een ras-echte Zwollenaar waarschijnlijk wel duidelijk zijn, maar voor mensen die iets minder van de stad weten is het grotendeels onduidelijk door het ontbreken van elk commentaar. Het blijft raden.

De achtereenvolgende onderwerpen worden

slechts kort aangeduid met teksten als 'Koningin Wilhelmina en prins Hendrik bezoeken Zwolle 1921.' Ook hier speelt hetzelfde probleem als bij de beelden van de stad: we zien soldaten, een muziekkorps, allerlei hoogwaardigheidsbekleders en een historische optocht, zonder dat we te weten komen wie het waren. Duidelijk is alleen dat veel mensen zich hebben ingespannen om het koninklijk paar een grootse ontvangst te bereiden.

Bij de volgende onderwerpen weer veel leuke beelden: een ballonnenwedstrijd, schaatsen, de opening van de IJsselbrug in 1930 en allerlei feestelijkheden in verband met het 700-jarig bestaan van de stad Zwolle in september 1930.

Een duidelijke misser is echter de voetbalwedstrijd tussen PEC-Zwolle en Vitesse die in 1940 gespeeld zou zijn. Dat kan echter helemaal niet omdat PEC-Zwolle pas in 1971 ontstaat door samenwerking van de afdelingen betaald voetbal van PEC en Zwolsche Boys. Te zien aan de shirtjes, zijn hier voetballers van PEC (groen-wit gestreept; op de film grijs-wit) aan het spelen tegen Vitesse (zwarte-gele shirt; op de film zwart-grijs). Maar... wie goed kijkt ziet ook enkele effen shirts op het veld... Het lijkt alsof de beelden van twee wedstrijden door elkaar zijn gemonteerd.

Ondanks deze fout is het aardig om naar de video te kijken. Het is aardig... niet meer dan dat. De beelden kunnen niet voor zichzelf spreken. Ze hadden veel interessanter kunnen zijn wanneer er wat meer werk van was gemaakt. Door het achter elkaar monteren van oude films krijg je nog geen goed beeld van Zwolle in de jaren 1920-1940. Ongetwijfeld had de video aan waarde gewonnen wanneer wat achtergrondinformatie en enig commentaar bij de beelden was gevoegd.

Mededelingen

Mededelingen van het bestuur

Het elektronisch databestand op de inhoud van het tijdschrift is bijgewerkt. Tijdens de ledenvergadering van 15 april a.s. kunnen de oude schijven worden omgeruild voor een nieuwe. Zonder inleveren van een oude diskette kost de nieuwe uitgave f 5,-.

Het aantal leden van de vereniging is na de ledenwerfactie van vorig jaar opgelopen van 561 naar 700.

De volgende leden hebben zich gemeld na een oproep van het bestuur om tot een nieuwe sprekerslijst met onderwerpen uit de Zwolse geschiedenis te komen:

Wil Cornelissen over de joodse gemeenschap in Zwolle;

Jaap Hagedoorn en Benjamin Kam over verschillende onderwerpen, nader te overleggen.

Mededelingen van het gemeentearchief Zwolle

Met 4437 bezoeken aan de leeszaal van het Gemeentearchief groeide het aantal bezoeken ten opzichte van 1995 met 13%. Opvallend was de relatieve stijging van het aantal bezoekers uit het onderwijs, met name van de Christelijke Hogeschool Windesheim. Het percentage genealogen daalde verder tot circa 32%. Hoewel de definitieve cijfers van het bezoek aan de Internet-website van het Gemeentearchief nog niet bekend zijn, zal het aantal digitale bezoekers in ieder geval ver boven de twaalfduizend uitkomen, waarmee het Gemeentearchief het best bezochte digitale archief van Nederland was. Bezoekers kwamen uit meer dan twintig verschillende landen.

De bibliotheek van het Gemeentearchief zal in de loop van 1997 niet langer een eiland zijn in de

Overijsselse en landelijke oceaan van boeken. Begin van dit jaar wordt aansluiting gerealiseerd bij het geautomatiseerde catalogussysteem ALS, waarvan vrijwel alle Overijsselse bibliotheken gebruik maken. De catalogus zal in elke Overijsselse bibliotheek binnenkort te raadplegen zijn, en andersom zal men vanuit de leeszaal van het Gemeentearchief bijvoorbeeld in de catalogus kunnen kijken van de Bibliotheek Zwolle in de Diezerstraat. De invoer van alle titels zal geruime tijd in beslag nemen. De oude catalogus blijft gedurende die tijd gewoon bruikbaar.

Agenda

Lezingen

woensdag 26 maart
Geschiedenis van het landschap rond Zwolle
 door M. Knigge
 Aanvang 20.00 uur
 Manegezaal, Odeon, Blijmarkt.

dinsdag 22 april
Geschiedenis van een veertiende-eeuws woonhuis in de Kamperstraat
 door verschillende sprekers
 Aanvang 20.00 uur
 Statenzaal, Bibliotheek, Diezerstraat.

dinsdag 20 mei
De adel en de stad. De invloed van de landadel in de steden van Overijssel
 door drs. K. Gietman
 Aanvang 20.00 uur
 Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26.

Historisch Forum
 vrijdag 11 april en vrijdag 30 mei
 Aanvang 17.00 uur
 Plaats: benedenruimte van Literair café In de Sinnenpoppen, Buitenkant 3.

Ledenvergadering ZHV
 Op dinsdag 15 april vindt de jaarlijkse gewone ledenvergadering plaats in de studiezaal van het gemeentearchief, Voorstraat 26 te Zwolle.
 Aanvang 19.30 uur

De convocatie treft u als bijlage in deze aflevering aan. Op deze vergadering worden de verslagen van de secretaris en de penningmeester voorgelegd. Tevens wordt het voorstel om een statu-

tenwijziging aan te brengen ten aanzien van de zittingsduur van bestuursleden opnieuw ter discussie gesteld, aangezien de besluitvorming daarover in de vorige ledenvergadering niet op reglementaire wijze is gebeurd.

Internet-tentoonstelling

Van revolutie tot rusthuis: Kampen, Zutphen en Zwolle tussen 1780 en 1830

Vanaf vrijdag 21 februari is op Internet een tentoonstelling te zien over de periode 1780-1830. Deze tentoonstelling, die is gemaakt door de gemeentearchieven Kampen en Zwolle en het stadsarchief Zutphen, belicht diverse aspecten van de drie genoemde steden: belangrijke personen, politiek en cultuur.

Ruim dertig afbeeldingen van archiefmateriaal, kaarten, prenten, tekeningen en foto's illustreren patriotse activiteiten zoals die van Joan Derk van der Capellen tot den Pol in Zwolle en van zijn neef Robert Jasper van der Capellen in Zutphen. Verder komen de totstandkoming van de eenheidsstaat tijdens de Bataafse Republiek en het herstel van de Oranjes aan het hoofd van de monarchie aan de orde.

De expositie is vooral gemaakt voor middelbare scholieren en sluit aan bij het centrale thema voor het schriftelijk eindexamen HAVO/VWO in 1997 en 1998.

<http://www.obd.nl/1780.htm>

Auteurs

drs. Annèt Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis te Leiden, met als hoofdvak sociaal-economische geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

drs. Lydie van Dijk (1945) is kunsthistorica en als conservator verbonden aan het Stedelijk Museum Zwolle.

dr. Iet Erdtsieck (1944) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde in 1995 op het proefschrift *De emancipatie van de Joden in Overijssel, 1796-1940*. Zij is thans werkzaam als docente geschiedenis aan het Regionaal Opleidingencentrum te Deventer.

G.T. Hartong (1945) is leraar Nederlands in het voortgezet onderwijs. Hij publiceert regelmatig over literatuur en oude drukken uit Overijssel.

Wim Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en o.a. belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

drs. J.C. Streng (1945) studeerde geschiedenis aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle en vervolgens aan de Rijksuniversiteit Groningen. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.

drs. Ingrid Wormgoor (1956) studeerde geschiedenis in Groningen. Zij was enige tijd museumconsulent in Overijssel. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Rectificatie

In het vorige tijdschriftnummer zijn ten onrechte de auteursgegevens vervallen van:

Derk-Jan Rouwenhorst (1973) is vierdejaars student geschiedenis aan de Hogeschool Windesheim te Zwolle. Op het moment loopt hij stage bij de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek (SHBO) te Arnhem. Daar houdt hij zich bezig met het in kaart brengen van verschillende typen Zeeuwse boerderijen.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

B.J. Kam, *voorzitter*

A. Arends, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M. H. van Ulsen, *penningmeester*

W. Coster, A. Bootsma-van Hulten, A.J. Mensema, R. Salet, *leden*

Secretariaat

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten, telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten	f 30,00/jaar
overige leden	f 40,00/jaar
huisleden	f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

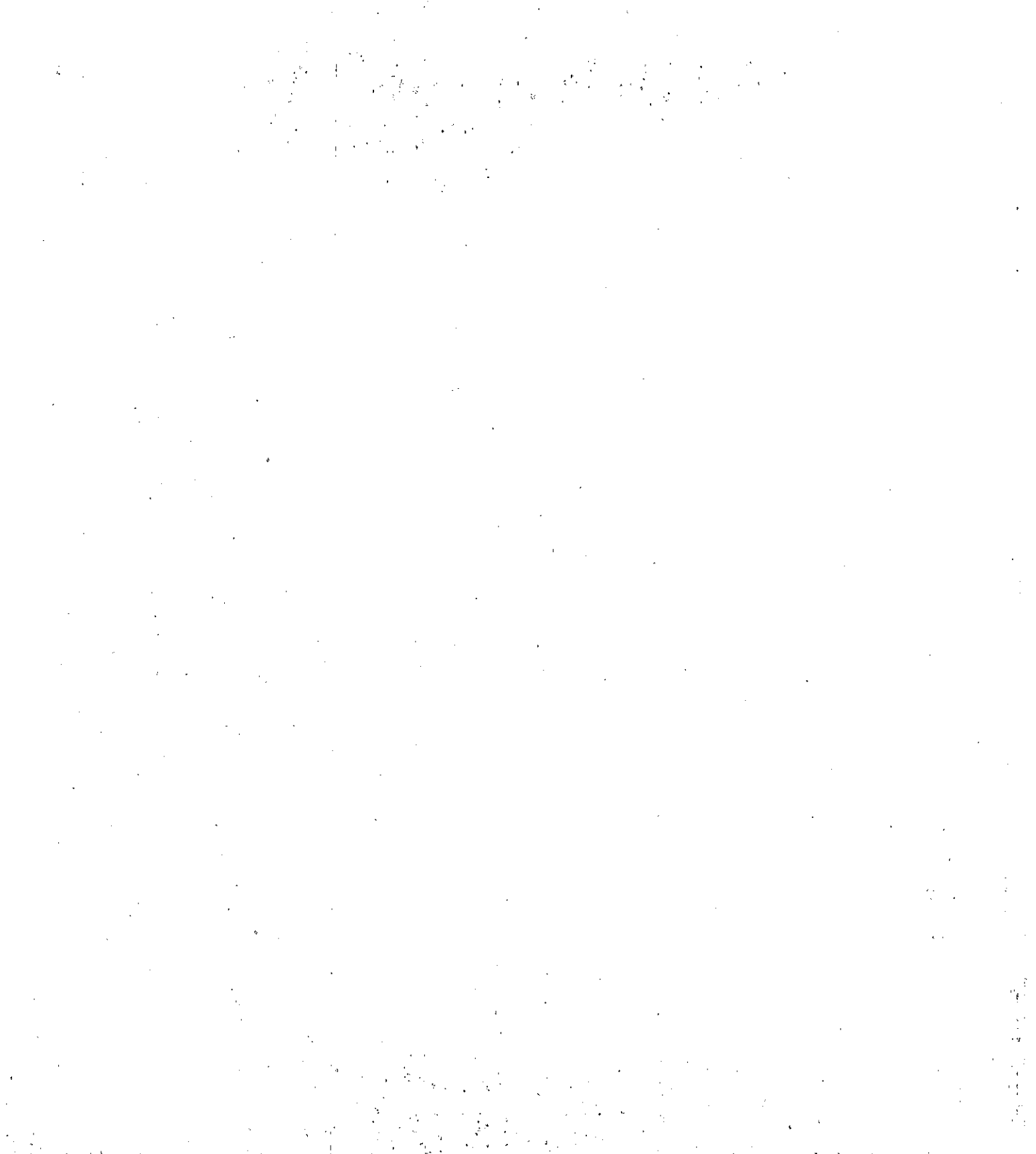
Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zwols Historisch Tijdschrift

14E JAARGANG 1997 NUMMER 2

PRIJS € 12,50

Groeten uit Zwolle

Wim Huijsmans en Annè Bootsma

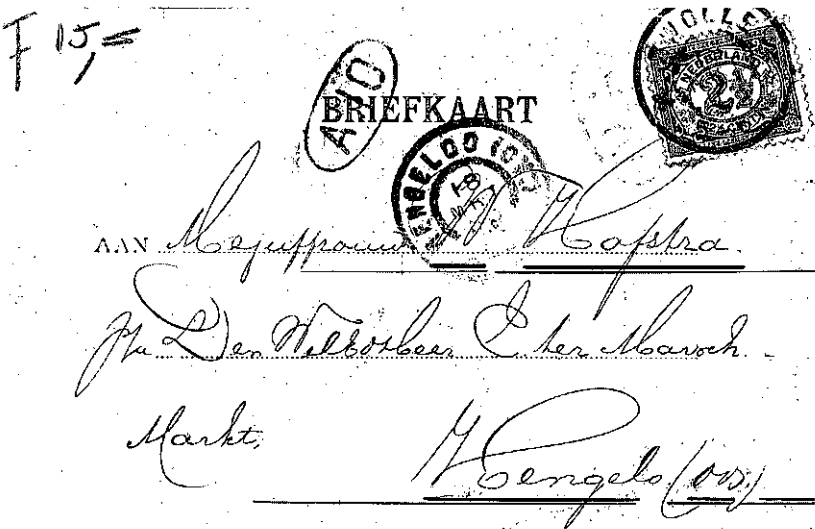
Ansichtkaart Terborchstraat
Poststempel 1903

18 maart 1903

L.W.!

Gister je aanzicht ontvangen. Ik zal je brief van donderdag maar afwachten, voor ik weer schrijf, en zal je nu een aanzicht sturen. Het weer is nu leelijk omgeslagen. Ik kan er nog niets van zeggen, omreden dat er nog steeds met staken wordt bedreigd. Je kunt dus nu zondag niet komen. W. nu het spijt mij wel hoor, maar daar kunnen we nu ook al niets aandoen. Hartelijk gegroet. Je steeds liefhebbende T.

Een fraaie ansichtkaart van de Terborchstraat uit het begin van deze eeuw. De Terborchstraat behoorde toen tot de Zwolse 'nieuwbouw', de straat werd in 1882 naast de Stationsweg aangelegd als tweede weg van het station naar de singel. Het was een straat met statige woningen, bewoond door - destijds zeker - notabelen. Van oudsher hebben hier altijd veel artsen gewoond en gepraktiseerd. Het straatbeeld op zich is nog zeer herkenbaar, afgezien van gegroeide bomen, geverfde gevels en het voormalige Ijsselmij gebouw aan de Van Roijensingel dat tegenwoordig het gezicht op de Sassenpoort belemmert. In het eerste pand rechts - het hoekpand met de Oosterlaan - was van 1927 tot in de jaren zeventig Renaultgarage Simonsse en Bokkers gevestigd; heel wat Zwollenaren hebben hier in de jaren vijftig en zestig hun Dauphines en Renault 4-tjes aangeschaft. Tegenwoordig doet het pand dienst als keuken-showroom. In het jaar waarin de ansicht verstuurd werd (1903) vonden in januari en april de landelijke spoorwegstakingen plaats. Hieraan wordt in de tekst gerefereerd. Doordat de staking hier echter lang niet algemeen was, bleven de gevolgen voor de stad beperkt.

Redactioneel

Inhoud

Het Zwols Historisch Tijdschrift dat voor u ligt, heeft een hoog biografisch gehalte. Jan Vermeer en Gelmer Jan Hoekman zijn Zwollenaren uit verschillende eeuwen, die worden besproken. Jan Vermeer was dominee in de Grote Kerk (hij overleed in 1904). Vermeer was nogal orthodox en geliefd om zijn vurige preken. De kerkhistoricus J. Erdtsieck beschrijft zijn leven.

Gelmer Jan Hoekman leefde van 1741 tot 1793. Hij was koopman en werd door Patriotten ervan verdacht een felle orangist te zijn. Dit kostte hem bijna het leven, zoals u kunt lezen in het verhaal van Johan Seekles.

In het artikel van dr. Ben Kam komen ook Zwollenaren aan bod, maar hun leven verliep minder glorieus. Zij waren grove misdadigers en Kam vertelt hoe en waar de doodstraf aan hen werd voltrokken. Het is een verhaal met vele gruwelijke details, dat wordt verduidelijkt met kaarten.

Dit tijdschrift wordt gecompleteerd met 'Groeten uit Zwolle', een in memoriam voor Ruud van Beek en een boekbespreking.

Groeten uit Zwolle Wim Huijsmans en Annèt Bootsma	38
Dominee Jan Vermeer (1834-1994). Een negentiende-eeuwer ten voeten uit J. Erdtsieck	40
Gelmer Jan Hoekman (1741-1793), een gehate Oranjegezinde rentmeester Johan Seekles	50
De doodstraf in Zwolle B.J. Kam	54
In memoriam Ruud van Beek Jaap Hagedoorn	65
Literatuur	68
Mededelingen	69
Agenda	70
Auteurs	71

Omslag: Op deze tekening van Gesina ter Borgh is de driespijlige ladder die gebruikt werd bij de galg goed te zien (Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

Dominee Jan Vermeer (1834 - 1904)

Een negentiende-eeuwer ten voeten uit

J. Erdtsieck

Op 19 januari 1904 ging er een schok door de hervormde gemeente van Zwolle en in feite door heel de stad: dominee Jan Vermeer was overleden! Reeds enkele jaren eerder had men gedacht dat hij het niet zou halen. Maar zie, hij herstelde en deed nog enkele jaren dienst. Nu was het echter werkelijk afgelopen. Vrienden en tegenstanders - vijanden had hij niet - rouwden samen en zijn begrafenis was een indrukwekkende aangelegenheid. Honderden mensen stonden langs de kant om dertig rijtuigen te zien passeren op weg naar de begraafplaats Bergklooster. Zelfs de commissaris der Koningin en de burgemeester gaven acte de presence.

Ten tijde van dominee Vermeers overlijden was de twintigste eeuw amper begonnen en nog tien jaar verwijderd van de dramatische gebeurtenissen van 1914. Vermeer hoefde dit niet meer mee te maken. Met de negentiende eeuw had hij het al

zwaar genoeg te verduren gehad. Zijn invloed was in hervormd-orthodoxe kring echter groot geweest; in Zwolle, maar ook ver daar buiten.

Afkomst

Jan Vermeer werd op 11 november 1834 te Amsterdam geboren als zoon van een schipper.¹ Zijn ouders waren daar tijdelijk bij familie ingetrokken om de geboorte af te wachten. Door het beroep van vader Vermeer is het gezin en de kerkelijke betrokkenheid moeilijk te traceren. Wel was Vermeer sr. lidmaat van de hervormde kerk. Men zou kunnen zeggen dat Jan Vermeer uit een redelijk welvarend milieu van kleine burgers en middenstanders kwam. Een oom van hem bezat een schilderszaak in Amsterdam; een andere oom - van moederskant - rentenierde in een pandje aan de Heerenmarkt.² In ieder geval was de familie er in geslaagd genoeg middelen te vergaren om een schoolopleiding - bepaald niet vanzelfsprekend in die tijd - en later zelfs de theologische studie van de jonge Jan te bekostigen.

Studietijd

Vermeer ging in 1852 in Utrecht theologie studeren. Hij kwam daar sterk onder invloed van prof. H.E. Vinke, die er van 1836 tot 1862 hoogleraar was. Vinke stond bekend als een gematigd orthodox man, maar hij was wel een fervent aanhanger van het zg. supranaturalisme. Deze uit de achttiende en negentiende eeuw afkomstige stroming leerde dat het christendom een bovennatuurlijke openbaring was. Deze openbaring was onbereikbaar voor de rede en geloofwaardig door de wonderen en voorspellingen die in de bijbel waren vastgelegd. De bijbel zelf zou door een bijzondere werking van de geest zijn ontstaan. Met deze opvattingen stond het supranaturalisme recht tegenover het rationalisme.

*Dominee Jan Vermeer
(1834 - 1904) in vol
ornaat.*

Vinke was overigens geen fel polemoloog, hij probeerde altijd de gulden middenweg te bewandelen. In 1861 werd hij beschreven als een bijbels, irenisch en praktisch godgeleerde. Vinkes eigen leermeester, Jodocus Heringa, had als leuze: 'wat het verstand te boven gaat, wordt als geloofsmysterie eerbiedigt.'²

We herkennen dit nog in Vermeer, toen een collega bij Vermeers dood in 1904 schreef: 'Ik vermoed, dat hij nog nooit enig conflict heeft gekend tussen zijn geloof en de werkelijkheid waarin hij leefde.'³

Eerste beroepingen

Vermeer heeft zijn tijd in Utrecht goed gebruikt, want na vijf jaar, in 1857, werd hij tot het ambt van predikant toegelaten. Korte tijd later, in 1858, kreeg hij zijn eerste beroep naar Koudekerke in Zeeland. Voor hij de pastorie betrok, huwde hij de één jaar oudere Hendrina Cornelia van Maanen. Hun huwelijk duurde 57 jaar. De beide echtelieden schonken het leven aan zeven kinderen; twee van hen werden evenals hun vader ook predikant.⁴ Hendrina overleefde haar man en overleed in 1911 te Zwolle. Zij woonde die laatste jaren op Walstraat 54.

Het jonge paar verruilde in 1861 Zeeland voor Genemuiden. Van hieruit kreeg Vermeer in Zwolle de bekendheid die hem in 1868 een beroep opleverde. Maar eerst verhuisde het predikantengezin in 1865 nog naar Linschoten en vervolgens in 1867 naar Vlissingen.

We weten niet wat Vermeer bewogen heeft telkens zo snel van standplaats te veranderen. Wel bezwaarde hem het beroep naar Zwolle: 'Niet zonder strijd werd ik gebracht tot de keuze, waarvan ik de eer heb U bij deze kennis te geven: de aanneming van de door U op mij uitgebrachte beroeping. De strijd zal door u begrepen en gebillijkt worden, wanneer ik U wijs op de korthed van mijn verblijf alhier en de achting en de liefde die ik hier mag genieten, gelijk mij inzonderheid dezer dagen gebleken is. Nogthans kon ik geene vrijheid vinden, om Uwe roeping af te wijzen.'

In Zwolle vond Vermeer tenslotte zijn stek. Hij ontwikkelde zich hier tot voorman van de confessionele richting tegen de machtige vrijzinnigheid.

Zijn invloed reikte echter veel verder. Hij publiceerde gedichten en liederen voor scholen en bovenal kreeg hij bekendheid via het door hem verzorgde blaadje 'Jehova Nissi', dat in de gloriejaren ruim 700 abonnees telde.

Beroeping in Zwolle

Vermeer zag tegen de beroeping in Zwolle op. Niet zonder reden, want er werd heel wat van hem verwacht. In de eerste helft van de negentiende eeuw was Zwolle een plaats waar het modernisme onder de predikanten grote opgang had gemaakt. De gematigde evangelische richting was alleen maar vertegenwoordigd in ds. H. Brouwer. De oude ds. S. Wor en zijn collega's L. Vroom, G.L. van Loon en T. Poortman waren allen aanhangers van bijbelkritische stromingen, zoals die van de theoloog en wijsgeer David Friedrich Strauss (1808-1874) en ze lieten dit ook in hun preken duidelijk merken. Strauss was de auteur van het vermaarde boek 'Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet'. Hierin zette hij uiteen dat de evangeliën als een mythische verbeelding gezien moesten worden. Ook de moderne tekstkritiek van Tischendorf (1869), Westcott en Hort (1896) vond ingang. Na 1850 gebruikten theologen methoden ontleend aan de letterkunde en historie. Men zag in de bijbel sporen van de ontwikkeling van een oorspronkelijk veelgodendom naar de verering van een

De Walstraat; het witte pand links vooraan werd van 1904 tot haar overlijden in 1911 bewoond door de weduwe van Vermeer, mevrouw H.C. Vermeer-van Maanen.

De Zwolse dominee Cats Wor, die net als zijn meeste collega's hier ter stede een 'modernist' was.

stamgod en tenslotte de verwerping van andere goden. Na 1870 begon de vergelijkende godsdienstbestudering. Men zag parallelen.

Een deel van het Zwolse kerkvolk, voornamelijk afkomstig uit de opkomende kleine burgerij, wilde hier echter niets van weten. Zij oefenden al sinds 1858 druk op de vrijzinnige kerkeraad uit om een orthodoxe predikant te benoemen, omdat zij 'naar hare vaste overtuiging de zaligmakende leer des Bijbels wenscht te horen en de rigting welke gehecht is aan de leer onzer Kerk uitgesloten wordt.'

De kerkeraad was verstandig genoeg om aan die wens gehoor te geven. Want al had men een ruime vrijzinnige meerderheid, het was niet denkbeeldig - en daar zinspeelden de briefschrijvers ook op - dat velen zich zouden afscheiden en de kerk hierdoor financieel schade zou lijden.⁵ Maar tweemaal werd een beroeping door een verkeerde keuze een mislukking en na tien jaar was men nog even ver. In 1868 lieten de orthodoxen het oog echter op Vermeer vallen, die ze hadden leren kennen in zijn Genemuidense tijd: 'begaafd met een zware heldere stem, die gemakkelijk de Grootte Kerk kan bespreken en die velen met groot goe-

gen reeds hier in de Grootte Kerk hebben gehoord.'⁷ De kerkeraad gaf toe en zo kon Vermeer op 9 augustus 1868 in Zwolle bevestigd worden. Van hem werd verwacht om een stem aan de orthodoxe minderheid te geven en deze voor de kerk te behouden.

Vermeer in Zwolle

De nieuwe predikant vestigde zich in de Koestraat, maar wel aan de goedkopere kant (zuidzijde). Minder kon een predikant van de grote hervormde gemeente het ook niet doen. Zwolle telde in die dagen ongeveer 19.000 inwoners waarvan 63,5% hervormd en 25% rooms-katholiek was. De overigen behoorden tot de kleine afgescheiden kerk, de doopsgezinden en de Luthers. Hierbij kwam nog een kleine joodse gemeente. Onkerkelijkheid, althans geregistreerde, was nog vrijwel onbekend. De kerkgangers stroomden spoedig van alle kanten toe. Het waren vooral de opkomende kleine burgers die zich door Vermeer aangesproken voelden. De vaste zware stem en onwankelbare standpunten van Vermeer gaven hen rust en vertrouwen. Bovendien voelden ze aan dat hij 'een van hen was'. Tot dusver kwamen predikanten meestal uit een sociale bovenlaag en misten zodoende het contact met de 'gewone man.'

Ook sloot Vermeer qua mentaliteit goed aan bij de Zwolse inslag: geen scherpe tegenstellingen of besliste persoonlijke geloofskeuze, opoffering en strijd, maar wel een duidelijk vertrouwen in door de leiders uitgestippelde lijnen.⁶ Daarom hoeft het ook geen verwondering te wekken dat Vermeer, ondanks het beroep dat op hem gedaan werd, niet meeging in de militante beweging van de doleantie, die zich in 1886 ook in Zwolle voordeed. En met hem bleef het gros van het vrome kerkvolk in de vertrouwde hervormde gemeente.

Vermeer begon in Zwolle met de opbouw van een christelijk verenigingswerk om een kader voor de toekomst te kweken. Het christelijk verenigingsgebouw A-plein 9 kwam door zijn inspanning tot stand. Bijzondere aandacht had Vermeer voor de jongelingsvereniging, 'De Heer is onze banier'. Deze verenigingsvorm was afkomstig uit de krin-

gen van het Reveil, dat Zwolle wel niet bereikt had maar door import toch z'n invloed hier heeft gehad. De vereniging was al in 1853 opgericht en had behalve een 'jongelieden afdeling' ook een uitgebreid zondagsschoolwerk. De zondagsscholen waren ontstaan nadat de bijbel op de openbare scholen was geweerd.

De zondagsschool telde in de tijd van Vermeer ongeveer 400 kinderen in 18 groepen, elk met een leider die vaak afkomstig was uit de jongelingsvereniging. Elke vrijdag kwam dit team bijeen om de stof voor de komende zondag te bespreken. De kinderen werden 's zondags van 12-13, 14-15 en van 15.30-16.30 uur beziggehouden.

Ook voor de christelijke school had Vermeer aandacht, al was die niet op hervormd initiatief tot stand gekomen. De eerste Protestants Christelijke school in Zwolle was in 1851 door de christelijk afgescheiden gemeente gesticht. In augustus 1871 vond er een uitbreiding van deze school plaats. Vermeer hield bij deze gelegenheid een toespraak. Hij vond deze gebeurtenis een verblijdend teken. Onderwerping aan Gods Woord was zijns inziens immers het beste geneesmiddel tegen alle kwaad. Hij verzette zich tegen de openbare school zonder de bijbel. Zonder bijbel kweekte men ontevredenheid, wrevel en opstand. Verlichting en wetenschap leidden tot oproer. Je moest tevreden zijn met wat je was. Hij wees op Frankrijk waar na de nederlaag tegen Duitsland het bijbelonderwijs weer was ingevoerd en het gebed weer was verplicht gesteld, etc.

Na 1871 voerde Vermeer binnen de hervormde gemeente ook de strijd aan om een sterke inbreng in het zogenaamde kiescollege, dat de mogelijkheid bood voor meer invloed van de gemeentelieden op de samenstelling van de kerkeraad. Hij hoopte hierdoor een orthodoxe meerderheid in Zwolle te krijgen.

Jehova Nissi

Vermeer stond bekend als een goed pastor en een gezien predikant. Zijn collega De Haan schreef bij zijn dood: 'Het meest zal hij in onze gemeente voortleven als de bij velen geliefde prediker. Hij zocht zijn kracht niet in wat men noemt "mooie

Het Christelijk Verenigingsgebouw A-plein 9, dat dankzij Vermeer tot stand kwam.

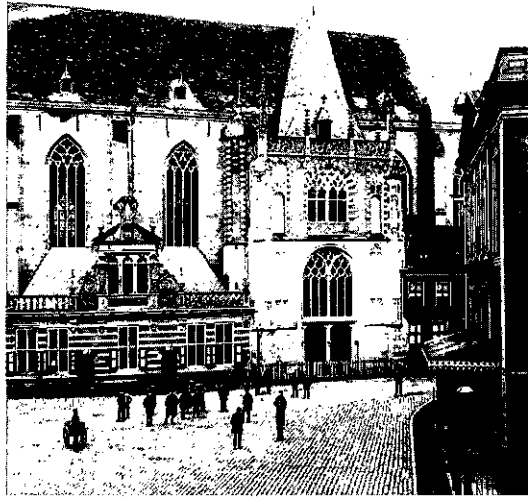
preken.' Het kenmerkende van zijn prediking was te vinden in het echt gemoedelijke. Hij sprak altijd eenvoudig en voor iedereen verstaanbaar. En dan zijn gebed. Hij vergat niets en niemand. Zijn prediking droeg in de regel een vertroostend karakter.

De Koestraat rond 1900. Vermeer woonde op het huidige nummer 7, een wat merkwaardig pand dat zich uitstrekte van de tweede tot en met de vierde gevel links.

Zwolle Koestraat

*De Grote Markt met
ingang van de Grote
Kerk omstreeks 1900.*

Nooit was hij polemisch, maar afkerig als hij was van twist, vermaande hij tot liefde en evenzeer, tot heiligen wandel. En dit kon ook niet anders. Zijn woord was een woord uit het hart. Wat hij predikte had hij doorleefd, was zijn eigendom. Nooit leverde hij dorre beschouwingen, hij gaf geen leer buiten het hart om, zijn leer was leven.'

Dit nam overigens niet weg dat Vermeer de strijd aanbod tegen de tijdsgeest. Geheel voor eigen rekening en risico gaf hij dertien jaar lang een blaadje uit van vier bladzijden in octavo. Hij noemde het 'Jehova Nissi' (de Heere is mijne banier). Deze naam was ontleend aan het bijbels verhaal over Amalek die het volk Israël in de woestijn van achteren aanviel en daarom stond voor de anti-krachten.

Het blaadje verscheen om de veertien dagen en kostte één gulden per jaar, per post een kwartje meer. Het werd gedrukt bij J.P. van Dijk in Zwolle. Helaas zijn ervan maar drie jaargangen compleet te vinden in het gemeentearchief. Op z'n hoogtepunt telde het blad zo'n 760 abonnees, vermoedelijk voor een groot deel buiten Zwolle. Het behelsde beschouwingen over kerkelijke en maatschappelijke toestanden.

Het eerste nummer verscheen op 28 juli 1870.

In zijn inleiding schreef Vermeer dat het bange tijden waren en dat de wereld zich op een hellend vlak begaf. De grondwaarheden van het evangelie werden bespot. Er was sprake van schepselvergoeding en Godsverzaking om het volk te bederven. Er moest gestreden worden met geestelijke wapens. Zielen winnen voor Koning Jezus. Hij verwees naar de strijd met Amalek. Men moest gelovig opzien naar de kruisbanier. 'In dit teken zullen wij overwinnen.'

Met dit blaadje poogde Vermeer zijn aanhang een bepaalde kijk te geven op de ontwikkelingen van hun tijd. Deze visie is uiteraard niet los te maken van zijn eigen persoon. Vermeers collega Van der Bergh schreef bij zijn dood hierover: 'Vermeer was de vierkante tegenstelling van wat men modern noemt, niet alleen in de theologie, in godsdienstige opvattingen en voorstellingen, maar in heel zijn manier van denken en optreden.

De stijl van een briefje van zijn hand was ouderwets deftig; hij las gaarne oude historien in oude boeken; wie hem een antiquiteit bezorgde kon rekenen op zijn dankbaarheid. Hoe warm was zijn trouw aan ons vorstenhuis, aan onze Koningin die bij Gods genade regeert.

Hij was een antiek man in heel zijn beschouwen en denken. Een partijganger, een aanhanger van deze of die leer is hij niet geweest.'

We zullen Vermeers zienswijze, zoals vastgelegd in 'Jehova Nissi', nu weergeven naar aanleiding van een aantal actuele gebeurtenissen en kwesties uit zijn tijd, namelijk de Frans-Duitse oorlog, het vooruitgangsgeloof, de R.K. Kerk, de onkerkelijkheid, het socialisme en de vaderlandse geschiedenis.

De Frans - Duitse oorlog (1870-1871)

Niet lang na het verschijnen van het eerste nummer van Vermeers blaadje verklaarde Frankrijk Duitsland de oorlog. De Fransen werden echter binnen de kortst mogelijke tijd verslagen en in Versailles werd het Duitse keizerrijk uitgeroepen. De sympathie van Vermeer was duidelijk op de hand van Duitsland. Hij erkende wel de ellende van het slagveld en roemde het werk van het pas opgerichte Rode Kruis. Maar Frankrijk was vol-

gens hem terecht vernederd. Het land was hoogmoedig geweest en het had 'de HEERE vergeten.' Parijs was als het moderne Babylon, een broeinest van ongelooft en zedeloosheid. Duitsland had echter diepe ernst met de Heere gemaakt, het had op Hem vertrouwd, het had biddagen gehouden etc. Volgens Vermeer hadden zij daarom gezegenvierd, hij zag er de vinger Gods in, 'Ik zal hen eren die mij eren.' Vermeer had geen sympathie voor de 'Vereniging voor Wereldvrede'. Vrede kon alleen God brengen door het bloed van het kruis. 'Hij is onze vrede.'⁷

Vermeer keek nog even naar Nederland waar geen verootmoediging was geweest: 'We zijn hier voor de oorlog gespaard gebleven. Het leven gaat gewoon door met volksfeesten. Het is de kans voor Amalek. We worden alleen gespaard als de HEERE onze banier is. De dag van de grote afval nadert reeds. Na de Fransche nederlaag is in Parijs de goddeloze commune begonnen.'⁸ Een zaak van dweepers, gelukszoekers, vagebonden en dwazen. (...) Men gaat in tegen de door God gestelde wetten (meesters en overheden) (...) Arbeid en armoe zijn door het Christendom geadeld. Aan de armen moet het evangelie gepredikt worden. Nog is het einde niet, het is slechts een begin der smarten. Reeds ontwaren we cholera, pokken en veepest.'

Na de oorlog vertelde Vermeer anekdotes over vrome Duitse soldaten die de zondag eerden en die ervoor zorgden dat de erediensten van protestanten konden doorgaan. Ook haalde hij verhalen aan over ontmoetingen tussen Duitse en Franse soldaten. De laatsten zagen bijvoorbeeld in dat de Duitsers ook christenen waren, etc.

Tegen het vooruitgangsgeloof

Het laatste kwart van de negentiende eeuw werd gekenmerkt door een grote technische vooruitgang, die vervolgens allerlei sociale en geestelijke veranderingen met zich meebracht. Veel uitvindingen vonden weliswaar nog geen algemene toepassing, maar waren toch al bekend. Velen zagen de toekomst daarom vol vertrouwen tegemoet. Tegelijkertijd steeg de welvaart, waarin het proletariaat ook zijn deel ging opeisen. Men wilde meer dan alleen maar werken, eten en slapen. Vermeer moest hier allemaal niets van hebben: 'Maar ik

JEHOVA NISSI.

DE HEERE IS MIJNE BANIER.

Berichten en beschouwingen van maatschappelijke en kerkelijke toestanden.

DOOR

J. VERMEER, A.

Predikant bij de Ned. Herv. Gemeente te Zwolle.

1e Jaargang.

heb genoeg van dien zogenaamde vooruitgang, die land en volk ten gronde sleept. Of wordt het bij de dag niet duidelijker, dat een vooruitgang losgemaakt van het levend Christendom en buiten de gemeenschap Gods in Christus niets anders is dan blinkende ellende? Nooit tevoren werden de schrijnende wonden der maatschappij zoo kunstmatig verborgen onder een van klatergoud ritsend gewaad, als in onze dagen. We mogen niet lijdelijk toezien, dat ons volk de beker ledigt, waarin Atheïsten en Communisten hun venijn hebben gemengd. En juist omdat die gifbeker door velen even gretig aangenomen wordt zoals hij ook schaamteloos geboden wordt, daarom moeten wij

Omslag van Jehova Nissi, eerste jaargang 1871.

onze stem met kracht verheffen.'

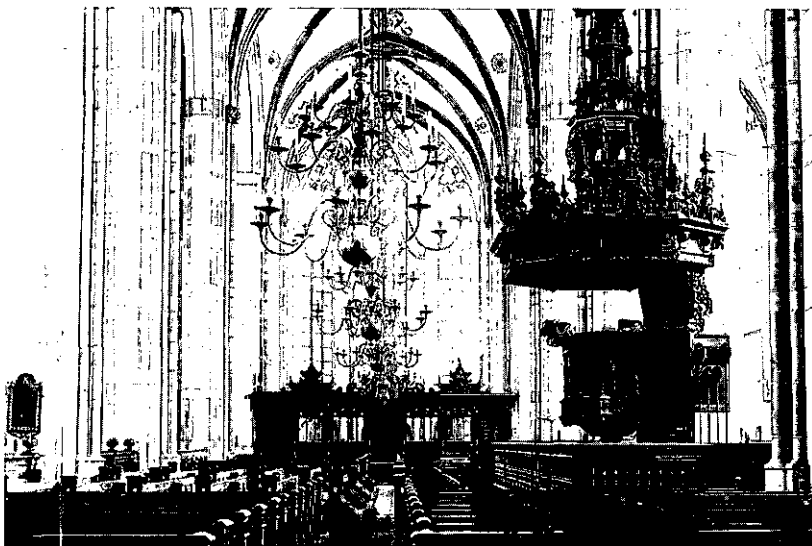
De behoefte aan plezier maken en de toename daarin was groot. Vermeer toorde daarom voortdurend tegen de kermis en ander volksvermaak. De zondagsviering moest hier immers wel onder lijden: 'Plaatsen van vermaak zijn overal, maar de kerken zijn ledig.'

Naar Vermeers idee was de zondag een 'zonedag' geworden; er was muziek en zang, dans en spel, de winkels waren open, de post werd besteld, terwijl men juist geen niet-noodzakelijk werk mocht doen en ook niet mocht reizen. Hij prees Amerika waar zondagswetten waren ingevoerd en overtredingen daarop streng werden bestraft.

De Rooms-Katholieke Kerk

Na het herstel der bisschoppelijke hiërarchie in 1853 ging de R.K. kerk zich sterker manifesteren. De katholieken werden opgeroepen een sterk front te vormen en kerkbouw en manifestaties moesten aan de buitenwereld getuigen van het triomferende katholieke geloof. Ook hier legde Vermeer de vinger op. Vooral de onfeilbaarheidsverklaring van de paus (door paus Pius IX in 1870) zat hem hoog. Vermeer vermeldde dat ook vele katholieken het hier niet mee eens waren: 'het behaagt ons niet, wij willen het niet, wij geloven het niet.' Op het Piusfeest in Amsterdam stelde dr. J.A.H.M. Schaeapman de reformatie en het com-

Het interieur van de Grote Kerk, met kansel vanwaar Vermeer met zijn 'zware, heldere stem' gemakkelijk zijn gehoor kon bespreken.

munisme op een lijn. Hiertegenover schreef Vermeer dat revoluties het meest voorkwamen in landen met een R.K. achtergrond en de protestantse landen het meest stabiel waren.

Ook in Zwolle stond tegenover het verdeelde en langzaam afbrokkelende protestantisme de R.K. kerk die na 1853 sterk groeide in aantal en invloed. Vermeer keek hier met zorg tegenaan.

Onkerkelijkheid

Hoewel de onkerkelijkheid naar onze maatstaven nog vrij bescheiden was, kunnen we achteraf toch wel vaststellen dat het proces van kerkverlating in deze tijd begonnen is. Ook dit verschijnsel ging niet aan Vermeer voorbij. Hij zag de oorzaak van de toenemende onkerkelijkheid vooral in het modernisme, dat de bijbelverhalen als legenden zag en Jezus als een verlicht jood. Volgens de modernist prof. Muurling had de kerk haar bovennatuurlijk karakter verloren; de kerk kon de behoeften van de massa niet meer bevredigen en de bijbel was een boek vol dwaasheid. Bij dergelijke taal lopen de mensen weg, vond Vermeer. Bovendien was de moderne richting zo een brug naar Rome, dat wel zekerheid en vastheid bood. Hij gaf hiervan een voorbeeld uit Limburg waar Rome veel protestanten zou bekeren en hij noemde het modernisme een leugenleer. Vermeer: 'We weten nu wat modernisme is. Maar met al hun woelen bonzen zij Christus niet van de troon noch kunnen zij zijn kerk vernietigen. Hij zal zegeprelen.'

Een andere keer schreef hij: 'De kerk kon de laatste tijd weinig doen. Wat deed zij voor het Christelijk onderwijs, de evangelisatie, de zending? Zij liet dit aan het particulier initiatief over. Haar invloed verminderde. Ze miste de steun van het Christenvolk door het gebrekkig bestuur. Weinigen moesten een enorm zware taak volbrengen. Toch koestert ons Christenvolk nog een oude innige diepe liefde voor die kerk. Geen wonder. Is zij niet de kerk der vaderen, de kerk der martelaren, gekocht door 80 jaren strijd met bloed en tranen? Is ze niet de kerk waar de Heere God van ouds af veel volks heeft gehad.'

Vermeer maakte zich in verband met de dreigende

onkerkelijkheid ernstige zorgen over de positie van de middenstand, die altijd de steun van kerk en Oranje was geweest. Hij pleitte voor een beter bestaan van deze groep die van oudsher een bemiddelende rol vervulde en nu ten gronde ging door de dure tijden. De standen waren door God ingesteld. De middenstand bracht huiselijkheid, eerlijkheid en ingetogenheid. De rijken moesten aan de stille armen denken en niet aan de schreeuw-ers. Echter: 'Zoek eerst het Koninkrijk Gods en alle andere dingen zullen u toegeworpen worden.'

Omdat er blijkbaar in die tijd weinig goede predikanten waren, pleitte een lezer van Jehova Nissi voor het inzetten van hulpkrachten in de kerk. Daarvoor moesten wel enige eisen gesteld worden: HBS-opleiding, grondige Bijbelkennis, een gave van voordracht en improvisatie etc. Vermeer was het hier niet mee eens. Hij erkende de nood, maar stelde voor allereerst aan godsdienstonderwijzers te denken.⁹ De HBS achtte hij niet wenselijk, de geest die daar heerste beloofde weinig goeds voor de kerk. Het ging erom dat de mensen 'de Waarheid' waren toegedaan. De kerk had gelovige helpers nodig, de gemeenten wilden geen moderne of liberale voorgangers. Het wetenschappelijk element moest niet boven de Goddelijke kracht en macht gesteld worden.

Het socialisme

Aan het eind der vorige eeuw kreeg het socialisme in Nederland gestalte door de oprichting van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij. Deze gebeurtenis vond in Zwolle plaats. Maar in de kerk bestond hier weinig waardering voor. Niet alleen bij Vermeer, maar ook bij zijn vrijzinnige collega's. Het socialisme was hun gezamenlijke vijand. Eerst in 1908 kwam de kerkeraad ertoe een 'rode' predikant te beroepen. Dit veroorzaakte heel wat ontsteltenis, vooral bij de orthodoxe vleugel. Vermeer was toen al overleden, maar over het socialisme had hij zijn mening reeds gegeven: 'De Internationale zal velen verleiden en als een der machten van den Anti-Christ de wereld in vuur en vlam zetten. De geest die van de Internationale uitgaat werkt ook onder ons volk; veel meer dan we vermoeden. Trouwens dat was te voorzien in

Dominee Jan Vermeer op oudere leeftijd, met koninklijke onderscheiding.

een land waar de Bijbel als schadelijk boek uit de openbare school geworpen werd en men sinds lang heeft beproefd het volk te beschaven door publieke vermakelijkheden op den dag des Heeren.

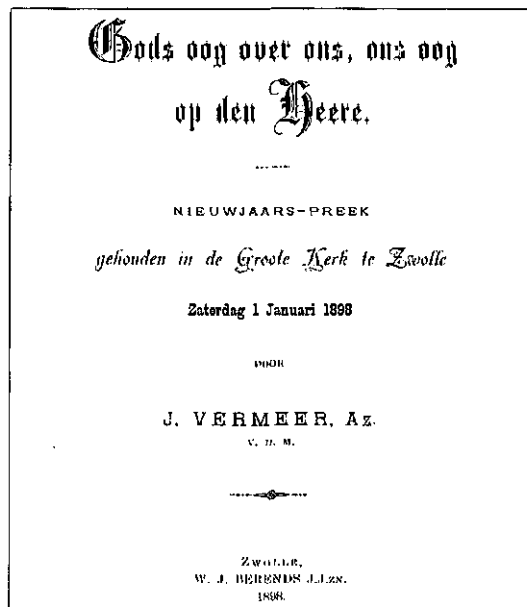
De aanzienlijken in den lande, die dergelijke uitspattingen met hun geld bevorderen zijn met blindheid geslagen. Zij graven een kuil waarin hun eigen aanzien, rijkdom en rust zullen bedolven worden. Ze zaaien wind en zullen storm oogsten. De werkstakingen zijn niet bloot naaperijen van wat het buitenland voordeed. Het zijn uitingen van revolutiegeest, die ook in een deel van ons volk ademt. Het zijn openbaringen van die vooral in Frankrijk verafgode democratie, onder wier invloed elk geregeld en duurzaam bestuur onmogelijk wordt. De democratie wordt vooral onder de lagere standen aanbeden, minder uit begeerte om zelf te regeren, dan wel omdat de democratie hun geld en genot op hunne beurt voorspiegelt. De democratie moet noodwendig leiden of tot regeringsloosheid of tot caesarisme. (...)

Toont gij u in alles Christen. Gij zijt geroepen om te dienen, dat is geen schande, maar een eer. De dienstbare stand is geadeld door Hem, die in de wereld gekomen is niet om gediend te worden,

maar om te dienen. Zalig zijn de zachtmoedigen... Maak nimmer een gemeene zaak met hen, die de revolutiegeest dienen.⁷

De andere hervormde predikanten waren het in dit opzicht met Vermeer eens. Ze vonden bijvoorbeeld in 1894 de werkloosheid in Zwolle niet bijzonder hoog. Als er armoede werd geleden, dan lag dit aan de arbeiders zelf, die niet zuinig genoeg waren en niets opzij legden voor de kwade dag. Maar gelukkig konden ze melden, dat er ter stede verschillende verenigingen werkzaam waren om de nood te lenigen voor de werkman die buiten eigen schuld in moeilijkheden was geraakt. Er was werkverschaffing - zakjes plakken en touwpluizen - en kindervoeding. Verder werd de verhouding tussen werkgevers en werknemers in Zwolle vrij goed geacht. Vele patroons hadden knechten die al jaren lang bij hen in dienst waren. Werkgevers hadden echter in te zien dat waar werklieden hun belangen behartigden, dit alleen met recht kon worden verwacht wanneer deze belangen niet door de patroon behartigd werden. De socialistische beginselen waren vooral in Zwolle gekomen door toedoen van de werklieden van de 'constructiewinkel' - de werkplaats der spoorwegen - maar de partij scheen er niet op vooruit te gaan.¹⁰

Gedrukte versie van
Vermeers nieuwjaars-
preek, 1898.

De vaderlandse geschiedenis

Ook hier had Vermeer een eigen visie, die echter niet vreemd was bij zijn aanhangers en die nog lang na zijn dood zou voortduren. Het was een typisch romantisch godsdienstige benadering: God, Nederland en Oranje. Een kenmerkende zin voor zijn betogen was: 'De Heere, die hier zijn kerk wilde planten, gaf aan onze vaders een bijzonder helder inzicht in de evangelische waarheid en daarmee een ongewone standvastigheid en getrouwheid in het belijden.'

Zolang men Gods geboden volgde ging het goed met Nederland. Anders volgden de straffen. Vermeer placht dit met voorbeelden uit de vaderlandse geschiedenis te illustreren. Vermeer trok graag parallellen met Israël; men luisterde daar naar de geboden van God en de overwinning kon behaald worden door mannen die door God gezonden waren.

In 1872 overleed Thorbecke. De man die de ontwerper was van ons moderne democratisch stelsel, dat mogelijk was geworden door de Franse revolutie waarin in principe de macht aan de burger kwam en niet meer bij de koning en adel berustte. Zoals veel van zijn tijdgenoten verwierp Vermeer de beginselen der Franse revolutie. Zijn ideaal was een theocratie, die belichaamd werd door de koning - in Nederland uiteraard het huis van Oranje - die als een vader zou heersen over zijn volk. En dan in een neerdalende trap de lagere gezagsdragers, de werkgevers en uiteindelijk de vader in huis. Thorbecke kon hij als persoon wel waarderen, maar zijn beginselen niet: 'Op politiek en religieus terrein was hij niet een van de onzen. Het staatsgezag ging hem boven het Christendom. Het was echter een markante vijand. En wel groot en edel. Een man van sta-vast. Hij leefde uit de beginselen der revolutie, maar hij trachtte de gevolgen toch te temmen. Hij was behoudend. Tegenover hem stond Groen van Prinsterer, die gelukkig nog leeft.'

De laatste jaren

Enkele jaren voor de eeuwwisseling, op 1 januari 1898, preekte Vermeer in de nieuwjaarsdienst. Hij toonde zich bij die gelegenheid erg somber over de toekomst in een wereld waarin men dacht alles te

kunnen: 'Dat gelovigen meermalen struikelen, weinig vorderen, vreesachtig en droefgeestig zijn, vindt zijn oorzaak in het vergeten van 's Heeren Woord. Zonder mij kunt gij niets doen (Joh. 15:36). Moge dat gevallen in dit nieuwe jaar ten einde toe op ons rusten. Des Heeren oog is gedurig over ons geopend, maar dan ook bestendig op ons gevestigd (....) Thans zijn er gezinnen waarin er niet meer gebeden en gedankt wordt. De Bijbel is een vergeten boek en het kerkbezoek wordt een instelling geacht voor de domme massa en oude vrouwen en kinderen. Maar weet dat de vergelding naakt: God laat niet met zich spotten.'

In deze preek proeven we iets van zijn vrees voor de ongeremde vooruitgang die ook de gelovigen bedreigde. Hij aanschouwde de liberale wereld van zijn dagen en dacht, dat kan nooit goed gaan. Hoewel hij het zelf niet meer beleefde, zou het jaar 1914 hem niet geheel ongelijk geven.

Tenslotte

Ds. Jan Vermeer was in Zwolle een geziene persoonlijkheid. Hij trok velen door zijn boeiende preektrant. Hoewel hij uitgesproken meningen had, bleef hij verdraagzaam tegenover allen. Bovendien was hij een bescheiden man die zichzelf niet op de voorgrond plaatste. Hij was afkerig van twisten en strijd maar hij wist wel waar hij voor stond.

Toch klonk er bij het einde van zijn leven tussen de loftuizingen van andersdenkenden nog iets door: ze vonden hem maar een merkwaardig man, zo levend in het verleden, ouderwets en deftig. Zich afzettend tegen alles wat de moderne tijd bood en met een kinderlijk geloof het verouderde wereldbeeld aanvaardend dat uit de bijbel tot hem kwam. Eigenlijk hadden sommigen wat medelijden met hem, terwijl andere van zijn collega's mogelijk met afgunst naar zijn drukbezochte diensten hebben gekeken. Hij had evenwel een grote invloed, vooral bij de hardwerkende kleine burgerij, waarvan hij de spreekbuis was en die hij zo goed aanvoelde. Hij pleitte voor een beter bestaan van de middenstand; de middenstand die precies de waarden vertegenwoordigde waarmee Vermeer zelf was grootgebracht.

Zijn invloed op het Zwols kerkelijk leven moe-

ten we niet onderschatten. Zijn opvolgers hebben zijn gedachtengoed meegenomen en gecontinueerd en zelfs heden ten dage vinden we hiervan sporen terug. Zijn gedachte bijvoorbeeld dat de hervormde kerk de ware kerk was belemmert in sommige kringen nog het samengaan met andere kerken.

De romantisering van onze vaderlandse geschiedenis - God, Nederland en Oranje - is wel niet zo heel levend meer, maar geheel verdwenen zijn deze opvattingen toch niet. Ook zijn kijk op de sociale verhoudingen zal niemand meer delen, maar heeft wel lang opgeld gedaan.

Maar voor een ding had Vermeer toch wel een goed gevoel: zijn angst dat de zogenaamde vooruitgang tot een 'blinkende ellende' zou leiden. Al zullen zijn oplossingen niet de onze zijn, zijn zorgen om de ontwikkelingen in de wereld die bedreigend zijn voor de hele mensheid kunnen we nog meer navoelen dan velen van zijn tijdgenoten, die Vermeer op dit punt maar een achterlijk man vonden.

Noten

1. De ouders van Jan Vermeer waren Arie Bastert Vermeer en Anna Sara Geertruyda Heimers, op dat moment respectievelijk 30 en 28 jaar oud.
2. Dit pand is in 1975 gerestaureerd en wordt lyrisch beschreven in *Ons Amsterdam* (1975), 285.
3. Ds. I. van den Bergh. Zie J. Erdtsieck en W. Faber *Een aanzienlijke gemeente met een eerlijke verdraagzaamheid* (Zwolle 1989), 47.
4. Antonius Johannes Adriaan Vermeer, geb. 1860 en Willem Alexander Vermeer, geb. 1871.
5. Zie voor een uitvoeriger beschrijving van de kerkelijke situatie in die dagen: Erdtsieck en Faber, *Een aanzienlijke gemeente*.
6. Zie Huisman, in het: *Handboek voor de Pastorale Sociologie* (Den Haag 1957).
7. Merkwaardig genoeg werd dit argument ook in de dagen van de koude oorlog door veel orthodoxe christenen gehanteerd als excuus om niet mee te werken aan de vredesbeweging.
8. Een mislukte opstand van het proletariaat na de verloren oorlog tegen Duitsland.
9. Deze hadden een vrij simpele opleiding van twee jaar onder leiding van een predikant en werden geëxamineerd door de classis.
10. Zie Erdtsieck en Faber, *Een aanzienlijke gemeente*.

Gelmer Jan Hoekman (1741-1793), een gehate Oranjegezinde rentmeester

Johan Seekles

Gelmer Jan Hoekman werd gedoopt te Zwolle op 18 mei 1741 als oudste zoon van Jan Leffert Hoekman en Eva Ramhorst. Hij overleed te Zwolle op 19 september 1793 en werd op 23 september begraven in de St. Michaëlskerk.

Jeugd jaren

Gelmers vader was een uit Hoogeveen afkomstige, hervormde koopman, die op 12 april 1740 het klein burgerschap der stad Zwolle verwierf.¹ Dankzij zijn huwelijk met de dochter van gildebroeder Gelmer Ramhorst werd Jan Leffert Hoekman op 18 mei 1740 als gildebroeder van het St. Nicolaas- of Kramersgilde aangenomen.² Uit dit huwelijk werden behalve Gelmer nog twee kinderen geboren, die echter op jonge leeftijd stierven. Het gezin Hoekman bewoonde een huis in de Roggestraat en mag tot de goeode middenstand gerekend worden. In 1750 werd Hoekman ingedeeld in de

achtste klasse van het Familiehoofdgeld met een jaarlijks inkomen tussen 600 en 1000 gulden.³ In het kohier van de 1000e penning over 1758 werd vader Hoekman aangeslagen voor een bedrag van 3500 gulden.⁴ Als enig kind zal het Gelmer aan weinig hebben ontbroken. Over zijn jeugd en opleiding zijn we verder niet ingelicht.

Politieke ambities

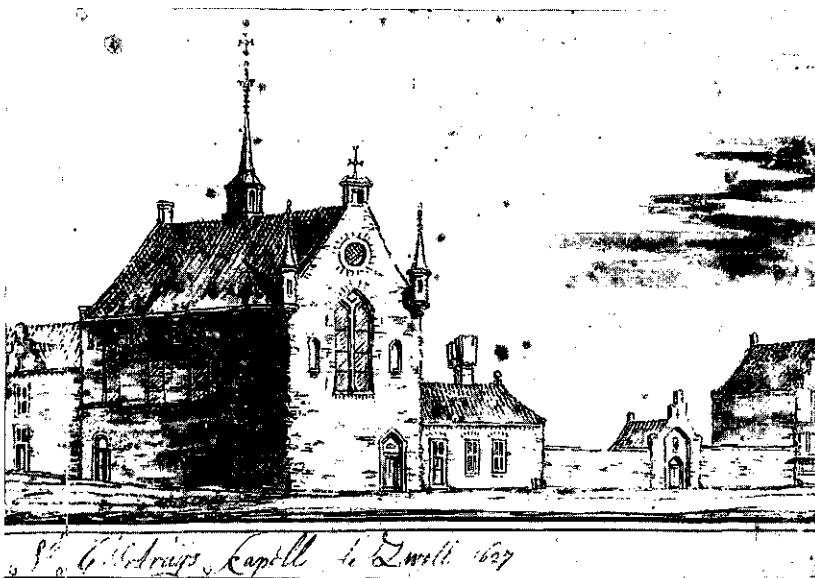
Het jaar 1760 was belangrijk voor Gelmer Jan Hoekman. In januari 1760 verkregen Jan Leffert en Gelmer Jan het groot burgerschap der stad Zwolle.⁵ Op 16 april werd Gelmer Jan als lid van het St. Nicolaas- of Kramersgilde aangenomen.⁶ Hij betaalde daarvoor een bedrag van 16 gulden en 14 stuivers. Tot twee keer toe weigerde Gelmer Jan om het belangrijke ambt van procurator van het gilde te aanvaarden.⁷ Zowel in 1761 als in 1770 achtte hij zich niet capabel genoeg om dat ambt te vervullen.⁸ Wellicht speelden ook politieke ambities een rol bij deze beslissing.

Gelmer Jan was immers in 1769 gekozen tot Stratebroeder van de Diezerstraat.⁹ Het lidmaatschap van een Stratebroederschap vormde veelal een springplank naar politieke macht. De Stratebroeders van de vier Zwolse wijken vormden samen een kiescollege waaruit de meenslieden werden gekozen. Gelmer Jan zou tot aan zijn overlijden in 1793 gemeensman namens de wijk Diezerstraat blijven. Hoge ambten, zoals dat van burgemeester, schepen of raad, bleven echter buiten zijn bereik. Als gemeensman namens de Diezerstraat werd hij gedurende de jaren 1770-1793 wel in diverse commissies of betrekkingen gekozen.¹⁰

Conflict met de Patriotten¹¹

Gelmer Jan leefde tijdens een in maatschappelijk en politiek opzicht roerige periode. Het was een tijdvak waarin de sociale en politieke tegenstellin-

St. Geertruidenkapel in de Schoutenstraat; anno 1627. Hoekman was als rentmeester verantwoordelijk voor het onderhoud van deze kapel. Tekening door J. Stellingwerf; ca. 1725 (collectie Stedelijk Museum Zwolle)

gen tussen twee groeperingen, de Patriotten en de Orangisten, tot een heftige escalatie kwam. Ook in Zwolle waren beide bewegingen in voldoende mate georganiseerd en politiek actief. Ongetwijfeld zal Hoekman de leidende voormannen van beide groepen, zoals de Oranjegezinde burgemeester Lucas Gijsbert Rouse, alsmede de Patriotten Gerrit Jan Pyman (stadscommandant), Rhijnvis Feith (dichter), Jan Hendrik Stolte (medicus) en Salomon van Deventer (advocaat) goed hebben gekend.

Zijn werk bracht met zich mee, dat hij vaak op reis was. Meestal te paard, soms per diligence, naar Hasselt, Windesheim, Dalfsen, Hattem, Ommen en andere plaatsen in de omgeving van Zwolle. Hierdoor was hij in de gelegenheid als koerier het berichtenverkeer met de Oranjestische voormannen in die plaatsen te verzorgen. Het is niet ondenkbeeldig dat Hoekman zich opwierp als pleitbezorger voor de zaak van de Prinsgezinden. Zo bracht hij veelvuldig bezoeken aan Joachim van Plettenberg, de bewoner van Huize Windesheim.

Daarbij waren ook herhaaldelijk Utrechtse oranjeklanten aanwezig. Dit was tegen het zere been van de leden van het Windesheimer Vrijcorps.

Bijna vermoord¹¹

Het schuttersgenootschap of vrijcorps te Windesheim was op 14 februari 1787 opgericht. Eén dag later volgde de bekrachtiging door het Zwolse stadsbestuur. Het bestond uit 50 tot 60 personen, hoofdzakelijk landbouwers, boerenknechten en dagloners. De Windesheimer predikant Ds. J. Revius werd tot secretaris benoemd. Hendrikus Kemper, conciërge en intendant van de patriotse Baron A.W. van Pallandt van Zuthem, en Jan Jansen, hovenier en boerenknecht, waren respectievelijk kapitein en luitenant.

Het was de leden van het schuttersgenootschap niet ontgaan dat Hoekman geregeld bezoeken bracht aan Van Plettenberg. In het begin werd daaraan niet veel aandacht geschonken. Toen echter geruchten de ronde deden dat Hoekman ten aanzien van de landelijke staatsvorm en de lokale 'regeringsconstitutie' van mening verschilde met

N. 5. Den 16 April 1760 hebben wij Pr.
 f. r. a. t. o. n. s. o. v. e. r. v. e. l. d. e. n. v. a. n. h. e. t.
 St. Nicolaas Gilde tot Conventie van
 Dit Gilde. Br. r. a. a. n. g. e. s. s. i. e. n. G. e. l. m. e. r.
 betaalt. van Hoekman en belooft had.
 16. 14. Dit wijzen van Dien te belaten
 dedonna van 19. 10.
 de Gilde knecht 12.
 de tenne 12.
 16. 14.
 het Overige geniet hij binnendat
 hij ten Gilde de Raad Koop is
 en het tot Pr. r. a. a. n. g. e. s. s. i. e. n. G. e. l. m. e. r.
 en Johannes Tobias.
 Jacob Klopman
 Johannes Tobias

een aanzienlijk deel van de Zwolse inwoners veranderde dat. Meer en meer ging men Hoekman, die de bijnaam 'de Paknaald van Zwolle' droeg, als een verspieder en verrader zien. Deze gevoelens van ongenoegen werden verder versterkt door berichten over de 'koeriersfunctie' van Hoekman, doordat hij in andere plaatsen zijn inzichten en denkbeelden verspreide. De bijeenkomsten van Oranjegezinden op Huize Windesheim waren een doorn in het oog van de leden van het schuttersgenootschap. De aversie tegen Hoekman en Van Plettenberg bereikte in juni 1787 een hoogtepunt.

Op de avond van de 30e juni togen de patriotten Kemper en Jansen, met in hun kielzog een groot aantal gewapende medestanders, naar Huize Windesheim om Van Plettenberg de wacht aan te zeggen. Hij werd verzocht Hoekman niet langer te ontvangen en ook het geloof van Utrechtse oranjeklanten te beëindigen. Er werd bedreigd met een moordaanslag op Hoekman en verwoesting van het huis. Van Plettenberg was zeer ontstemd over deze intimidaties en vertrok spoorslag naar Leeuwarden. Vanuit Leeuwarden zou hij op 3 november 1787 verslag doen van deze gebeurtenissen aan de Commissie tot de Militaire Zaken, die de zaak in onderzoek had. Daarin veronderstelde

Inschrijving van Gelmer Jan Hoekman tot gildebroeder van het St.-Nicolaas- of Kramersgilde; 1760 (GAZ, GA003, 938).

Het Buitengasthuis aan de Hoogstraat. G.J. Hoekman was provisor van dit huis. Tekening van J.W. Meijer; 1862 (collectie Stedelijk Museum Zwolle).

Van Plettenberg, dat het bezoek van Kemper en Jansen een gevolg was van zijn weigering om een geldbedrag over te maken tot instandhouding van het schuttersgenootschap. Bij die gelegenheid had hij namelijk duidelijk zijn mening over het schuttersgenootschap en de staatsrechterlijke gebeurtenissen in het vaderland weergegeven.

Begin november 1787 werden Revius en Jansen opgepakt voor verhoor. Kemper was toen al gevlucht naar St. Omaars in Frankrijk.¹² Revius verklaarde van niets te weten. Er was over het bezoek aan Van Plettenberg geen krijgsraad gehouden. Kemper en Jansen zouden daartoe eigenmachtig hebben besloten.

Tijdens zijn verhoor ontkende Jansen de beschuldigingen in alle toonaarden. Hoekman was een 'goed man' en er was absoluut niet gezegd dat Hoekman een verspieder of verrader zou zijn. Ook Van Plettenberg was 'een beste heer' en van een mogelijke verwoesting van het huis Windesheim zou helemaal geen sprake zijn geweest. Volgens Jansen waren ze naar Van Plettenberg gegaan om hem te waarschuwen rustig te zijn aangezien, zij bang waren dat soldaten overlast zouden bezorgen. Soldaten van het Zwolse detachement, die op weg naar Deventer langs Windesheim gingen, kregen ook de schuld van de beraamde moordaanslag op Hoekman bij de Steenen Brug.

De moordaanslag zou niet zijn uitgevoerd, omdat het te donker werd. Na zijn verklaring werd ook Jansen de grond te heet onder de voeten, want hij vluchtte kort voor nieuwjaar 1788 eveneens naar St. Omaars in Frankrijk. Kemper en Jansen werden medio 1788 bij verstek veroordeeld tot verbanning uit Overijssel.

Rentmeester

Het ambt van rentmeester van de Geestelijke Goederen kwam in maart 1789 vacant. Op 10 maart 1789 besloten Schepenen en Raden om Gelmer Jan tot rentmeester te benoemen.¹³ Benoemd kon worden 'een vroom en oprecht persoon ouder dan 18 jaar, staande te goeder naam en faam bekend' en met een eigen vermogen van 12.000 gulden. De rentmeester stond aan het hoofd van de Administratie van de Geestelijke Goederen. Dit fonds was in 1580 ontstaan, toen tijdens de Reformatie alle bezittingen van Zwolse kerken en kloosters door de stad waren geconfisqueerd. Het was een belangrijke instelling, die het beheer voerde over boerderijen, huizen, landerijen, obligaties, hypotheken en andere effecten.

De bezittingen lagen in een uitgebreide regio rondom Zwolle, zelfs op de Veluwe en tot in Drenthe toe. Het jaarlijkse tractement bedroeg 850 gulden. De taken en bevoegdheden werden beschreven in een uitgebreide instructie,¹⁴ die Gelmer Jan tijdens zijn eedsaflegging op 30 maart 1789 aanvaardde.¹⁵ Eén van zijn belangrijkste taken vormde het bijwonen van de vergaderingen van de Erfgenamen van die marken, waarin de Administratie van de Geestelijke Goederen bezittingen had. Van die bijeenkomsten moest hij verslag doen aan de Gedeputeerden tot de Administratie van de Geestelijke Goederen. Daarnaast oefende hij het toezicht uit op de nieuw-, aan- en verbouw, restauratie en herstelwerkzaamheden aan huizen, boerderijen, kerken en kloosters, die in het bezit van het fonds waren. Na zijn overlijden in september 1793 besloten Schepenen en Raden op 2 oktober om Gelmers zoon, de advocaat dr. Jan Simon Hoekman, tot rentmeester te benoemen.¹⁶

Gelmer Jan Hoekman huwde te Zwolle op 21 februari 1760 met Clasina Beeldemaker, dochter

van de gemeensman Adrianus Beeldemaker en Bartha Willemina Brandt. Uit dit huwelijk werd één zoon geboren.

Noten

1. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), Burgerregister 1740, p. 206.
2. GAZ, GA003-936.
3. GAZ, AAZ01-04529.
4. GAZ, AAZ01-04378.
5. GAZ, Burgerregister 1769, p. 302.
6. GAZ, GA003-936.
7. GAZ, AAZ003-936.
8. GAZ, AAZ01-00320, p. 91.
9. GAZ, AAZ01-00357, p. 481.
10. Voor een overzicht van de politieke betrekkingen raadpleegt men GAZ, AAZ01-00358 en 00359. Gelmer Jan Hoekman was: deputaat tot de servitiën (1770); deputaat tot het nazien van de stadsjaarrekening (1770, 1776, 1778, 1782, 1786, 1792), deputaat tot de jaarrekening van de Geestelijke Goederen (1772, 1774, 1780, 1784 en 1788); keurnoot namens de Diezerstraat bij de verkiezing van schepenen en raden (1773, 1779, 1780, 1782, 1785, 1786, 1788 en 1790); deputaat tot de administratie van de Geestelijke Goederen (1788); deputaat tot de Marsch (1790); heemraad van Salland (1771, 1772); heemraad van Mastenbroek (1775, 1776 en 1783, 1784) en tot slot provisor van het Buitengasthuis (1780, 1782 en 1784).
11. Deze paragrafen zijn gebaseerd op de getuigenverklaringen en verhoren, zoals die te vinden zijn in GAZ, inv.nr. AAZ01-06051.
12. 'Geene Heeren meer, Zalige Egalité', De door de Franse overheid ondersteunde gevluchte burgers, 1787-1794, J.G.M.M. Rosendaal, in: *Jaarboek 1995*, Centraal Bureau voor Genealogie, 107-164. Kemper en Jansen voegden zich in Brabant bij de patriot Baron A.W. van Pallandt van Zuthem. Kemper en Jansen kwamen op 21 januari 1788 aan in het Noord-Franse stadje St. Omaars (St. Omer). Jansen werd op 28 mei 1788 uit St. Omaars weggezonden. Kemper bleef met vrouw en twee kinderen vermoedelijk tot maart 1792 in St. Omaars.
13. GAZ, Resolutie Schepenen en Raden, dd. 10.3.1789, p. 454.
14. GAZ, Resolutie Schepenen en Raden, dd. 24.12.1787, p. 5.
15. GAZ, Resolutie Schepenen en Raden, dd. 29.3.1789, p. 483.
16. GAZ, Resolutie Schepenen en Raden, dd. 2.10.1793, p. 33.

162

Instructie

Voor de Rentmeester van de Geestelijke Goederen gaande teerd bij resolutie van Schepenen en Raden van den 24 Decbr. 1787

waar bij mede het Rentmeest. incomptabel met de huidige statute is verklaard.

inveende Repreteranten Involichen volks van den 1 Januarij 1796
in de al het onderkrepte in den noom gerogend.

De Rentmeester zal zijn erf vroon ver opriegt perdoon, volkomen hebben geadviseert den ouderdom van achten jaars, staande ten geve der naam er faam, die het selve amp in eigenen perdoon, met alle meer lijcheit er ge trouwigheid ten meester, dienste van de Geeste lykheid zelf zal meester naar numen.

12 maart 1789
wordt volgt.

Deze zal vooraf bij t aannaderen van
zijn waer de geestelike goederen zelf ontvangt de rechten meester del in stratie borge stalen ten hanna van brant duisend guldens.

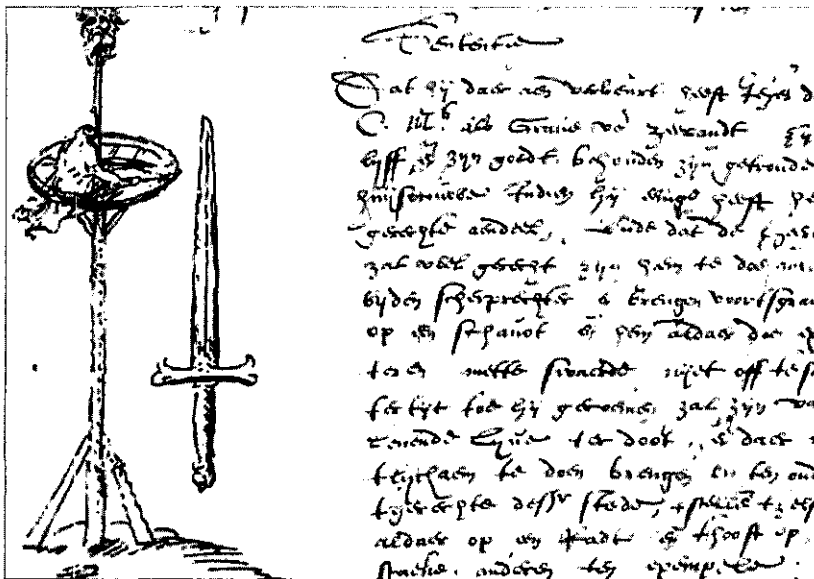
Deze zal alle Regher, renten en in het generaal alle in komsten van deze stad geestelike goederen meester in orderen, ont fangen en van aan twandere, ofte door andere die hij het selve er zijn perdoon zal million toen ontromen, de en in orderen, buiten de in van de Geestelike heid, en zo veel het.

Instructie voor de Rentmeester van de Geestelijke Goederen; 1787 (GAZ, AAZ01, 408 p. 162).

De doodstraf in Zwolle

B.J. Kam

Tekeningen in het Sententieboek te Zierikzee. In: J.Th. de Smidt en M.P. de Bruin, 'Beeldend recht; tekeningen bij de strafvonnissen uit Zierikzee', Verslagen en Mededeelingen deel XII Nolte uit Medan aan Haas in Arnhem (1960-1965) [Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht], 607-643.

Dit artikel is het resultaat van een onderzoek naar de doodstraf in Zwolle na de Middeleeuwen. De vraag waar de doodstraf werd voltrokken stond daarbij centraal, maar er is ook gekeken hoe, aan wie, waarom en wanneer dit geschiedde. Eerdere publicaties over de Zwolse geschiedenis verschaften geen duidelijkheid over de plaats van executie. In de kleine gemeenschap die Zwolle tot voor kort was, was immers de gebruikelijke aanduiding 'de plaats waar men gewoon is justitie te doen' voor eenieder voldoende. Men wist die plaats bij wijze van spreken blindelings te vinden, zodat ook in de vonnissen geen nadere plaatsaanduiding nodig werd geacht.

De enige mogelijkheid om een antwoord te vinden, bleek te liggen in de maandrekeningen van de stad. Hierin legden de schepenen alle uitgaven die zij namens de magistraat deden, vrijwel zonder hiaten vanaf 1400 gedetailleerd vast. Ik heb

deze rekeningen doorgenomen en de gegevens over de doodstraf in de periode 1500 tot 1800 in 1992 gepubliceerd.¹ Uit de periode voor 1500 zijn vrijwel geen vermeldingen in de rekeningen te vinden en na 1800 is de doodstraf nog slechts één maal (1837) toegepast.

Voor een goed begrip van de maandrekeningen is het noodzakelijk enige aandacht te besteden aan het functioneren van het stadsbestuur van Zwolle in die periode. Men kan in grote lijnen zeggen dat de verdeling van de functies gedurende dit tijdvak niet veranderde. Zo nu en dan trad enige verschuiving op in de door verschillende schepenen gedragen verantwoordelijkheid, maar de ingrijpende bestuursveranderingen kwamen pas in de Franse tijd na 1795. In grote lijnen bleef het stadsbestuur in de driehonderd jaar na 1500 hetzelfde.

Het bestuurlijk jaar begon te Zwolle op Sancte Pauwels dach, 25 januari; officieel Pauli Conversio genoemd, de datum waarop vertegenwoordigers van de meente twaalf nieuwe schepenen kozen. De schepenen bleven een jaar in functie en droegen in tweetallen gezamenlijk de verantwoording voor hun uitgaven. In de oudste maandrekeningen komen de functies van keurmeester, timmermeester, tollenaar, gruytmeester, stockmeester en tichelmeester voor. Deze functies geven ieders belangrijkste verantwoordelijkheid aan.

Voor dit onderzoek waren vooral de uitgaven van de keurmeesters belangrijk. Zij waren namelijk belast met het handhaven van het stadsrecht, het noteren van nieuwe overheidsbesluiten en met het toezicht op de gevangenis en de gevangenen. De uitgaven voor strafuitvoering worden ook vaak in de keurmeestersrekening gevonden.

In de periode voor 1550 moet men echter de uitgaven voor de 'stock'² zoeken onder de uitgaven 'wegens reisen.' In deze merkwaardige post

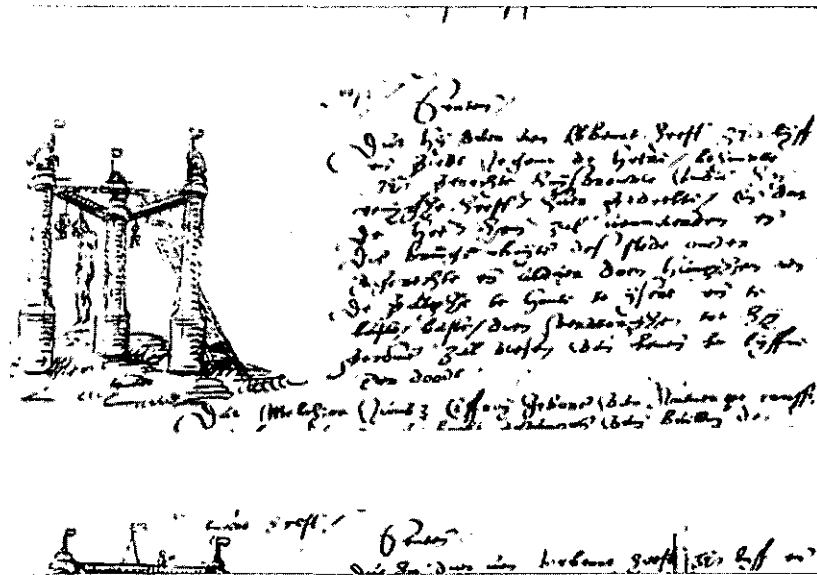
krijgt een reis naar Windesheim of Deventer dezelfde importantie als de 'reis' naar de gevangenis om een gearresteerde te ondervragen. Ook rechtsbemoeienissen op het stadhuis zelf worden als 'reis' vermeld en gehonoreerd. In de periode na 1650, toen de administratie meer werd verfijnd, dienden de keurmeesters een aparte declaratie in voor 'jura', rechtsbemoeienissen met gevangenen. Hierin werd bijvoorbeeld voor ieder verhoor een bedrag apart opgevoerd.

Verder vindt men in de maandrekening van de timmermeester vaak uitgaven die met een executie samenhangen: touwen om de gevangene te binden, twijgen om te geselen en hout voor de galg. Soms staat ook het aan- en afvoeren van een kar zand vermeld, dat vooral in het begin van de beschreven periode op een plein (bijvoorbeeld de Blijmarkt) werd gedeponereerd om als 'schavot' te dienen bij het onthoofden en om het bloed op te vangen.³

Omdat ik me grotendeels beperkt heb tot het doorlezen van de posten van de timmermeesters en de keurmeesters, is het heel goed mogelijk dat er in het hier gepresenteerde materiaal één of meer executies niet zijn opgemerkt omdat zij onder een afwijkende rekening zijn genoteerd. Bij steekproefgewijs uitgevoerde controles heb ik er echter geen gevonden. Wel heb ik enkele vermeldingen aangetroffen van executies buiten Zwolle (Arnhem, Assen) en van executies door militaire autoriteiten, die een galg oprichtten op de Genverberg (die daar echter door arbeiders van de stad was neergezet).⁴

De doodstraf in de geschiedschrijving

In de literatuur over de geschiedenis van Zwolle is vrijwel geen aandacht besteed aan de doodstraf en nog minder aan de manier waarop, of de plaats waar deze werd uitgevoerd. Tot in de negentiende eeuw (de laatste doodstraf door ophanging vond in Zwolle in 1837 op de Grote Markt plaats)⁵ waren het publieke aangelegenheden, waarbij een grote menigte op de been kwam. Op afbeeldingen van het voltrekken van (niet alleen capitale) straffen ziet men steeds grote mensenmenigten: Brueghel's 'Triomf van de dood' is er een duidelijk voorbeeld van. Het is vergelijkbaar met een tekening

van Reinier Vinckles (1741-1816) 'Galgeveld te Amsterdam' uit het einde van de hier beschreven periode. Verder bestaan er veel afbeeldingen van landschappen waarop één of meer galgen te zien zijn; bijvoorbeeld op een aantal winterlandschappen van Hendrick Avercamp.⁶ De galg was in de hele periode tussen de vroege Middeleeuwen en het einde van de achttiende eeuw een gewoon landschappelijk 'ornament'.

Reinier Vinckles teken-
de het galgenveld en de
galg bij Amsterdam
(Rijksmuseum, Amster-
dam).

Schilderij van Hendrick en Barent Avercamp, 'Frozen Silence; Paintings from museums and private collections' (Waterman Gallery, Amsterdam 1982).

Dit wordt verklaard uit de opvatting dat straf een afschrikwekkende werking had. Het moest eventuele toekomstige misdadigers er van weerhouden om te zondigen. En hoewel de galgen tegenwoordig uit het landschap zijn verdwenen, is er toch vandaag de dag nog een zekere vertrouwdheid met het fenomeen galgenveld te herkennen. Bij onderzoek in de omgeving van Zwolle naar de plaats waar de galg vroeger heeft gestaan, werd de locatie feilloos aangewezen: 'wij gingen vroeger spelen op het Galgje', tegenwoordig het vroegere veilingterrein aan de Oude Meppelerweg in Berkum.

Diezelfde vertrouwdheid met de executieplaats, klinkt door in de doodsvonnissen waarin staat te lezen dat de veroordeelde naar de plaats zal worden gebracht 'waar men gewoon is' de straf te voltrekken.⁷ Voor degene die de notitie maakte was het niet noodzakelijk om te vermelden waar die plaats was. Iedereen wist het. Het heeft dan ook veel onderzoek gevergd voordat enige duidelijkheid ontstond over die 'plaatse waar men gewoon is capitale justitie te doen.'

Van Hattum, wiens beschrijving van de executies op de Grote Markt na het neerslaan van de gildenopstand in 1416 door De Vries werd overgenomen,

baseerde zich op de vermelding van Willem Nagge en van Arent toe Boecop.⁸ Verder is alleen bij De Vries een terloopse vermelding te vinden. Hij veronderstelde op basis van de naam 'Wipstrik', dat daar vroeger een galg moet hebben gestaan, c.q. veroordeelden geëxecuteerd moeten zijn. Daarna zouden ze op de 'Doocamp' in de Watersteeg, nu Kuyterhuislaan, begraven zijn.⁹ Voor geen van deze twee plaatsen is in de maandrekeningen enige bevestiging te vinden. Uitgebreid onderzoek in de klapper op het transportregister in het gemeentearchief heeft één plaats met de naam 'Doocamp' opgeleverd, en wel aan de Hessenweg vlak bij de Lage Brug.¹⁰ Enige relatie met de Wipstrik is, gezien de afstand en de waterscheiding van de Vecht niet aannemelijk.

Elberts spreekt in zijn Wandelingen over de Zwarte of Doö-weg in de buurt van de begraafplaats Bergklooster en Van der Pot noemde in dezelfde omgeving de Dodenweg. Hij verklaarde deze naam met de opmerking dat alle doden uit de buurtschappen op hun laatste gang (naar het Bergklooster) over deze weg kwamen.¹¹

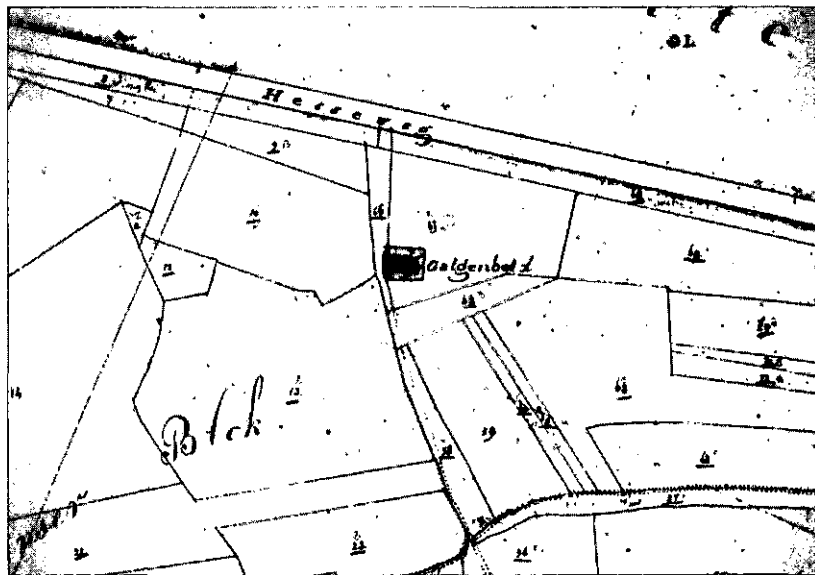
Geesink besteedde wat meer aandacht aan het 'gericht buiten Diezerpoort' en aan de Wipstrik.¹² Hij baseerde zich echter op niet nader vermelde archiefbronnen en kwam in de Oosterenk uit. Daar gaf hij de Doocamp een plaats aan de Roodhuizer Allee. Wemes localiseerde de gerechtsplaats van Zwolle tussen de Westerveldse A en de Vecht. Hij vermeldt evenmin zijn bron.¹³ Kamphuis en Dikken verwijten hem dat, maar zij geven op hun beurt een niet bestaande kaart aan als bron voor de localisering van de gerechtsplaats in Westenholtte.¹⁴

Toch is door gesprekken met buurtbewoners snel te achterhalen, dat met de Doocamp een aantal weilanden wordt aangeduid langs de Nieuwe Vecht tussen de verlaten. Dit gebied werd vroeger ook wel als 'Het Mastenbroek' aangeduid (niet te verwarren met de polder Mastenbroek). De naam is ooit ontstaan omdat in perioden van veeziekte de kadavers van het gestorven vee op die plaats werden begraven. De exacte datering heb ik niet kunnen vinden.¹⁵

In de hier genoemde boeken zijn dus geen duidelijke

lijke aanwijzingen te vinden over de ligging van een Zwols galgenveld. Ook boeken en artikelen over rechtspleging en strafvoltrekking in Nederland verschaffen geen duidelijkheid. Jelgersma beperkt zich tot het westen en midden van Nederland en de meest noordelijke plaats die hij onderzocht is Hattem, waar hij het gerecht ten zuiden van de stad localiseert. Bij De Witt Huberts is slechts een enkele aanwijzing te vinden over het nuttigen van een maaltijd na de executies in Zwolle en Ter Kuile gaat alleen in op de plaats van verschillende galgenvelden in Twente.¹⁶

In navolging van Jelgersma lijkt het zinnig om de oude kaarten van de regio nader te bezien. Wanneer men geluk heeft komt op de kadastraal kaart (voor Zwolle gedateerd 1822) een veldnaam voor die de plaats aanduidt. Dit is voor Zwolle alleen gelukt voor het gericht aan de 's Grevenweg (thans Oude Meppelerweg).¹⁷ Verder kan men in de Hottinger-atlas verschillende gerechtsplaatsen langs de IJssel vinden. Bij Kampen, Hattem, Wilsum, Zwolle en Deventer zijn gerechtsplaatsen

aangegeven onder de titel: 'Gerecht van ...' (volgt de plaatsnaam).¹⁸ In Hattem en Deventer valt op dat er een heuvelachtig terrein voor gekozen is.

Kaart van de gemeente Zwollerkerspel, volgens de perceelsgewijze plans voor het kadaster van die gemeente opge- maakt in den jare 1822.

Kaart van Zwolle en omgeving van H. van Hooff 1773-1779 (Algemeen Rijksarchief, Den Haag).

Hottinger heeft de heuvels ingetekend. Soms wijst de naam er ook op: in Hattem ligt het gerecht aan de Konijnen'berger'weg.

Wanneer men verder in de tijd terug gaat, komen de stadsplattegronden van Jacob van Deventer (ca. 1540-1560) in aanmerking voor een nadere beschouwing. Inderdaad zijn op een groot aantal van deze kaarten gerechtsplaatsen ingetekend. Regelmatig zijn deze bij een stad aangegeven. Soms zelfs twee maal zoals bij Deventer: één ten noorden van de stad aan de IJssel, op de plaats die Hottinger ook aangeeft, maar er is ook een plaats verder naar het noordoosten. Op de kaart van Jacob van Deventer van Zwolle vindt men een galgenberg getekend ten oosten van de eerste knik in de Nieuwe Vecht, ongeveer ter plaatse van de eerste rechter bocht in de Ossenkampsweg zoals deze laatste op de kadasterkaart van 1822 te zien is.¹⁹ Hoewel aan Jacob van Deventer een grote nauwkeurigheid wordt toegeschreven, is het op basis van de gegevens uit de maandrekeningen niet aannemelijk dat hij de galg voor Zwolle op de juiste plek heeft getekend. De maandrekeningen verwijzen steeds naar de 's Grevenweg, ruim anderhalve kilometer naar het westen.

Jelgersma kwam ook tot de conclusie dat Jacob van Deventer er wel eens naast zit en vermeldt dit bij zijn beschrijving van het galgenveld bij

Gouda.²⁰ Ook bij de beschrijving van de galg bij Rhenen blijkt dat de plaatsaanduiding van Van Deventer met enige argwaan moet worden gezien. Op basis van oude kaarten wordt de oudst bekende locatie van de galg te Zwolle gevonden in Voorst/Westenholte, op een plaats die bekend staat als de Konijnebelten.²¹ Deze bevinding wordt bevestigd door de maandrekeningen van Zwolle. De oudste vermelding als gerechtsplaats staat in de maandrekening van 1498, pag. 62.: 'Item die kaerman gefuht dat rat aen den knijnenberch ... dair men den man op richtede.' Op een kaart van de polder Mastenbroek uit 1633 wordt deze gerechtsplaats figuratief ingetekend in de rechter onderhoek.²² Wanneer men hiervan een projectie maakt op de Topografische Kaart blijkt dat het kasteel Voorst niet juist is ingetekend, maar dat de gerechtsplaats exact op de Konijnebelten terecht komt.

Men herinnere zich echter dat de locatie van het kasteel honderden jaren lang niet precies bekend is geweest, zo grondig heeft men het gebouw in de veertiende eeuw verwoest. Het lijkt erop dat de tekenaar van deze kaart ook niet precies wist waar het kasteel lag; de ligging van de verschillende weteringen is goed kloppend te krijgen, alleen de afstand van de kerk te Mastenbroek naar Hasselt is niet juist. De kaart is niet gesigneerd.

In de maandrekening van 1504 (pag. 97) wordt gesproken van 'het gericht aen de Berckmederbrugge', terwijl de 's Grevenweg voor het eerst genoemd wordt in 1495. Op de plaats van de galg, het vroegere veilingterrein, staat thans het kantoor van Unica.

Men kan er aan de hand van deze gegevens van uit gaan, dat beide gerechtsplaatsen van Zwolle reeds aan het begin van de zestiende eeuw gebruikt werden. Het zoeken in de maandrekeningen in de periode hiervóór wordt belemmerd omdat de vermeldingen steeds korter worden en als het ware tussen neus en lippen door worden gedaan. De hierboven aangehaalde zinsnede over de op het rad geplaatste man wordt direct, zonder enige onderbreking vervolgd met een betaling aan dezelfde karrevoerder voor het wegbrengen van puin: 'en xii kare poyns gefuert.'

De Konijnebelten onder Westenholte, vlak naast het Huis te Voorst. Detail uit een kaart in 'Dat Geheele Dijcrecht des landes van Salland en Mastenbroek' (s.l., s.a.).

De plaatsing van een galg op de Konijnbelten is niet zo onlogisch. Deze ligt immers op een steenworp afstand van het kasteel Voorst. Het zou kunnen dat de heren van Voorst op hun voorterrein een galg hadden gezet, precies op de plaats waar nu het sportterrein van WVF is aangelegd. Zij waren alleenheersers in hun gebied en bezaten het hoge halsrecht over de bewoners. De plaatsing van de galg langs de drukbereide verkeersader naar Kampen en Genemuiden had een afschrikwekkende functie. Jelgersma vermeldt dit met nadruk, maar ook bij andere schrijvers, vooral bij degenen die schrijven over het Germaanse recht, vindt men dit verband.²³ De galg moest potentiële dieven en misdadigers afschrikken.

De locatie aan de 's Grevenweg lag eveneens aan een drukke route: de Hessenweg naar Duitsland en de weg via Hasselt en Zwartsluis naar Friesland en Groningen. Vóór de bouw van de Berkumerbrug in 1451, ging de verbinding met het noorden over het Haersterveer en was de plaats aan de 's Grevenweg goed gekozen.

Een galg aan de Ossenkampsweg (waar Jacob van Deventer hem tekende) zou nauwelijks een afschrikwekkende functie hebben, omdat zij niet aan een belangrijke route lag en evenmin op een verhoging die meestal voor de plaats werd uitgezocht.

Uitvoering van de doodstraf

Om misverstanden te voorkomen is het dienstig om enkele bijzonderheden over het uitvoeren van de doodstraf te vermelden.

De 'plaats waar men gewoon is justitie te doen' is een term die in zijn algemeenheid betrokken is op alle vormen van straf. Voor het dragen van de steen is het de gehele binnenstad; voor geselen vaak 'onder het Hagedoornken' op de binnenplaats van het Raadhuis; executies met het zwaard worden in de periode 1492-1600 meestal op de stadswal tussen Sassenpoort en Diezerpoort uitgevoerd, waarna het lichaam ter plekke, dus in de stadswal, wordt begraven; dit geschiedt ook als de executie elders binnen de stad is gebeurd.²⁴ Onthoofden vond ook plaats op de Blijmarkt; men laat dan een voer zand storten als een soort schavot, tevens om de klierboel makkelijk op te kun-

nen ruimen. In 1583 en 1585 wordt dit eveneens vermeld voor het schavot op de Grote Markt, waar een voer zand op wordt gebracht. De strafvoltrekking door ophanging vond in deze periode altijd buiten de stad plaats, hetzij op de Konijnberg, hetzij aan de 's Grevenweg. De gehangene bleef vaak aan de galg hangen en soms viel het lijk (of wat er nog van over was) er vanaf. Hierna pas regelde de overheid een begrafenis 'onder de galg'.²⁵

Er zijn aanwijzingen, dat ook executies door verbranding zijn voltrokken, maar bewijzen hiervoor zijn uiterst moeilijk te vinden.²⁶ Andere straffen, zoals levend begraven en verdrinken zijn niet aangetoond. Er zijn ook geen vermeldingen over hoogverraad (waarvoor men gevierendeeld kon worden) en valsemunters (die levend gekookt konden worden) zijn uit Zwolle eveneens weggebleven.

Radbraken is een straf die in de literatuur regelmatig vermeld wordt, evenals het vastmaken van het lijk aan een rad of wagenwiel met (nieuwe!) kettingen. Het rad werd dan op een lange paal met schoorpalen op het galgenveld opgericht. Reden voor dit vastmaken kan tweeledig zijn: voorkomen dat familieleden van de geëxecuteerde het lijk in eigen beheer afnamen en zelf begroeven; anderzijds ter voorkoming van de terugkeer van

Het voltrekken van de doodstraf. Illustratie uit: W. Schild, Alte Gerichsbarkeit (München 1980).

de verslagene als spook. Men was er vast van overtuigd dat een terechtgestelde na zijn dood wraak kwam nemen op degenen die hem gedood hadden. Men dacht dat dat niet zou gebeuren wanneer het lijk met forse nieuwe kettingen was vastgemaakt; evenmin wanneer alle botten in het lijk waren gebroken (de geradbraakten werden met deze gebroken ledematen dóór de spaken van het rad 'gevlochten'). Evenmin zou een terechtgestelde terugkomen wanneer het lijk in een ton in stromend water werd gegooid en werd afgevoerd naar zee: het kon dan de weg terug niet meer vinden.²⁷

In Zwolle is van dit alles weinig terug te vinden. Het radbraken werd slechts in uitzonderingsgevallen toegepast bij zeer zware vergrijpen. Jacomina Jannes, die man en twee kinderen in hun slaap met een mes vermoordde, werd bijvoorbeeld in 1728 'levendig van onder op' geradbraakt en van de in 1723 gevangengenomen twee joodse rovers is er waarschijnlijk één op dezelfde wijze gestraft. De ander hing zich in de gevangenis op en werd, nadat het lijk op een horde naar buiten was gesleept, onder de galg begraven.

De scherprechter

Over het ambt van de scherprechter is veel gepubliceerd.²⁸ Het is opvallend, dat in een aantal gevallen de scherprechter van Kampen of Deven-

ter werd gehaald. Het is zeker niet uitgesloten dat in die gevallen Zwolse burgers aan een pijnlijk verhoor werden onderworpen en dat hiertoe met opzet niet de eigen beul werd ingezet. Er is zelfs een geval aan te wijzen, waarbij de Zwolse beul zich mogelijk 'ziek' meldde en de gevraagde executie niet uitvoerde. Men haalde toen de beul van Deventer.²⁹ Ook kwamen er scherprechters uit Duitsland en een beul uit Holland.³⁰

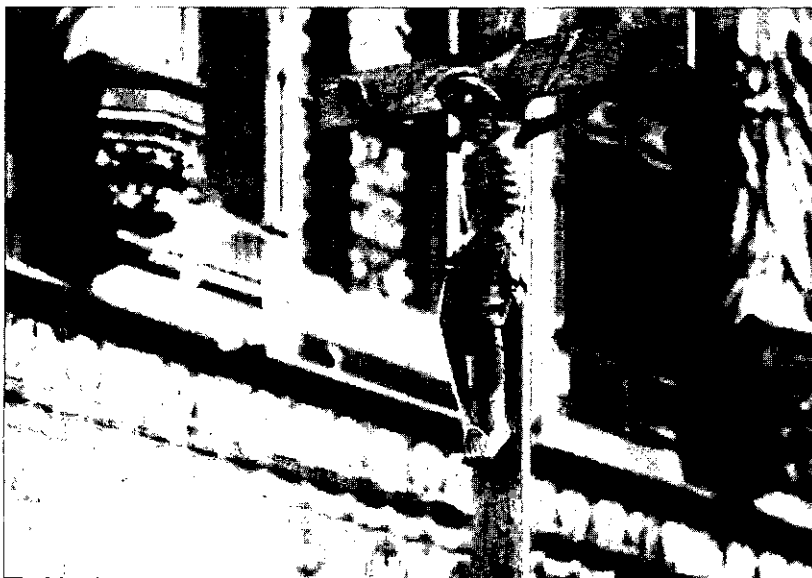
Dit betekent dat men over goede verbindingen beschikte, omdat een veroordeelde vrijwel steeds de dag na zijn vonnis werd terechtgesteld. Dit blijkt eveneens uit het feit dat de stadstimmerman vaak een hele nacht met een aantal knechten moest doorwerken om het gericht, het schavot of de galg op tijd klaar te krijgen.

De Vries vermeldt in zijn Geschiedenis van Zwolle, dat de beul vaak van Duitse afkomst was en nauwelijks kon lezen of schrijven. Een Duitse afkomst blijkt inderdaad uit één quitantie uit 1720 die bij de maandrekeningen hoort (quitanties zijn vanaf 1650 bewaard gebleven). In dat jaar diende Johan Wilhelm Dorieg een declaratie in van 1 gulden 'om dorr sijn ankomst jemant allemich freese an te jagen'.³¹ Eerder zijn er geen specifieke aanwijzingen dat de beul een Duitser is; de aantekeningen van de stockmeesters wijzen eerder op een vast aangestelde Nederlander.

Het kwam ook voor dat een scherprechter iets op zijn kerfstok had en gevangen werd genomen. De stockmeester Otto van Yrte noteerde daarover in november 1515: 'Item gevangen onze scherprechter met 7 dieners.' Deze scherprechter werd vervolgens gevisiteerd door zijn collega, die daartoe speciaal uit Deventer moest worden opgehaald.³² De totale kosten van deze rechtszaak (?) waren niet gering; 10 Rijnse gulden en 14 stuiver, 2 plack. Ter vergelijking diene dat een paal en een rad, waarop een geëxecuteerde werd vastgebonden en tentoongesteld samen ½ Rijnse gulden kosten.

In 1552 werd gemeld dat 'meister Hans onsse scarprichter krancksynnich is geworden', maar uit het opgewonden verhaal in de maandrekening komt niet duidelijk naar voren wat er eigenlijk aan de hand was.

Christusbeeld met de kromme voeten dat voor een veroordeelde werd uitgedragen bij zijn laatste gang. Thans is het aanwezig in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Zwolle (foto: B.J. Kam).

Verder werd in 1564 op Lucie (13 december) de scherprichter mr. Godschalck gevangen genomen met negen dienaren die elk als beloning een pinte drank kregen. De beul werd vier dagen vastgezet en na afloop beloofde hij dat hij zich niet tegen de rechtdoende zou keren om wraak te nemen. In hetzelfde jaar komt deze beul ook voor in de boeterekening voor vier (stads)ponden en zijn echtgenote voor één stadspond, maar het is niet duidelijk of er verband bestaat tussen deze boete en de hechtenis. De executies die in 1566 (dus na zijn gevangenschap) vermeld worden, zijn uitgevoerd door een scherprechter die zich mr. Frans laat noemen en die uit Deventer gehaald werd.

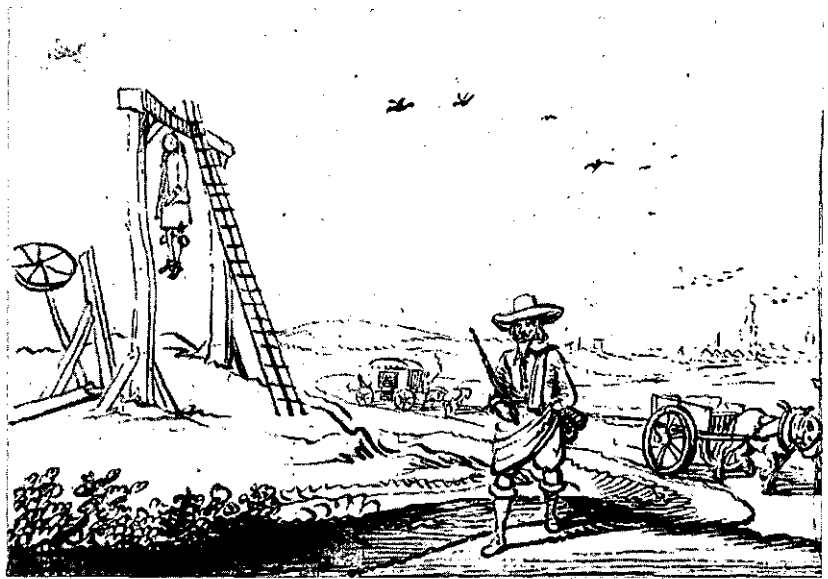
In 1670 is er sprake van een arrestatie, 'apprehensie' van de scherprechters van Zierikzee en Kampen. Ze werden ondervraagd en na enige dagen vrijgelaten. Het hoe en waarom is uit de maandrekening niet af te leiden en verdient nader onderzoek.³³

De slachtoffers

Het merendeel van de ter dood gebrachten bestond uit misdadigers die na een proces ter dood waren veroordeeld. Een vonnis werd meestal binnen 24 uur uitgevoerd en de stadstimmerman moest zich haasten en soms zelfs 's nachts doorwerken om de galg of het schavot op tijd gereed te hebben.³⁴

Na 1700 nam men iets meer tijd. Het vonnis werd gewezen en op de volgende dag nogmaals gezien. Pas daarna volgde de definitieve uitspraak. De uitvoering volgde echter ook toen snel. Dit leest men vooral in de vonnissen, die aan de hand van de data van executie, gemakkelijk in het Rechtelijk Archief zijn te vinden.

Verder kwam het ook voor dat soldaten die tijdens de verschillende schermutselingen met de Geldersen gevangen waren genomen, naar Zwolle werden gebracht en daar terecht werden gesteld. Men maakte korte metten met hen. Ze werden op de wal tussen de Sassenpoort en de Diezerpoort onthoofd en begraven. Voor eenvoudig voetvolk kon men immers geen losgeld verwachten, zoals dat voor het hogere krijgsvolk gebruikelijk was. Men hoeft zich dus niet te verbazen wanneer in de oude stadswal (nu de Wilhelminasingel) ooit nog

eens menselijke beenderen worden gevonden.³⁵ Deze soldaten zijn anoniem terechtgesteld. Hun namen komen niet in de maandrekening voor.

Een ander uitzonderingsgeval betreft de Wederdopers die in 1534 uit Holland kwamen en onderweg waren naar Munster. Ook van hen is een aantal zonder enige vorm van proces terechtgesteld. Het waren vreemde ketteren en hun namen komen evenmin als die van de soldaten voor in de maandrekeningen.

Uitvoeren van de doodstraf

Over het uitvoeren van de doodstraf volgt slechts een enkele opmerking. De omvang van het materiaal is namelijk zo groot en bevat zo veel details, dat een gedetailleerde behandeling van de verschillende methodes van ter dood brengen buiten het bestek van dit opstel valt.

Een van de meest opvallende feiten is het gesleep met de speciale, uit drie stijlen bestaande beulsladder die gebruikt werd bij de galg. Deze ladder is op een groot aantal afbeeldingen van tijdgenoten te zien.³⁶ Steeds wanneer er een executie door ophanging werd voorbereid, werd deze ladder vermeld. Zo kon het gebeuren dat een stadshuisbode naar de stadsmarsch werd gestuurd om de daar werkzame Pluymgraaf (plantsoenbeheerder en hoeder van de stadswanen) te waarschu-

Op deze tekening van Gesina ter Borgh is de driespijlige ladder die gebruikt werd om ter dood veroordeelden op te knopen, goed te zien (Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

wen dat deze 'de ladder uit moet fuhren'. Dat gebeurde met een (dreck)kar, waaruit men kan opmaken dat deze ladder even onhandelbaar was als de tegenwoordige houten schildersladders.

Hoe ernstiger de misdaad, hoe hoger de misdadiger gehangen diende te worden. Af en toe staan in de rekeningen beschrijvingen van de galg en het schavot, maar hieruit kan niet zonder meer worden afgeleid hoe hoog de galg in Zwolle heeft gestaan.

Verder komt een aantal malen een katrol voor als gereedschap van de scherprechter bij het ophangen. Voor dit katrol werd bij herhaling touw gekocht.

Het voltrekken van de doodstraf op de Grote Markt dateert pas van het einde van de zeventiende eeuw.

Vervolgens begroef men de lichamen op het galgenveld onder de galg, of men knoopte ze daar opnieuw op aan de galg. Deze manier van werken blijkt duidelijk uit de declaraties van de scherprechter. Dit geschiedde bijvoorbeeld bij de in 1730 veroordeelde homoseksuelen en bij mensen die zelfmoord gepleegd hadden. Geheel conform de bevindingen van Vandekerckhove werden zelfmoordenaars ook te Zwolle 'over de dood heen' gestraft, door het lijk naar buiten te slepen en opnieuw aan de galg te hangen.³⁷

Onthoofding was vooral in het begin van de hier bestudeerde periode een vaak gebruikte methode. Het vraagt weinig investering: als schavot gebruikte men een hoop zand. Bovendien was het een 'eervolle' straf, vanuit de Middeleeuwen voorbehouden aan veroordeelde adellijke personen en krijgsgevangenen. Het lijk werd vrijwel steeds begraven zonder verdere poespas van kettingen of op een rad zetten. Na de executie werd het zand weggeschept en dan was alles weer opgeruimd. Het ophangen was oneervol en bestemd voor dieven. Uit het materiaal krijgt men de indruk dat het zwaard vooral bij massa-executies (soldaten) is gebruikt.

De minder vaak toegepaste straffen, zoals radbraken en verbranden, zijn door hun kleine aantal moeilijk te analyseren. Nader onderzoek kan misschien een duidelijker beeld geven.

Tenslotte

Het valt op dat er in tijden van grote politieke beroering (de Gelderse oorlog, de periode rond de Reformatie en het overgaan naar Oranje, maar vooral de Munsterse tijd) betrekkelijk weinig straffen in de maandrekeningen worden vermeld, terwijl er toch zeker in die periode allerlei gewelddadigheden plaatsvonden.³⁸ Zo ontbreekt ook tussen 1670 en 1675 het maandelijks tractement van de scherprechter.

Het is te hopen dat deze publicatie de weg kan wijzen naar meer onderzoek over de omstandigheden, waaronder in Zwolle de lijfstraffen vroeger zijn uitgevoerd.

Noten

Verwijzingen naar de maandrekeningen zijn als volgt gecodeerd: 1527/87-92 verwijst naar de maandrekening 1527; de cijfers na de schuine streep verwijzen naar het paginanummer in deze maandrekening. 1526 nov. 21 verwijst naar de datum in de maandrekening 1526.

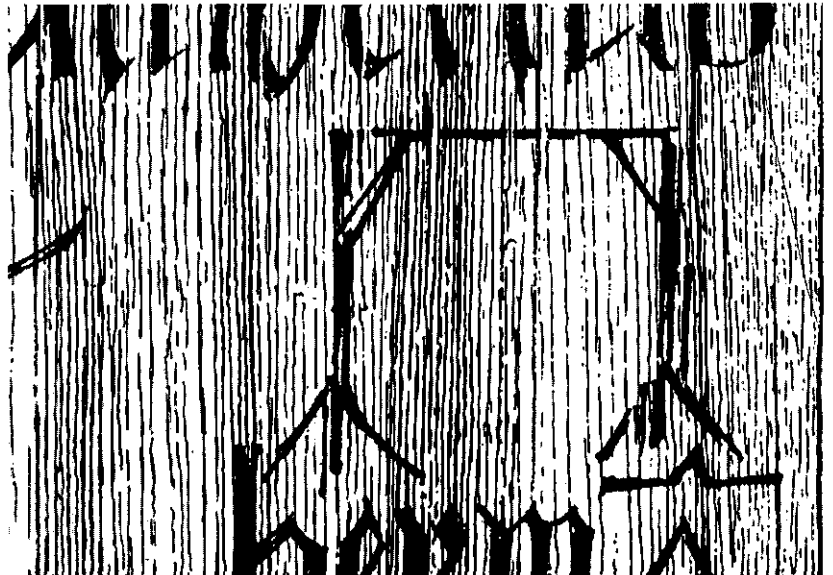
1. B.J. Kam, *Capita Selecta, Capita Occidorum* (UM Geert Groote, Zwolle 1992).
2. Benaming voor de gevangenis, waarvoor behalve de verschillende poorten ook kelders (onder de Raadstoren, onder het Vleeshuis, in de Ravensberch aan de Blijmarkt) worden gebruikt.
3. 1580 juni 17.
4. 1624/44; 1625/149.
5. Albert Wetterman uit Wijhe wordt op 7 juli 1837 op de Grote Markt gehangen.
6. Avercamp, Hendrick en Barent Avercamp, *Frozen Silence; Paintings from museums and private collections* (Waterman Gallery, Amsterdam 1982). Catalogusno. 24 toont een bastion waarop een galg staat ('Ice-scene on the Schans at Kampen') dat evengoed in Zwolle gelocaliseerd zou kunnen zijn. Kettering, Alison McNeil, *Drawings from the TER BORCH Studio Estate* (dl. 2) (Rijksmuseum, Amsterdam 1988) 374.
7. 1728 mei 23, Jacomina Jannes; 1703 nov 21 Roelof op den Oort en Aaltje Jans.
8. Hattum, B.J. van, *Geschiedenissen der Stad Zwolle* (Facsimile herdruk Waanders, Zwolle 1975), dl. II p. 300. Vries, Th.J., *Geschiedenis van Zwolle* (Erven Tijl, Zwolle 1954) dl. I p. 62.
9. Vries, Th.J., *Geschiedenis van Zwolle* (Erven Tijl, Zwolle 1954). Dl. I, p. 73.
10. Kadasterkaart van Zwollerkerspel (1822) sectie D/7-

- 8-9, schaal 1/2500 BerkumBruggenhoek. Zwolse Courant 20 juni 1929 'de Doocamp bij Berkummerbroek van de Tolgracht'. De weilanden genaamd 'Het Mastenbroek' aan de Nieuwe Vecht tussen de verlaten worden eveneens 'De Dookamp' genoemd: in de vorige eeuw zijn daar na een heersende veeziekte kadavers van koeien en paarden begraven. Mededeling van de heren Bosman en van Vilsteren, beiden woonachtig in Berkum (1995).
11. Elberts, W.A., *Historische wandelingen in en om Zwolle* (1890) en Pot, C.W. van der, *Zwolle's omgeving omstreeks 1900* (Zwolle z.) p. 22 en noot 3 op p. 36.
 12. Geesink, J., *Uit Zwolle's verleden* (Erven Tijl, Zwolle 1946) p. 115, 118.
 13. Wemes, D., 'De drie middeleeuwse rivierovergangen over de Vecht bij Zwolle', in: *Zwols Historisch Tijdschrift V* (1988), p. 5.
 14. Dikken, E., *Zwols Archeologisch Dagboek Bodenvondsten en andere ontdekte gegevens die een nieuw licht werpen op o.a. de Zwolse Geschiedenis* (Zwolle 1989) p. 155. Hij vermeldt een kaart van de polder Mastenbroek uit 1603 in de Provinciale Bibliotheek (van Overijssel?). Deze is daar niet bekend; er is wel een met de hand getekende kaart aanwezig die vóór in het Dijkrecht des landes van Salland (handschrift gedateerd 1633) is ingevoegd, doch deze kaart zelf is ongedateerd en ongesigneerd. De exacte titel en signatuur hiervan is: 'DAT geheele dijkrecht des landes van Salland en Mastenbroeck, met allen reformatien ende auerdrachten daer toe behoorende, tsamt de registers daarbij gesett ingelijcken Dat geheele dijkboek des landes van Mastenbroeck, als bij tijden, H. Johan van Arckel te Utrecht beslaagen is : in sijn Mergental roedental weegen ende weeteringen en na dez tijt op nije en Kundighe naemen gestelt. - Ende is Geschreven int Jaer onses Heeren 1633' S.l. : s.n., 1633. - 197 p. ; 39 cm. Handschrift. Met kaart (410 x 365 mm, met de hand ingekleurd). PBO MB/c 31207.
 15. Mededelingen van H. Bosman en G.J. van Vilsteren, thans (1996) woonachtig in de Kuyerhuislaan.
 16. Jelgersma, H.C., *Galgebergen en Galgevelden* (Zutphen 1978); Witt Huberts, Fr. de, *De beul en z'n werk* (Amsterdam 1937); Kuile G.J. ter, 'Uit de laatste jaren der lijfstraffelijke regtspleging in Twenthe' in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 35 (1918), 96-105.
 17. Kadasterkaart Zwk 1822, sectie F 1e blad (Berkum), GAZ juk B3 no. 24: een boerderij genaamd 'De Galgenbelt' met kadasternummer 47.
 18. ARA, Kaartencollectie van het Departement van

Oorlog. Genie situatie Y 10c: Kaart van Zwolle en omgeving van H. van Hooff uit 1773-1779. Deze is in fotocopie te raadplegen in het RAO, (aangeduid als de Atlas van Hottinger) en op het Gemeentearchief. Men zie hiervoor ook Scholten, F.W.J., *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*. (Canaletto, Alphen aan den Rijn 1989) p. 152-153.

19. Kadasterkaart Zwolle, Sectie B.
20. Jelgersma, H.C., *Galgebergen en Galgevelden* (Walburg Pers, Zutphen 1978) p.66. 'Men vindt het gerecht vaak in een uiterste hoek of rand van de kaart, maar op die van Jacob van Deventer was het zo, dat het gerecht er volgens de verhoudingen helemaal niet op kon staan.'
21. Op de stafkaart 1/50.000 (Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden), bladen 21-O en 21-W, uitgave 1897 wordt Voorst aangeduid als de huizenrij langs de eerste tak van de Stinsweg (vak 199/504); Westenholtte langs het begin van de Zalkerdijk, vak 197-198/504), coördinaten van het Nederlandse Militaire Net. De Konijnebelten vindt men midden tussen deze locaties ten zuiden van de grote weg naar Kampen, ter hoogte van de oprijlaan van het huis Werkeren.
22. *Dat geheele dijkrecht des landes van Salland en Mastenbroeck etc.* S.l. : s.n., 1633. Handschrift. Met krt. PBO MB/c 31207.
23. His, R., *Das Strafrecht des Deutschen Mittelalters I* (Weicher, Leipzig 1920), p. 480; Schild, W., *Alte Gerichtsbarkeit* (München 1980), 44.

Tekening gevonden bij de sloop van een lagere school in de Goltsteeg te Zwolle. Waarschijnlijk is deze tekening afkomstig van een leerling uit de school van Johan Cele. Het illustreert hoe nauw de galg in de Middeleeuwen met het dagelijks leven was verbonden.

24. 1535/44.
25. 1642/37.
26. 1543 dinsdag avent Petri. In de rekening wordt het aankopen van 'een paell dair men sie aen brande' vermeld. Een strafreden wordt echter niet vermeld.
27. Schild W., *Alte Gerichtsbarkeit* (München 1980), passim.
28. Elte, S. 'Dienstverhoudingen van Overheidspersoneel in de Middeleeuwen', in: VORG stuk 32 (1932) p. 31. Elte, S. 'Enkele bijzonderheden uit de lijfstraffelijke en andere rechtspleging in de 15e eeuw in Zwolle', VORG stuk 39 (1932) pp. 350. G.J. ter Kuile 'Uit de laatste jaren der lijfstraffelijke rechtspleging in Twenthe', VORG 36 (1918) pp. 96-105. 'Reglement over vacatien en verdienst van de stadsscherprigter, gearresteerd door Schepenen en Raedt der stad Zwolle 24 oct 1670', in: VORG stuk 36 (1919) pp. 54-55. De Witt Huberts, Fr., *De beul en z'n werk* (Andries Blitz, Amsterdam 1937), passim. Spierenburg, P.C., *The spectacle of suffering* (Cambridge University Press 1984) pp. 13-43. Snijder, C.R.H., 'Het Scherprechtersgeslacht Snijder/Schneider te Kampen' in: *Gens Nostra* 51 (1996) pp. 317-348.
29. 1583 april 23.
30. 1723 april 23 bij de executie van de joodse rovers. 1723 juli 7 Monsieur Moet, scherprechter van de Graf van Regteren; 1723 juni 6 J.H. Fuchter, 'chirurgin et nackrichter oben nidergraffschaft Bentem ... wonende in Schüttorff'. Muht profileert zich op 12 juli 1726 als Scherprechter der stad Zwolle; hij wordt in 1757 nog steeds in deze functie vermeld.
31. AAZ01/3211, 1720 sep. 28.
32. De term 'visiteren' had in die tijd een andere betekenis als tegenwoordig. Nu heeft het de betekenis van fouilleren, kijken wat men in de jaszak meedraagt. Vroeger betekende het tenminste lichamelijk onderzoek (prostituées bijvoorbeeld, werden in het begin van deze eeuw door de dokter 'gevisiteerd'; d.w.z ze moesten gedwongen lichamelijk onderzoek ondergaan). In de gerechtelijke context zoals hier betekent het meestal een scherp, c.q. pijnlijk onderzoek waarbij (in onze termen) gemarteld werd. Hier werd de beul dus door zijn collega onder handen genomen.
33. 1570/51.
34. 1678 mei 22; 1622/178; ook op 23 augustus 1700 was het haasten geblazen.
35. 1503/100; 1518/62; 1534/52; 1534/85; 1583/583 maar deze worden in twee massagraven op het Onze Lieven Vrouwenkerkhof begraven.
36. Pieter Brueghel de Oudere, *De triomf van de dood*. Gesina ter Borch, *Gentleman walking along a country road by a gallows*, Mc Neil Kettering/ 375; dit kan heel goed in de buurt van Deventer zijn getekend waar familie van Gesina woonde; vgl. de kaart van Jacob van Deventer met twee galgevelden.
37. Vandekerckhove, L., *Van straffen gesproken; de bestraffing van zelfdoding in het oude Europa* z.j., passim. 1723 april 16: 'voor 't slepen en begraven van de Jode Isak Jacobs'. Jan Bouman (1714 jun 12) wordt zelfs, na zich in de gevangenis opgehangen te hebben, buiten op het rad gezet. Zie ook 1677/100.
38. Men zie het verhaal over de gijzeling van burgemeester Egbert Alberts, 1674/14.

In memoriam Ruud van Beek (1915-1997)

Uomo universale stond er op de overlijdensaankondiging; een treffende karakterisering van de op 22 maart jl. overleden Ruud van Beek. Een universeel mens, de belichaming van het ideale menstype uit de Renaissance. En veelzijdig was Van Beek zeker. Het meest bekend is hij ongetwijfeld geworden als amateur-archeoloog, maar hij was ook een verdienstelijk pianist, tenor, tekenaar en schilder.

Deze laatste vaardigheden maakte hij zich al jong eigen. Zijn vader, winkelier te Alkmaar, drong erop aan dat Ruud zich zou bekwamen in de muziek en later de schilderkunst. Na de oorlog trokken hij en zijn vrouw Tineke enige tijd in bij de in Staphorst wonende Stien Eelsingh, van wie hij ook schilderles kreeg. Later was Ruud lid van de Zwolse kunstenaarsvereniging 'Het Palet' en recent nog waren tentoonstellingen te zien van de

Jaap Hagedoorn

Ruud van Beek tijdens opgravingen in de tuin van het Stedelijk Museum Zwolle; najaar 1995.

Ruud van Beek
(foto: J.P. de Koning).

tekeningen die hij maakte tijdens opgravingen in de Zwolse binnenstad. Muzikaal uitte hij zich onder andere als lid van het Overijssels Kamerkoor.

Om in zijn levensonderhoud te voorzien, werd hij ambtenaar; eerst bij de gemeente Alkmaar en vanaf 1 mei 1940 bij het kadaster te Zwolle. In zijn werk als landmeter werd hij tijdens de vele ruilverkavelingen die in de jaren vijftig in het Vechtgebied plaatsvonden, regelmatig geconfronteerd met bodemontsluitingen en prehistorische vondsten. Niet alleen vanuit interesse, maar ook vanuit een plichtsgevoel ten opzichte van heden en verleden ging Ruud de vondsten verzamelen en in kaart brengen. Zijn vondsten meldde hij in Groningen bij de universiteit en later bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in Amersfoort. Een aantal jaren was hij part-time medewerker en later correspondent van de ROB. Dit leidde niet alleen tot enkele opgravingen, maar ook tot Ruuds zelfstudie op het gebied

van de archeologie en de geografie. Het Vechtgebied behoort daardoor tot de in archeologisch en historisch geografisch opzicht best in kaart gebrachte regio's van Nederland.

Ruud begreep ook dat de kennis die hij vergaarde, doorgegeven moest worden. Hij deed dit niet alleen door in de loop der jaren tientallen artikelen te schrijven en lezingen te houden over zijn onderzoek. Vanaf de oprichting in 1973 was hij enkele jaren bestuurslid en later voorzitter van de afdeling IJssel-Vechtstreek van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN). Van Westerheem, het landelijk blad van de AWN, was hij veertien jaar redacteur. Verder was hij een aantal jaren bestuurslid van de Vereniging tot Beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis (VORG).

Belangrijker dan het vastleggen van zijn kennis en het besturen van organisaties was voor Ruud het debat over en het doorgeven van verworven kennis. Hij verzamelde een groep amateur-archeologen om zich heen, die hij liet profiteren van zijn kennis en ervaring. Zijn onvermoeibare inzet om met name de lokale overheden te overtuigen van het belang van de archeologie en de noodzaak om op verantwoorde wijze opgravingen te verrichten werd in 1987 gehonoreerd met de aanstelling van Hemmy Clevis als stadsarcheoloog; eerst van Kampen en Zwolle samen, later alleen van Zwolle, terwijl Mieke Smit in Kampen benoemd werd. Hij wist dat daarmee de archeologie in deze regio in goede handen kwam. En Ruud heeft daarna het genoegen mogen smaken mee te werken en getuige te zijn van een aantal voor de geschiedenis van Zwolle belangwekkende onderzoeken, zoals de opgravingen in de Broerenkerk, maar vooral die van de Bronstijd-nederzettingen rond Zwolle.

Wie met Ruud in contact stond, wist dat hij lang niet altijd een gemakkelijk mens was: niet voor zijn omgeving en niet voor zichzelf. Dat werd vooral ingegeven door zijn zelf ervaren gebrek aan een academische achtergrond, door zijn niet aflattende drang om kennis te vergaren en te delen en door zijn strikte rechtvaardigheidsgevoel. Zijn gebrek aan een academische achtergrond werd ruimschoots gecompenseerd door een schat aan

zelfverworven kennis en ervaring waar menig wetenschapper jaloers op kon zijn. Pas later in zijn leven heeft hij afstand kunnen nemen van zijn minderwaardigheidsgevoel ten opzichte van wetenschappers.

In zijn ijver om mensen te overtuigen van de noodzaak van een onderzoek of publikatie of van de verkeerde interpretatie van gegevens kon hij ver gaan. Ik kreeg met hem te maken na de oprichting van de Zwolse Historische Vereniging en werd wel eens opgetrommeld om met hem te spreken over onderzoeken waarmee hij bezig was. De tafel lag dan vol met tekeningen en boeken en Ruud doceerde over zijn uitgangspunten en aannames. Zo kon hij je soms enkele uren bezighouden. Maar zijn kennis was zoveel groter dan de mijne, dat ik eigenlijk geen partij voor hem was. 'Dan moet je dit eens lezen' of 'Je kent toch wel...', kreeg je dan te horen van Ruud, die eigenlijk verbaasd was dat je het door hem bedoelde werk niet kende of nog niet had gelezen.

Vuur kon hij spuwen, als hij meende dat iemand hem of anderen onrechtvaardig behandelde. Of dat nu om de archeologie ging of om grote wereldproblemen, Ruud kon zich er mateeloos over opwinden. Voor velen was dit ongetwijfeld een ongemakkelijke kant in de omgang met Ruud. Ik heb dat zelf altijd beschouwd als een teken van sterkte en betrokkenheid. Wat is er immers makkelijker dan problemen of misstanden weg te redeneren of te nuanceren? Ruud was vrijwel compromisloos recht door zee en volgde daarin de bekende doopsgezinde predikant Frits Kuipers, van wie hij catechesatie had gekregen.

Bij die levenshouding hoorde ook bescheidenheid over de eigen persoon en het eigen kunnen. Toen ik hem eens vroeg welke kwalificatie ik aan zijn naam kon toevoegen bij een overzicht van de auteurs van een boekje, zei hij: 'Zet bij mij maar niks, ik ben niks.' Sommigen zagen in deze houding een valse bescheidenheid. Zijn strijdbaarheid en inzet gold echter de zaak waar het om ging en niet om het verwerven van persoonlijke roem. Toen hij ter gelegenheid van zijn 80ste verjaardag voor al zijn werk werd gehuldigd met de erepenning van de gemeente Zwolle, was zo ongeveer het eerste wat hij zei toen ik hem feliciteerde: 'Ik heb

dat ook aan de inzet van anderen te danken en beschouw het dus ook als een eerbewijs aan hen.'

De laatste jaren van zijn leven waren niet gemakkelijk. Ruim drie jaar geleden overleed Tineke, zijn vrouw, en kort daarna werd Ruud opgenomen om een behandeling tegen kanker te ondergaan. Desondanks was hij de laatste jaren, gesteund door Harriët Wevers in wie hij een trouwe vriendin en leerling trof, steeds te vinden bij de opgravingen op het Eiland en aan de Melkmarkt; niet meer leunend op de schop, maar op een stoeltje de werkers en bezoekers tekenend. En nog steeds docerend aan voorbijgangers die langskwamen. De laatste maanden van zijn leven trok hij zich terug. Met zijn ziekte had niemand iets te maken en rechtstreeks ernaar gevraagd, wist hij snel de aandacht op andere, in zijn ogen belangrijker onderwerpen te vestigen.

In Ruud van Beek verliezen wij een strijdbaar mens, een goede vriend en een onvermoeibaar pleitbezorger van de archeologie en geschiedenis van onze regio. Wij zullen hem missen op de rand van de opgraving, maar, zoals hij zelf zei, ook daar zullen anderen zijn om het werk over te nemen. Dat die anderen er zijn en dat er in Zwolle een grote belangstelling is voor de archeologie, is voor een belangrijk deel te danken aan zijn inzet.¹

Noot

1. Informatie werd ontleend aan *Van Beek en land en mensenhand. Feestbundel voor R. van Beek bij zijn zeventigste verjaardag*, V.T. van Vilsteren en D.J. de Vries ed. (Utrecht 1985).

Literatuur

Recensie

Hier is alles rustig, alleen..... Een briefwisseling in het laatste oorlogsjaar. Bewerkt door W.H. de Jong. Kampen (IJsselakademie) 1997. ISBN 90 6697 085 5. f24,95.

Ingrid Wormgoor

Meestal verschijnen boeken over de Tweede Wereldoorlog in de jaren die eindigen op een 0 of op een 5. Dan is er immers een lustrum te vieren en dan besteden de media extra aandacht aan de periode 1940-1945.

Het boek dat de IJsselakademie op 25 april in het gemeentehuis van Zwolle presenteerde, vormt een uitzondering op die regel. Maar dat is niet de enige uitzondering. De meeste boeken over de oorlog zijn immers na die tijd geschreven. Dit boek is daarentegen al tijdens de oorlog geschreven. Het bevat dan ook geen analyses, verklaringen of statistieken, maar het geeft een beeld van de dagelijkse beslommeringen van de familie De Jong. Hoofdpersonen in het boek zijn vader en moeder De Jong en hun drie kinderen Henk, Jan en Ineke. Henk was getrouwd en woonde met zijn vrouw Didi en hun in 1942 geboren dochtertje in Oegstgeest. Jan werkte tot september 1944 in het kader van de Arbeitseinsatz te Zwolle en dook vervolgens onder in het ouderlijk huis, in de Wilhelminastraat 7. Ineke, de jongste, woonde ook thuis en deed in 1944 eindexamen.

Bij ontstentenis van telefoon hielden de familieleden elkaar gedurende de oorlog - en ook in de jaren daarna - regelmatig per brief op de hoogte. Dat leidde tot een forse stapel brieven, waarvan nu

de brieven uit het laatste oorlogsjaar, of om precies te zijn de brieven van 8 juni 1944 tot en met 23 juni 1945, gepubliceerd zijn.

Henk en pa schreven het meest. De overige familieleden beperkten zich meestal tot het schrijven van verjaardagsbrieven. Dat bracht Henk ertoe op een gegeven moment aan zijn zus te schrijven: 'Veel dank voor je brief, we zien je handschrift zo zelden, dat ik er even verbaasd naar gestaad heb.' Een van de telkens terugkerende onderwerpen is de moeilijkheid om brieven te versturen. (Door de spoorwegstaking was het postvervoer zo goed als stilgevallen.) Kennissen die op reis gingen en allerlei andere mogelijkheden, werden ingeschakeld om brieven mee te geven.

De zorg voor voldoende voedsel is een ander veelbesproken item. In Zwolle was de situatie tamelijk gunstig, maar in Oegstgeest werd het steeds moeilijker om aan voedsel te komen. Vooral de laatste oorlogsmaanden werden de pakjes die vanuit Zwolle verstuurd werden met gejuich ontvangen, omdat op bonnen weinig meer te krijgen was. Een pond boter, een pond suiker of gecondenseerde melk waren een luxe. Wat later bleken ook bloembollen uitstekend te smaken. De schaarste blijkt verder bijvoorbeeld uit de verjaardagscadeaus en het kerstpakket van 1944. Lucifers, sigaretten, scheermesjes, spijsolie en soda waren gewaardeerde geschenken.

Uiteraard komen ook andere oorlogszaken aan de orde: razzia's, bombardementen, arrestaties, de ontwikkelingen aan het front en zorgen om familie en collega's. Maar ondanks deze informatie staat het wel en wee van de familie in het hele boek centraal. Bovendien verloren de schrijvers ondanks alle problemen en bezorgdheid voor elkaar hun gevoel voor humor nooit helemaal. Henk schreef bijvoorbeeld beeldend over de problemen die het timmeren van een konijnenhok opleverden en hoe Didi en hij na een zware storm een boomstam naar huis sleepten: 'Weer een week stoken verdiend.'

Al met al geeft dit boek een verfrissende kijk op het laatste oorlogsjaar. De kleine genoegens staan centraal en de grote problemen worden enigszins onderkoeld en met de nodige humor beschreven.

De rode draad van het verhaal is misschien wel het best weergegeven met de opmerking 'Wat een tijd! Hier is het rustig zolang als het duurt. We leven maar van de ene dag in de andere.'

Nieuwe boeken

Marieke Schaap-Steegmans

Willem Burbach, *Thomas a Kempis. 100 jaar muziek in Zwolle*. [Zwolle] 1997.

Jan ten Hove, *Erfgoed van Overijssel. Dl. 2. Historie van huis en haard*. Zwolle 1996.

Everhard Jans en Albert W. Kreulen, *Langs oude bomen en boerderijen in Salland*. Oldenzaal 1997.

W.H. de Jong, *Hier is alles rustig, alleen.... Een briefwisseling in het laatste oorlogsjaar*. Kampen (IJsselakademie) 1997.

Paul IJ. Kraaijer, *Een antifa vertelt. Anti-fascisme en vooroordeel*. Zwolle 1996.

Miriam Schneiders, *Gemelioreerd, verbetert ende vertimmerd. Bouwactiviteiten van het Onerijssels adelijke geslacht Van Haersolte/ Van Pallandt in de 17e eeuw*. Zwolle [etc.] 1996.

J.H. de Vey Mestdagh, e.a. (red.), *Histoire de Marguerite Isabelle de Ittersum*: autobiografie van Isabelle van Ittersum 1783-1808/ écrite par elle même. Met een naschrift van Gabriel Lambertus Vidal 1807-1811. Groningen 1995.

Gerhard E.P. Vrieling, *De geschiedenis van het Deldense geslacht 'Vrieling'*. Zwolle 1997.

Ingrid Wormgoor, 'Het heerlijke werk van Kinderzorg.' Uitgegeven t.g.v. het 90-jarig bestaan van Vereniging Kinderzorg. Zwolle (Vereniging Kinderzorg) 1997.

Tjerk Ykema (red. en samenstelling), *100 Jaar hart voor zorg, 1897-1997*. Zwolle (Jubileumuitgave ziekenhuis/ verpleeghuis De Weezenlanden) 1997.

Mededelingen

Mededelingen uit de ledenvergadering

Op 15 april j.l. vond de jaarlijkse ledenvergadering plaats. Deze was in verband met een voorstel tot statutenwijziging dubbel uitgeschreven: de tweede ledenvergadering volgde na een koffiepauze op de eerste vergadering.

De verslagen van secretaris, penningmeester en kascommissie werden na enige discussie goedgekeurd. De penningmeester werd op voorstel van de kascommissie gedechargeerd.

De bestuursleden mevrouw Bootsma-van Hulten en de heer Kam werden voor een nieuwe termijn benoemd. De kascommissie bestaat het komende jaar uit mevrouw Tillema en de heer Gelderman.

De contributie is door de ledenvergadering met ingang van het jaar 1998 verhoogd tot f 45,- voor gewone leden en tot f 35,- voor in de gemeente Zwolle woonachtige studenten en senioren (65+).

De plannen van het bestuur om in samenwerking met het Gemeentearchief Zwolle te werken aan automatiseringsprojecten, hebben door ziekte en het wachten op een automatiseringsdeskundige vertraging opgelopen.

De ledenwerfactie, die in het laatste verenigingsjaar zorgde voor een toename van 170 leden, wordt voortgezet.

Het meesturen van een fondslijst in het tijdschrift blijkt een succes te zijn. Vooral de elektronische databestanden liggen goed in de markt.

In de tweede ledenvergadering werd de statutenwijziging, zoals deze in de convocatie is vermeld, aangenomen.

Agenda

Ken uw stad De geschiedenis van Zwolle

Het Gemeentearchief Zwolle en de Zwolse Historische Vereniging organiseren een cursus over de geschiedenis van de stad Zwolle. De cursus is bedoeld voor alle mensen die iets meer willen weten over wat er zoal gebeurd is in de ruim 750 jaar van Zwolle's bestaan als stad.

De eerste twee avonden zijn gewijd aan de Middeleeuwen; in de volgende twee bijeenkomsten komen onderwerpen uit de zeventiende en achttiende eeuw aan de orde en in de twee laatste bijeenkomsten staan de negentiende en twintigste eeuw centraal. Tijdens de bijeenkomsten zullen ook bronnen uit de verschillende perioden te zien zijn, variërend van middeleeuwse handschriften tot videofragmenten.

Telkens komen onderwerpen uit de politiek, de economie en uit de sociale en culturele geschiedenis aan bod. Voor de Middeleeuwen zijn dat bijvoorbeeld de verhouding tussen het stadsbestuur en de landsheer, ofwel schepenen, schout en bisschop. Verder wordt iets verteld over de handel en het Hanzeverbond en over kerken, kloosters, broederschappen, vroomheid en Moderne Devotie.

Voor de periode van de zeventiende en achttiende eeuw krijgen de stedelijke vrijheid en de gildenvrijheid aandacht. Op economisch terrein staat de solidariteit van de gilden centraal en op sociaal gebied krijgen de maatschappelijke standen (van arme burgers tot regenten) aandacht. Als laatste komt de 'eer' aan de orde, zoals die tot uiting komt in de kleding, interieur en exterieur van de huizen.

Voor de laatste periode, de negentiende en twintigste eeuw, komt onder andere de democratisering aan bod. Op economisch gebied veranderde er heel wat. Daarbij moeten we bijvoorbeeld denken aan de mechanisatie, de economische crisis van de jaren dertig en aan de werkverschaffing. Verder nam het verkeer toe, kwamen er allerlei nutsbedrijven, zoals een elektriciteitscentrale, en breidde de stad zich sterk uit. Uiteraard had dit alles grote gevolgen voor het dagelijks leven.

Voor elk van deze drie 'blokken' is een andere docent, respectievelijk Ingrid Wormgoor, Jean Streng en Harry Stalknecht.

data: maandagavond 6 en 20 oktober, 3 en 17 november, 1 en 15 december 1997

tijd: 20.00 - 21.30 uur

plaats: Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26

prijs: f 125,-. Dit bedrag moet op de eerste bijeenkomst worden voldaan.

Aanmelding: schriftelijk (vóór 15 september 1997) bij het Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26, 8011 ML Zwolle.

Auteurs

drs. **Annèt Bootsma-van Hulten** (1953) studeerde geschiedenis te Leiden. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

J. Erdtsieck (1921) studeerde aan de Sociale Academie en aan de Rijksuniversiteit Groningen (andragologie). Hij was achtereenvolgens catecheet/jeugdwerker van de Hervormde Gemeente te Zwolle, hulp-prediker te Eerbeek, regionaal jeugdwerkleider in Groningen/Drenthe en bedrijfsmaatschappelijk werker in Zwolle.

drs. **Jaap Hagedoorn** (1960) is historicus. Momenteel is hij werkzaam als uitgever en gemeenteraadslid.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het Gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

dr. **B.J. Kam** (1924) was huisarts te Zwolle. Momenteel houdt hij zich bezig met lokale geschiedenis.

Marieke Schaap-Steegmans is bibliothecaris van het Gemeentearchief Zwolle.

J.J. Seekles (1956) was aanvankelijk onderwijzer. In 1979 werd hij archivaris. Momenteel is hij verbonden aan het Gemeentearchief te Zwolle.

drs. **Ingrid Wormgoor** (1956) studeerde geschiedenis in Groningen. Zij was enige tijd museumconsulent in Overijssel. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

B.J. Kam, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M. H. van Ulsen, *penningmeester*

W. Coster, A. Bootsma-van Hulten, A.J. Mensema, R. Salet, *leden*

Secretariaat

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten, telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 30,00/jaar

overige leden f 40,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,

W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,

I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

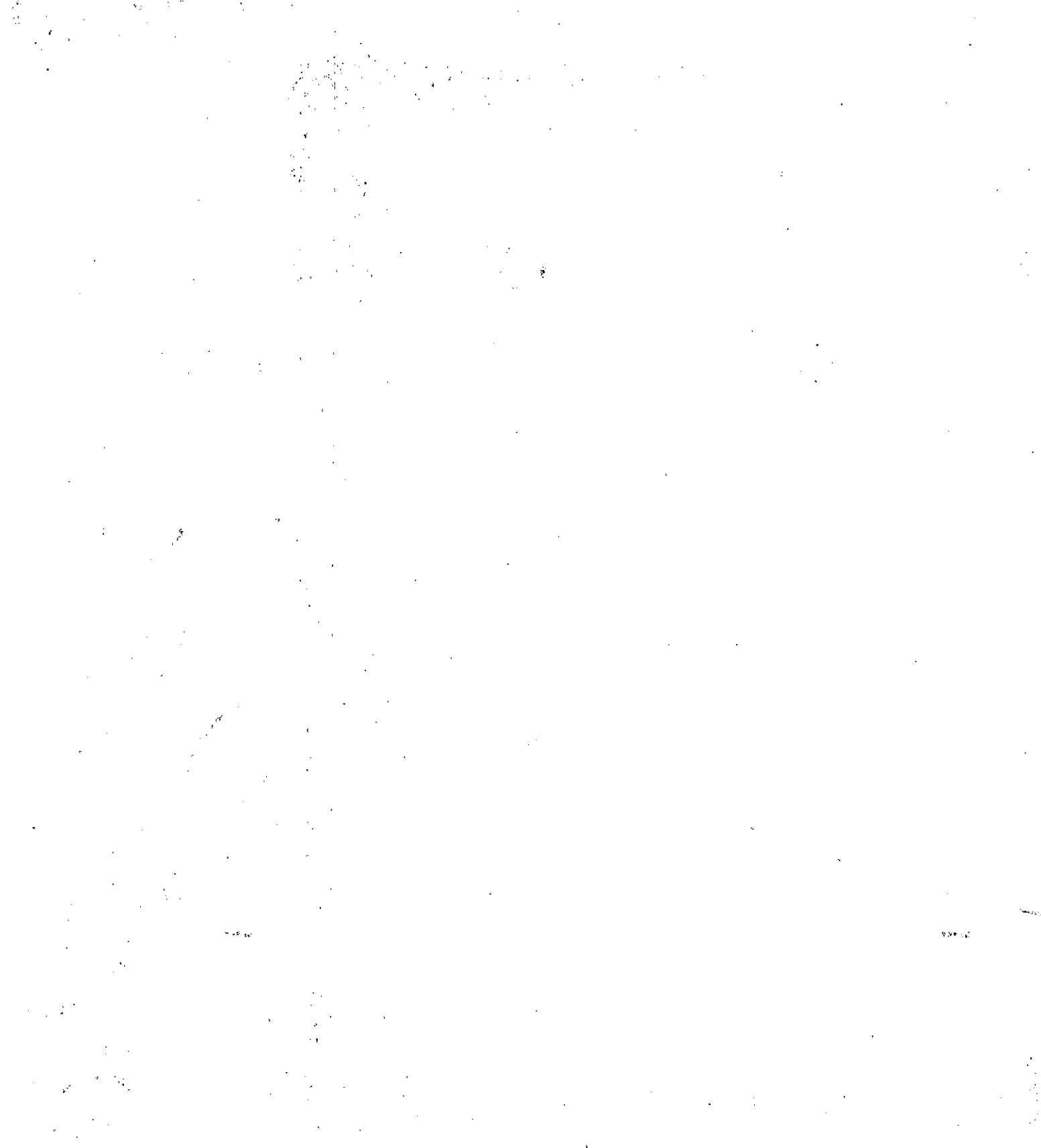
Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

A historical black and white photograph of a cattle market. In the foreground, a cow with black and white spots is partially visible. Several men in dark coats and flat caps are gathered around the wooden pens. In the background, a sign on a building reads 'RAAD VAN ARBEID'.

Zwols Historisch Tijdschrift

14E JAARGANG 1997 NUMMER 3

PRIJS F 12,50

Groeten uit Zwolle

Wim Huijsmans en Annèt Bootsma

Ansichtkaart Grand Hotel Wientjes
Poststempel november 1936

Zwolle 1 Nov '36

Lieve Nelly

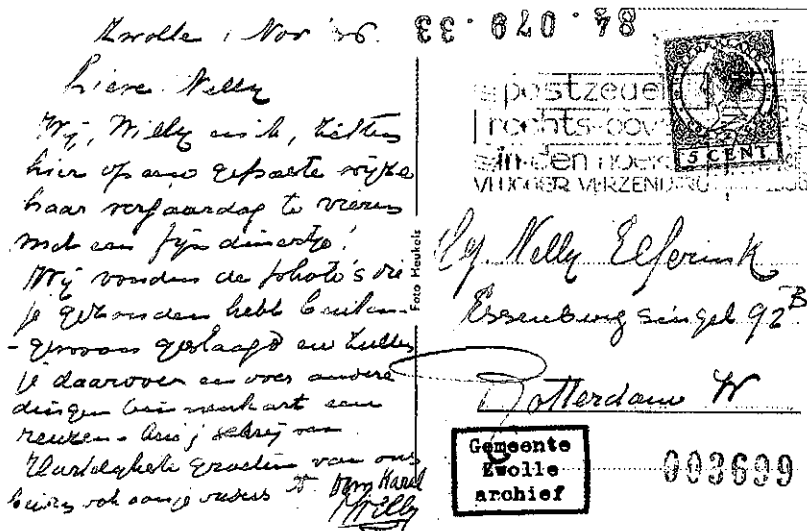
Wij, Willy en ik, zitten hier op een gepaste wijze
haar verjaardag te vieren met een fijn dinertje!

Wij vonden de photo's die je gezonden hebt buiten-
gewoon geslaagd en zullen je daarover en over ande-
re dingen binnenkort een reuzen-brief schrijven.

Hartelijkste groeten van ons beiden ook aan je
ouders

tt Oom Karel, Willy

Een ansichtkaart uit de jaren dertig van het toen
nieuwe Grand Hotel Wientjes. Hotel Wientjes
werd in 1929 geopend na een zeer grondige ver-
bouwning en uitbreiding van de villa die voorheen
hier aan de Stationsweg stond. Dit pand was in
1928 door de heer F. Th. Wientjes, sinds 1923 hote-
lier in de Voorstraat, aangekocht van Mr. W.H.
Roijer, president van de rechtbank. De oorspron-
kelijke villa beslaat het rechter gedeelte van het
hotel, de vier ramen naast de ingang. De rest werd
nieuw aangebouwd. Voor het geheel werd dezelf-
de bouwtrant als die van het origineel gehand-
haafd. Hotel Wientjes kende in de loop der jaren
heel wat verbouwingen en uitbreidingen, maar het
front bleef altijd in tact. De grootste uitbreiding
vond plaats in 1979. Achter het hotelgebouw wer-
den toen 30 kamers en diverse zalen aangebouwd;
qua volume ongeveer net zoveel als het hele voor-
stuk besloeg. Drie generaties Wientjes stonden
aan de leiding van het hotel. In februari 1992 ver-
kochte de laatste van hen, Frans Wientjes junior,
het aan de Bilderberg Groep. Wientjes verliet het
hotel een paar jaar later waarmee een einde kwam
aan de bemoeienis van de familie met het hotel.
De naam Hotel Wientjes is echter gehandhaafd.

Redactioneel

Inhoud

De inhoud van deze aflevering van het Zwols Historisch Tijdschrift is voor een groot deel geïnspireerd door de onlangs voltooide bouw van het nieuwe hoofdkantoor van de Rabobank aan de Willemskade. Ingrid Wormgoor beschrijft de historie van deze locatie in Zwolle, Wil Cornelissen haalt jeugdherinneringen op aan de hier vroeger gevestigde Raad van Arbeid en de bankhistoricus Ton de Graaf gaat specifiek in op de geschiedenis van de Boerenleen- en Raiffeisenbanken, waaruit de Rabobank ontstond. Zoals u in zijn artikel kunt lezen, was Zwolle één van de laatste plaatsen waar deze fusie op lokaal niveau tot stand kwam.

Dit derde nummer van de veertiende aflevering van het Zwols Historisch Tijdschrift biedt u echter nog meer: een artikel over meten en wegen hier te stede in de Middeleeuwen door G.P.M. Schunselaar en een monografie over de zestiende eeuwse Zwolse kunstenaar Arent van Bolten. Wim Huijsmans en Lydie van Dijk schrijven over deze onbekende tekenaar/ontwerper, zilversmid en maker van bronzen beeldjes.

Verder de vaste rubriek 'Groeten uit Zwolle' met ditmaal een voor Zwollenaren zeer herkenbaar onderwerp, Grand Hotel Wientjes, de agenda met daarin opgenomen de nieuwe cyclus van historische avonden en de tentoonstellingen in het heropende Stedelijk Museum Zwolle en de mededelingen.

Groeten uit Zwolle	Wim Huijsmans en Annèt Bootsma	74
Van rechterswoning tot Rabobank	Ingrid Wormgoor	76
Overpeinzingen bij een bouwput	Wil Cornelissen	84
De Rabobank Zwolle: van bank voor boeren en tuinders tot algemene bank	Ton de Graaf	86
Meten en wegen in de Middeleeuwen	G.P.M. Schunselaar	96
Arent van Bolten, een maker van monsters	Wim Huijsmans en Lydie van Dijk	100
Mededelingen		103
Agenda		104
Auteurs		106

Omslag: Het gebouw van de Raad van Arbeid tijdens de veemarkt, ca. 1925. Op deze plaats staat nu het nieuwe hoofdkantoor van de RABO bank.

Van rechterswoning tot Rabo-bank

Ingrid Wormgoor

Inleiding

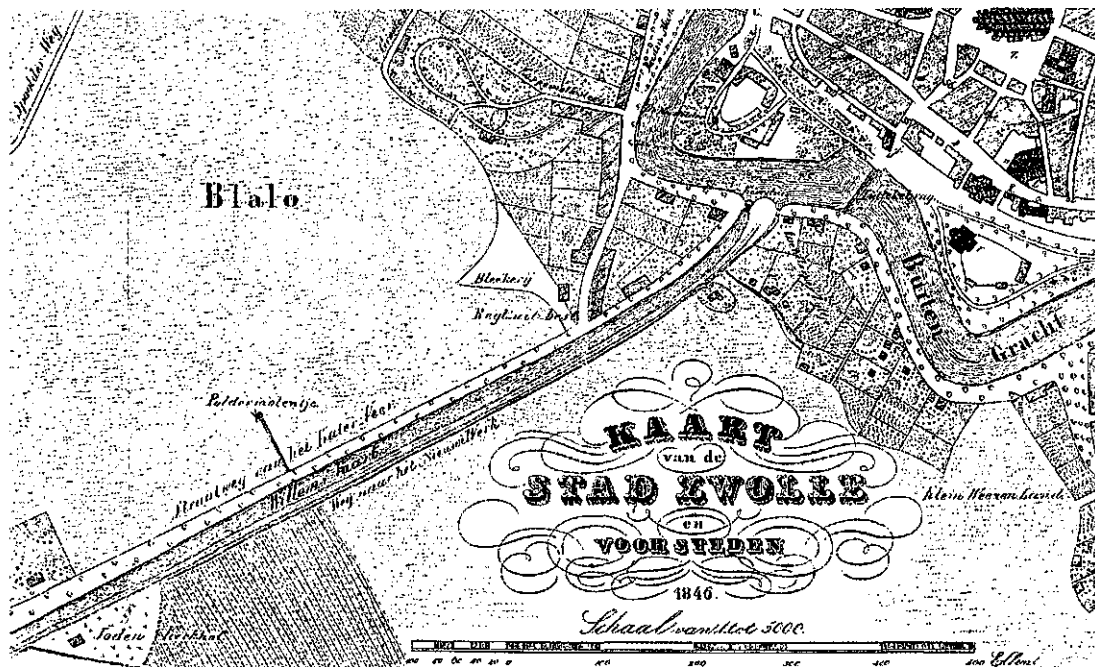
De plaats waar de Rabo-bank haar nieuwe hoofdkantoor heeft gebouwd, lag lange tijd buiten de stad en het drukke stadsleven van Zwolle. Tot ver in de negentiende eeuw woonde het overgrote deel van de Zwollenaren namelijk binnen de stadsgrachten. Op een kaart uit 1846 is dat duidelijk te zien. De bebouwing buiten de grachten bleef beperkt tot het gebied vlak buiten de drie stadspoorten.

Wat betreft het gebied buiten de Kamperpoort, één van die drie stadspoorten, zien we dat langs de Beestenmarkt (de huidige Harm Smeengekade) huizen stonden. Datzelfde gold voor de Hoogstraat. Verder was er enige bebouwing langs de Pannekoekendijk. Uit een beschrijving die in het midden van de vorige eeuw gemaakt is, blijkt

dat het er rustig wonen was. Harm Boom, redacteur van de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant gaf een idyllische beschrijving van 'de met heerlijke linden beplante Beestenmarkt, waarover des namiddags de wandellustige Zwollenaren zich in bonte groepen naar hun geliefkoosd Groote Veer (= Katerveer) begeven (...) weldra stonden wij op den hoek der Beestenmarkt, waar de buitencingel een aanvang neemt eenige oogenblikken stil ten einde het heerlijk gezicht daar volop te genieten.'

In de halve eeuw die volgde op deze beschrijving, veranderde dit stukje Zwolle grondig. De Willemsvaart werd verlegd en kwam langs de Willemskade te liggen. Verder werd de veemarkt vanuit de binnenstad verplaatst naar de Beestenmarkt. Tenslotte groeide de bevolking van Zwolle

Plattegrond van Zwolle uit 1846. De Willemsvaart mondde vlak bij de Luttekebrug uit in de stadsgracht (collectie gemeentearchief Zwolle).

sterk en gingen steeds meer mensen buiten de stadsgrachten wonen. De meer welgestelde Zwollenaren lieten herenhuizen bouwen langs de belangrijke invalswegen van de stad. Zo dateren de huizen aan het Groot Wezenland en bij het kerkbrugje uit de periode rond 1880. Aan de andere kant van de stad liet de rechter mr. P.J.G. van Diggelen in 1880 een huis bouwen aan de Willemskade 1. Dit pand bleef bestaan totdat het in 1995 werd afgebroken om plaats te maken voor het hoofdkantoor van de Rabo-bank.

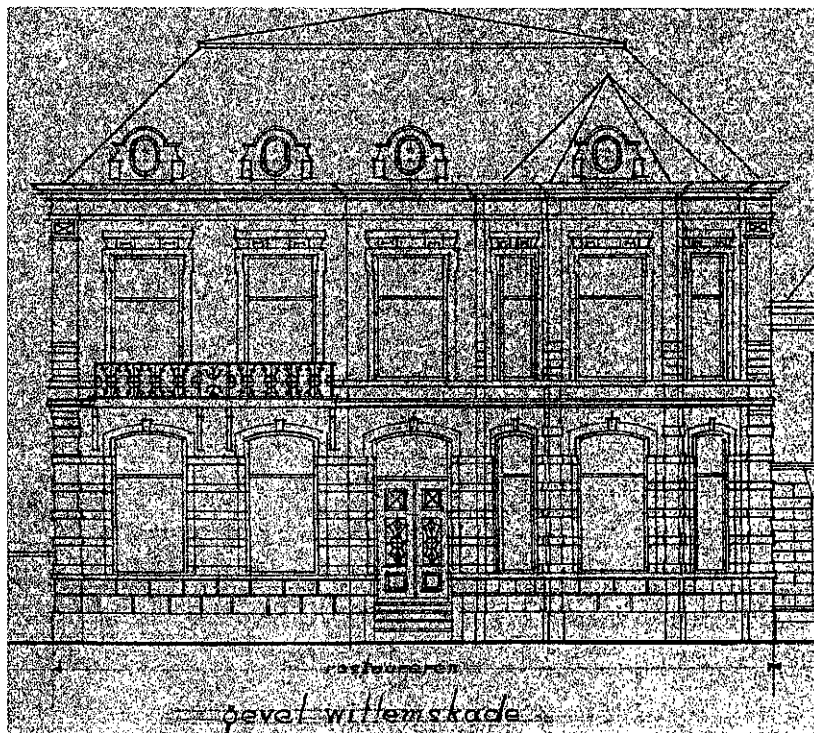
Voordat de lotgevallen van dit pand aan de orde komen, wordt hier eerst iets verteld over de veranderingen in de omgeving van het huis.

Willemsvaart

Toen in 1819 de Willemsvaart officieel in gebruik genomen werd, was dat voor Zwolle een heuglijk moment. Na eeuwenlang plannenmaken, kreeg de stad eindelijk haar langgewenste verbinding met de IJssel. De Willemsvaart liep in die tijd vanaf de Veerallee langs het tegenwoordige park Eekhout. Vlakbij het Luttekeveer, waar nu de Nieuwe Havenbrug ligt, mondde hij schuin uit in de stadsgracht. Omdat de scheepvaart door deze nieuwe verbinding sterk toenam, werd in 1836 de Nieuwe Haven ingericht.

Het kanaal bleek al snel te klein voor de steeds groter wordende schepen. In 1872 werd daarom besloten de Willemsvaart te verdiepen en op sommige plaatsen te verbreden om het geschikt te maken voor die grotere schepen. De bocht die de schepen moesten maken om vanuit de Willemsvaart in de stadsgracht te komen, bleek echter een onoverkomelijke hinderpaal; de grote schepen konden de draai niet maken. Verlegging van de Willemsvaart was onvermijdelijk.

Het gedeelte van de vaart dat langs park Eekhout liep, werd gedempt. Langs de huidige Willemskade werd een nieuw stuk gegraven, dat via een flauwe bocht uitmondde in de stadsgracht. (Tegenwoordig is hier het parkeerdek Emmawijk te vinden.) Het hele karwei, inclusief de bouw van een nieuwe keersluis en de demping van de oude arm was gereed in 1878. Op 18 november van dat jaar vond de officiële opening van het nieuwe gedeelte plaats.

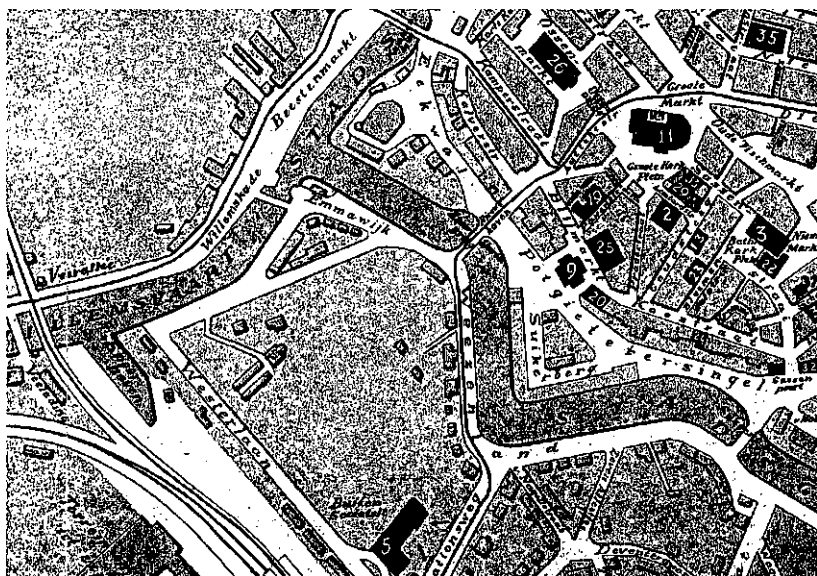
Veemarkt

Een tweede grote verandering die halverwege de negentiende eeuw plaatsvond was de verplaatsing van de veemarkt vanuit de binnenstad naar de Beestenmarkt. Verplaatsing was noodzakelijk omdat de groeiende aanvoer van vee te veel problemen opleverde in het centrum.

Omdat de aanvoer van vee gedurende de hele negentiende eeuw bleef toenemen, ontstonden ook op de nieuwe lokatie moeilijkheden. De Kamer van Koophandel en Fabrieken klaagde in 1872 over de geringe omvang en ongunstige inrichting van de veemarkt. De gemeenteraad zag het probleem, maar wilde geen definitief besluit nemen, voordat de nieuwe verbinding tussen de Willemsvaart en de stadsgracht gerealiseerd was. De raad vond dat het voor die tijd niet goed mogelijk was te beoordelen of de veemarkt op de Beestenmarkt kon blijven en welke veranderingen nodig waren.

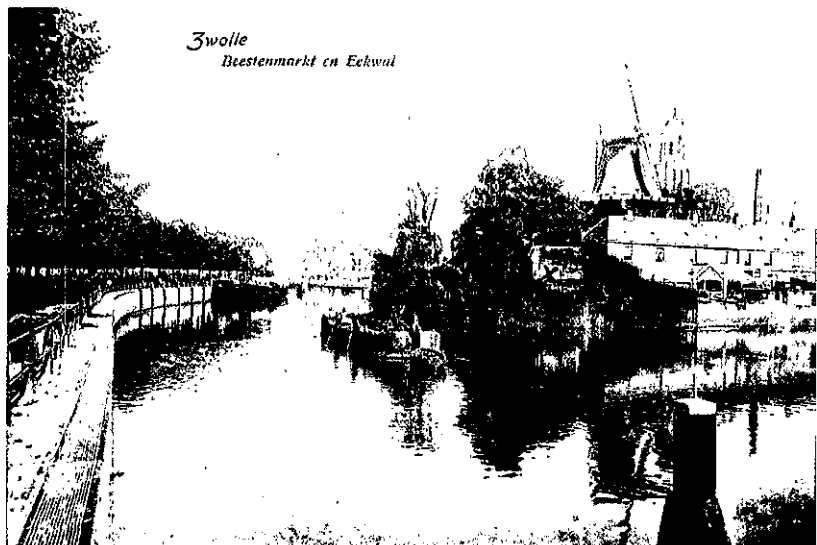
Inderdaad diende de gemeentearchitect in 1878 een plan in om de veemarkt te verbeteren. Dat plan werd in de loop van 1880 - nadat de

Bouwtekening uit 1966. De gevel van het pand Willemskade 1 werd vernieuwd en het naastgelegen pand werd vernieuwd door nieuwbouw (collectie gemeente Zwolle).

Plattegrond van Zwolle. De Willemsvaart is verlegd en loopt langs de Willemskade (gemeentearchief Zwolle).

Vanuit het huis van Van Diggelen had men een fraai uitzicht op de stadsgracht.

gemeenteraad de nodige wijzigingen had aangebracht - uitgevoerd. Het terrein van de veemarkt werd opnieuw ingericht en voorzien van oplopende staanplaatsen voor het vee met brede gangpaden tussen de staanplaatsen. De kosten van de verbetering bedroegen met inbegrip van het ophogen en bestraten van het plein f 8612,925.

Voor de omwonenden, waaronder veel veehandelaren en logement-, bierhuis- en koffiehuishouders, was dit een gunstige ontwikkeling. Er

was namelijk ook sprake geweest van verplaatsing van de veemarkt. Dat plan kreeg geen steun van de omwonenden en ook niet van de gemeenteraad. Volgens het raadslid Van Rees zou een nieuwe veemarkt alleen mogelijk zijn buiten de stad en 'dit zal onze ingezetenen zeker niet ten voordeel zijn, wijl de marktbezoekers dan buiten de stad blijven.' Bovendien waren de kosten voor verbetering van de bestaande markt lager dan voor verplaatsing.¹

Niet lang nadat de verbeteringen waren aangebracht, was de markt al weer te klein. Geen wonder, wanneer bedacht wordt dat in 1882 ruim 35.000 runderen werden aangevoerd en in 1888 bijna 50.000. Toen zich in 1903 de mogelijkheid aandiende een stuk grond met bebouwing te kopen vlak naast de bestaande veemarkt, aarzelde de gemeenteraad dan ook niet lang. Zonder veel discussie besloot de raad de percelen van wijlen hotelhouder B. Vierdag, gelegen aan de Beestenmarkt, aan te kopen. Het was de bedoeling de gebouwen af te breken en de open ruimte te gebruiken voor uitbreiding van de veemarkt.²

Het college van Burgemeester en Wethouders was een groot voorstander van uitbreiding, omdat, zoals het college stelde: 'Nu het eindelijk tot de zoolang gewenschte vergrooting der veemarkt komen zal, meent zij dat nu ook zooveel mogelijk in eens een zoodanige verandering tot stand moet komen, dat niet alleen voor de thans bestaande behoeften de nieuwe ruimte voldoende mag heeten, maar dat ook door de nieuwe inrichting der markt een zoodanige attractie op den handel uitgeoefend wordt, dat een drukker bezoek van de Zwolsche markt het gevolg is.'³ Het college wilde dus niet alleen de bestaande problemen oplossen, maar ook de mogelijkheid voor uitbreiding van de veemarkt openhouden.

De meeste gemeenteraadsleden vonden dat niet nodig. Zij vonden een geringe uitbreiding van de veemarkt voldoende. Bovendien wilden zij het hotel niet afbreken, omdat dat gebouw een flinke huur kon opbrengen. Uiteindelijk werd besloten een klein deel van de bebouwing af te breken en de veemarkt in beperkte mate uit te breiden.

Hierdoor bleef het behelpen totdat in 1928 besloten werd de veemarkt, en tegelijk de varkens-

markt, schapenmarkt en de paardenmarkt (die plaatsvonden op de Pannekoekendijk, de Thomas a Kempisstraat en de Brink) te verplaatsen naar een terrein tussen de Emmastraat en de Hoogstraat.

Ondanks een groot aantal protesten van de middenstandsvereniging, de bakkers- en slagerverseniging en de diverse koffiehuis- en logementhouders - die vreesden voor hun broodwinning - ging de verplaatsing door. Op 1 mei 1931 werd het nieuwe terrein in gebruik genomen.

De naam Beestenmarkt was vanaf die tijd niet langer toepasselijk. De gemeenteraad besloot daarom in 1938 de naam te veranderen in Harm Smeengekade.

Bewoners

In hetzelfde jaar waarin de veemarkt voor het eerst aanzienlijk verbeterd werd, 1880, kocht mr. P.J.G. van Diggelen grond met de bebouwing aan de IJselstraat van de fabrikant Joost Pieter Tobias. Tobias, die in een gedeelte van de toen bestaande bebouwing woonde, vertrok in juni 1880 naar Zwollerkerspel.

Kort daarop verzocht Van Diggelen aan het college van B&W of hij het door hem gekochte perceel mocht verbouwen. Hij wilde een gedeelte van de bestaande gebouwen - namelijk drie kleine woningen - afbreken en deze vervangen door een herenhuis van twee verdiepingen. De benedenverdieping van het nieuw te bouwen herenhuis zou 'in verband met de bestaانبlijvende lokaliteiten' (het huis waar Tobias had gewoond) worden gebracht.

Na verkregen toestemming en de benodigde bouwwerkzaamheden, verhuisde Van Diggelen met zijn gezin vanuit de Schoutenstraat naar de Willemskade 1.

Pieter Johannes Gesienus van Diggelen was op 24 oktober 1837 in Zwolle geboren. Hij studeerde rechtsgelerdheid in Utrecht en promoveerde in 1861. In 1869 kwam hij vanuit Winschoten naar Zwolle waar hij als substituut-officier ging werken. In 1876 werd hij tot rechter aan de arrondissementsrechtbank benoemd en in 1894 kreeg hij een aanstelling als vice-president. In 1906 vroeg hij eervol ontslag aan 'wegens herhaaldelijk voorko-

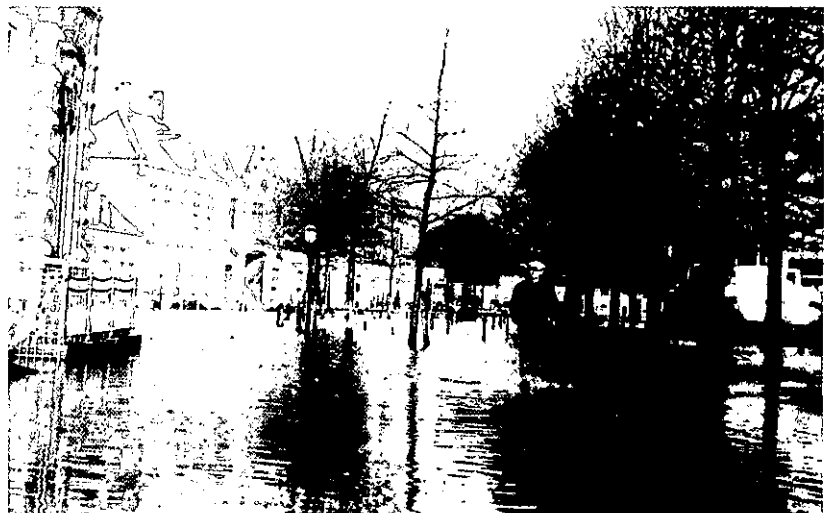
mende ongesteldheid, die hem belette zijn werk verder naar eisch te vervullen.²⁴ Hij overleed in mei 1907.

Zijn eerste vrouw, Catharina Alexandrina Verloren, was op 21 juli 1881 overleden. Zijn (enige) zoon Bernard Pieter Gesienus werd in 1866 geboren. Zijn tweede vrouw, Petronella Henriette Conradina Engelenberg, overleed op 7 mei 1906.

De liberale Van Diggelen bekleedde diverse politieke functies. Zo was hij van 1879 tot aan zijn dood lid van de Staten van Overijssel. Verder was hij van 1886 tot 1888 lid van de Tweede Kamer. Tenslotte was hij van 1876 tot 1897 raadslid van de gemeente Zwolle. Verder was Van Diggelen tussen

Harm Smeengekade/Beestenmarkt gezien vanuit het zuidoosten circa 1900 (foto: Gemeentearchief Zwolle, collectie Waanders).

Harm Smeengekade tijdens hoog water in januari 1916. Het huis van Van Diggelen is uiterst links nog net te zien.

1879 en 1893 schoolopziener en was hij bestuurslid van verschillende verenigingen in de stad.

Na het overlijden van Van Diggelen stond het huis aan de Willemskade leeg totdat de familie Peereboom er in 1912 kwam wonen. Mr. Pieter Peereboom, rechter bij de arrondissementsrechtbank, zijn vrouw Theodora Kutsch Lojenga en hun kinderen Cornelia Elizabeth en Pieter, verhuisden in dat jaar vanuit Bolsward naar Zwolle. Nadat het Rijk hun woning had gekocht als huisvesting voor de Raad van Arbeid, verhuisden ze naar het Klein Weezenland (nu Burgemeester Van Roijensingel). Korte tijd later vertrokken zij naar het buitenland.

Het pand waar de familie Tobias tot 1880 had gewoond, had als adres Beestenmarkt 24. In 1898 woonde hier de familie Kanstein. Nathan Kanstein, een onderwijzer, kwam in 1884 vanuit Groningen naar Zwolle, waar hij opklom tot "hoofd eener school". Zijn vrouw, Bertha Cohen, was evenals Nathan geboren in Groningen. Zij kwam in 1890 naar Zwolle. In 1897 of 1898 verhuisde de familie - er waren inmiddels twee kinderen geboren - vanuit de Voorstraat naar de Beestenmarkt. Nadat de Raad van Arbeid zich in 1919 in het naastgelegen pand Willemskade 1 had gevestigd, woonde Th.H. Boelkens, in het huis aan de Bees-

De Willemsvaart circa 1900.

tenmarkt. Thijs Hendrik Boelkens, die in 1869 in Bierum geboren was, kwam in juni 1919 naar Zwolle, waar hij de functie van voorzitter van de Raad van Arbeid had gekregen. Nadat hij korte tijd in de Kamperstraat had gewoond, verhuisde hij met zijn vrouw en vijf kinderen naar de Beestenmarkt. De familie woonde er tot 1940, toen het pand als kantoorruimte in gebruik genomen werd door de Raad van Arbeid.

Raad van Arbeid

De Raden van Arbeid zijn in 1919 ingesteld tijdens het kabinet Ruys de Beerenbrouck. Het waren regionaal georganiseerde instellingen, die moesten zorgen voor de uitvoering van de arbeidswetgeving. Het bestuur ervan werd gevormd door vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers, onder voorzitterschap van een ambtelijk voorzitter.

Eerder, vanaf het eind van de negentiende eeuw, waren langzaam verschillende sociale voorzieningen ontstaan. De meeste daarvan hadden een vrijwillig karakter: er bestonden bijvoorbeeld vrijwillige pensioenverzekeringen, vrijwillige ongevallenverzekeringen en vrijwillige werkloosheidsverzekeringen. Minister A.S. Talma vond dat de diverse sociale verzekeringen een verplicht karakter dienden te krijgen en dat de belanghebbende werkgevers en werknemers voor de uitvoering moesten zorgen. Om verplichte verzekeringen tot stand te brengen, ontwierp hij een Invaliditeitswet, een Ziektewet en een Radenwet. Die Radenwet voorzag in de oprichting van Raden van Arbeid. In mei 1913 werden deze wetten door de Staten-Generaal aanvaard.

Het kabinet Cort van der Linden (1913-1918) schortte de invoering van deze verzekeringswetten op, omdat de nieuwe regering ze grondig wilde herzien. Pas na de komst van het kabinet Ruys de Beerenbrouck (1918-1922) kwam er schot in. Met uitzondering van de Ziektewet werden Talma's wetten met spoed ingevoerd, waardoor de Raden van Arbeid vanaf 1919 functioneren.

De Zwolse Raad vond eerst korte tijd onderdak in het Odeon, maar verhuisde al snel naar de Willemskade, waar het Rijk het huis van mr. Peere-

boom had aangekocht. Behalve voorzitter Th. H. Boelkens waren er in het begin zes beambten werkzaam. Zij hielden zich vooral bezig met de uitvoering van de Invaliditeitswet. Daarvoor moest vrijwel de gehele in loondienst werkende bevolking worden geregistreerd.

Met het in werking treden van de Ongevallenwet 1921, Ziektewet (1930), Kinderbijslagwet en Ziekenfondsenbesluit (1941), Noodwet Ouderdomsvoorziening (1947), Algemene Ouderdomswet (1957) en de Algemene Weduwen- en Wezenwet (1959) breidden de werkzaamheden van de Raad zich gestaag uit. Het aantal personeelsleden liep eveneens op. Zo werkten er in 1949, dertig jaar na de oprichting 132 mensen bij de Raad.

Voor dat groeiend aantal werknemers werd omstreeks 1940 de personeelsvereniging ERVEA opgericht. Leden moesten in de beginperiode een kwartje per maand betalen. Eén van de eerste activiteiten was het opvoeren van een toneelstuk, waarvoor de deelnemers in het kantoorgebouw repeteerden. Het optreden was zo succesvol dat toneelspel jarenlang op het programma bleef staan.

Verder werd jaarlijks een uitstapje georganiseerd, de zogenaamde 'Vrolijke Dag.' Aanvankelijk ging men met de fiets op pad en namen de deelnemers hun eigen boterhammen mee. 's Avonds at men gewoon thuis. Later werden ook uitstapjes georganiseerd met een bus, en ging men zelfs naar het buitenland.

Het blad van de personeelsvereniging, 'In en om de Raad' geheten, besteedde uiteraard aandacht aan de verschillende jubilea. Zo verschenen bij het veertig- en het vijftigjarig bestaan van de Raad speciale nummers. In 1969 mijmerde de toenmalige voorzitter, R. Gosker, over de veranderingen in de tien voorafgaande jaren. Volgens hem zou het vijftig-jarig jubileum eigenlijk met veel tamtam gevierd moeten worden. Immers vroeger lag het zwaartepunt van de Raad bij de premieinning, terwijl het nu vooral ging om de uitkeringen. 'Is er wel een instituut in Nederland te noemen dat zoveel miljoenen om zich strooit?', zo vroeg hij zich af. Verder was de sfeer van het werk veranderd: 'De gezapigheid van vroeger maakte plaats voor de nerveusiteit van vandaag.

Wat dat aangaat is er sprake van een wezenlijke verandering. Ik onderschat daarmee niet de stress, die er vroeger ook was op de Ongevallenwet, toen op een bepaalde datum het totaal van de premieontvangst moest en zou kloppen met het totaal van de kaarten. En als het klopte werd door de chef op croquetten getraceerd.'

Met het groeiende aantal personeelsleden kon ruimtegebrek niet uitblijven. In 1940 werd het woonhuis van de voorzitter, Beestenmarkt 24, als kantoorruimte ingericht. In de jaren 1948-1950 werd het pand uitgebreid met twee lokaliteiten en een archiefkelder. Tevens werd het oude gedeelte gerestaureerd. Kort daarna kwam een garage-ruimte met een bovenwoning voor de conciërge in de tuin.

Halverwege de jaren zestig, toen er zo'n 150 mensen bij de Raad werkten, werden nieuwe verbouwingsplannen opgesteld. Onder leiding van de architect P.A. Lankhorst werd het oude in verval len staat verkerende gedeelte (het woonhuis van Boelkens) afgebroken en geheel opnieuw opgetrokken, waarbij ruimte voor een kantine werd geschapen. De gevel van het hoofdgebouw werd praktisch geheel vernieuwd. Tegelijk kwam er parkeerruimte en een nieuwe rijwielstalling. In mei 1968 nam burgemeester J.A.F. Roelen de vernieuwde huisvesting officieel in gebruik.

De ambtenaren van de Raad van Arbeid gingen vaak naar de uitspanning Madrid bij Vilsteren voor de jaarlijkse 'Vrolijke dag' (foto; H. Wubbolts-Poppe).

Drie kamers in het nieuwe gedeelte waren bestemd voor verhuur. De Nationale Woningraad nam deze ruimte in gebruik. Toen deze in 1972 vertrok, vond N.O.B. Wegtransport hier onderdak.

Minder dan tien jaar na de verbouwing was er weer sprake van ruimtegebrek. In 1976 werd een bouwcommissie geïnstalleerd om het nijpende tekort aan kantoorruimte in kaart te brengen. Uit min of meer toevallige contacten bleek toen dat het G.A.K. voor het districtskantoor te Zwolle aan uitbreiding dacht. De gemeente had een perceel grond aan de Zamenhofsingel aangeboden voor nieuwbouw, maar dat stuk grond was groter dan het G.A.K. nodig had. Het perceel was zelfs zo groot dat de Raad van Arbeid zich eveneens aan de Zamenhofsingel kon vestigen.

De uitwerking van deze plannen nam zoveel tijd in beslag dat het nodig was de onderverhuur aan N.O.B. Wegtransport op te zeggen en tijdelijk een containerkantoor in de tuin te plaatsen. Uiteindelijk was de nieuwe kantoorruimte in januari 1984 gereed en verhuisde de Raad van Arbeid naar de Zamenhofsingel.

Vormingscentrum De Vijfhoek

Nadat de Raad van Arbeid uit het gebouw vertrokken was, vond het vormingscentrum De Vijfhoek

er een nieuw onderkomen.⁵ Zodra de verbouwing gereed was - er kwamen leslokalen, een kantine, een grote keuken, een directiekamer en een doka - en nadat de medewerkers het interieur eigenhandig geleverd hadden, kon De Vijfhoek in augustus 1984 zijn werkzaamheden voortzetten in de nieuwe behuizing.

Het nieuwe gebouw betekende een forse ruimtewinst voor het vormingscentrum, dat zijn naam ontleende aan zijn oude adres. Het was namelijk in de binnenstad van Zwolle gevestigd op het adres Vijfhoek 3. Dit oude gebouw was te klein geworden. Bovendien moest het pand ontruimd worden omdat er plannen waren het Gasthuisplein opnieuw in te richten.

Het vormingswerk is kort na de Tweede Wereldoorlog ontstaan. Als eerste werd in 1947 in Maastricht een (rooms katholieke) Mater Amabilis school geopend voor werkende meisjes. Het doel van deze school was om fabrieksmeisjes beter voor te bereiden op huishouden en moederschap. Een jaar later werd een soortgelijke cursus op algemene grondslag (De Zonnebloem) ingesteld. Spoedig kwamen er meisjesscholen in meerdere plaatsen. Het vormingswerk voor jongens begon in 1954.

Het vormingswerk voor meisjes speelde zich vanaf de oprichting grotendeels af in huishoudscholen. Zo ook in Zwolle, waar de Industrie- en Huishoudschool Jeanne d'Arc, gelegen aan de Vijfhoek, Mater Amabilis cursussen en bedrijfsjongerencursussen ging verzorgen. Na verloop van tijd ontstond hieruit het vormingscentrum De Vijfhoek als een zelfstandige instelling.

Behalve De Vijfhoek bestonden in de jaren tachtig in Zwolle ook het Algemeen Vormingscentrum 'Kreavorm', het Gereformeerd Vormingscentrum voor werkende jongeren en het Christelijk Vormingsinstituut De Ruimte. In die tijd werd regelmatig overleg gevoerd over samenwerking en zelfs over fusie. Dat laatste kwam niet van de grond, mede doordat de instituten op verschillende godsdienstige grondslag gebaseerd waren.

Het vormingswerk veranderde in de loop der tijd van karakter door de invoering van de partiële leerplicht en door het idee dat de vormingscentra

Harm Smeengekade tijdens de veemarkt ca. 1910. Rondom de veemarkt lagen veel café's o.a. het Bierhuis Welgelegen dat hier te zien is (foto: gemeentearchief Zwolle collectie Schaepman).

minder geïsoleerd moesten optreden; enerzijds zochten de vormingscentra toenadering tot het club- en buurthuiswerk en anderzijds tot het beroepsbegeleidend onderwijs. Kortom, toen De Vijfhoek naar de Willemskade verhuisde, was het vormingswerk volop in beweging.

Vrij snel na de verhuizing kreeg De Vijfhoek te maken met een nieuw project, Project Randgroepen genaamd. Later stond dit project bekend als Sjorz, Stichting Jongeren onderste laag regio Zwolle.

Het toenmalige ministerie van WVC had voor verschillende gemeenten, waaronder Zwolle, subsidie beschikbaar gesteld voor werk onder randgroepjongeren. Met behulp van dat geld kon de gemeente Zwolle vanaf mei 1986 een samenwerkingsproject opzetten, waarbij De Vijfhoek, Stichting Stad en Welzijn en verschillende hulpverleningsinstellingen betrokken waren. Doel van dit project was het verminderen van de achterstand op allerlei gebieden in bepaalde wijken. In dat kader werden activiteiten opgezet om scholing, arbeid, gezondheid en recreatie te bevorderen en om criminaliteit, alcoholproblemen en schulden te verminderen. De gemeente zorgde voor de coördinatie van alle activiteiten en De Vijfhoek hield zich bezig met het scholingsgedeelte.

In de loop van 1988 vond een reorganisatie plaats. Er kwam een aparte stichting, Sjorz genaamd. Kort daarna vormden Sjorz en De Vijfhoek één gezamenlijk bestuur. In 1988 verhuisde het project vanuit het gemeentehuis naar de Willemskade, waar een barak in de tuin geplaatst werd om de extra werknemers te kunnen huisvesten.

Toen het project in 1991 beëindigd werd, en toen bovendien de basiseducatie - een van de werkvelden van het vormingscentrum - overging naar het IJsselcollege, kwam er ruimte in het gebouw vrij. Zoveel zelfs, dat een gedeelte verhuurd werd.

In augustus 1994 fuseerde De Vijfhoek met De Landstede uit Raalte, tot Onderwijsgroep De Landstede. Het vormingswerk werd daardoor een afdeling van De Landstede, naast het MDGO, MEAO, MAO, BBO Kappersopleidingen en Haarstylistencollege. In 1985, toen het gebouw verkocht

was aan de RABO, verhuisde het vormingswerk naar de Assendorperdijk, waar ook andere onderdelen van De Landstede zijn gevestigd.

In het jaar daarna werd het oude pand aan de Willemskade afgebroken.

Harm Smeengekade met de huizen van de families Vos de Wael en Van Diggelen circa 1885.

Noten

1. GAZ. Notulen gemeenteraad 29 oktober 1877.
2. Notulen gemeenteraad d.d. 7 december 1903.
3. Brief van het college van B&W d.d. 3 juni 1904.
4. Zwolsche Courant d.d. 14 mei 1907.
5. Dit gedeelte is gedeeltelijk gebaseerd op een gesprek met Aukje Thomas en Janny van de Weide op 20 mei 1996. Beide werkten bij De Vijfhoek toen het vormingscentrum aan de Willemskade gevestigd was.

Overpeinzingen bij een bouwput*

Wil Cornelissen

Een grote bouwput... Eigenlijk zijn ze al veel verder dan een put. Er komt een nieuw gebouw. Een bank.

Ik heb het, luisteraars, over de Willemskade; daar, waar tot voor kort het vormingscentrum De Vijfhoek was gevestigd.

Ik denk bij die plaats echter altijd aan het kantoor van de Raad van Arbeid, gevestigd op het adres Willemskade 1. Dat adres heb ik nog even gecontroleerd in het adresboek van Zwolle uit 1922. Mijn vader staat ook al in dat adresboek. Achter zijn naam staat keurig zijn beroep: Ambtenaar Raad van Arbeid. Hij woonde toen op de Thorbeckegracht op nummer 61a. Daar was hij op kamers.

Vader Wouter Cornelissen.

1922. Dat was twee jaar voordat mijn ouders gingen trouwen. Mijn moeder werkte op hetzelfde kantoor als mijn vader en ze hebben elkaar daar leren kennen.

Ontelbare malen ben ik - veel later - in dat gebouw geweest. Als zoon van meneer Cornelissen mocht ik zo maar naar binnen. De portier kende me en ik liep door naar mijn vaders kamer. Daar werkten ook de heren Rudelsheim en Mulder, Keuter, Veldhuis, Noordhof en mejuffrouw Zegeling. Haar broer, Asje Zegeling, werkte er ook. Meneer Boelkens was de voorzitter en die zat op zijn kamer; ver verheven boven de rest van het personeel. Ik geloof dat ik hem maar één keer heb gezien.

Eén van de jongste ambtenaren was meneer Poppe. Mijn moeder sprak altijd nog over Japie Poppe. Dat kwam omdat deze goede man, die eigenlijk Jacob heette, er ooit als vijftienjarige jongste bediende, gekleed in de korte broek, aan het werk was gezet. In de familieslagerij in de Diezerstraat was voor hem geen plaats meer. Mijn vader en moeder bleven hem altijd, ook veel later nog, zien als jongste bediende; ook toen Poppe de vijftig al lang was gepasseerd en ook al lang was opgeklimmen tot een gewaardeerde kracht op dat kantoor. Meer dan veertig jaar bracht hij door op één en dezelfde werkplek. Denk daar maar eens goed over na. Meneer Poppe is vorig jaar (1995) op hoge leeftijd overleden. Hij was toen 92 jaar.

Met hem kon ik nog over mijn moeder, en vooral ook over mijn vader praten. Hij was een van de laatsten met wie dat kon.

Raad van Arbeid. Ach ja... Mijn vader heeft er bijna dertig jaar gewerkt als hardwerkend, eerzaam ambtenaar. Hij werkte zeer consciëntieus op de afdeling rentezegels. Het had iets met de ziekwet te maken. Ik herinner mij nog levendig de stapels

rentekaarten die hij meenam naar huis om er 's avonds laat nog aan te werken. Overwerk meenemen naar huis. Blij zijn dat je een baan had. Overwerk voor kantoor. Onbetaald natuurlijk.

Bijna dertig jaar werkte mijn vader daar dus. Soms kwam ik hem van kantoor ophalen. Het was altijd leuk om samen met je vader naar huis te fietsen.

Maar één keer haalde Helen hem op.

Helen was een Amerikaans nichtje dat in Holland logeerde. Het was in 1938 of 1939. Helen logeerde een poosje bij ons aan de Vondelkade. Bloedmooi was ze; uitdagend en een jaar of zeventien. Ze had roodgeverfde lippen! En dat in Zwolle, in die jaren! Ik heb nog een foto van haar uit die tijd. Daarop draagt ze een leren jasje en ze heeft een baret schuin op 't hoofd.

Deze Helen haalde dus eens haar oom Wouter, mijn vader, van kantoor. Ze stond met haar fiets voor het gebouw op de Willemskade te wachten tot de werktijd geëindigd was.

De ambtenaren keken door het raam en zagen haar. Ze konden hun ogen niet van haar afhouden. Zou ze op één van de collega's wachten? De fluistertoon werd sterker en sterker. Alle jonge kantoorclerken werden er op aangekeken. Niemand dacht aan de wat oudere, kale, bedachtzame en zéér serieuze meneer Cornelissen...

Om half zes ging het kantoor uit. Iedereen bleef dralen, benieuwd wie de uitverkorene zou zijn. Niemand kon z'n ogen geloven toen Helen, die mooie fantastische, schitterende Amerikaanse Helen, mijn vader om de hals vloog, hem kuste en toen met hem wégfietste...

Nog dagen daarna gonsde het op de Raad van Arbeid van de geruchten. Mijn vader bleef daar stoïcijns onder. Die was druk aan het werk met zijn rentekaarten en rentezegels van de ziekwet.

Vijftien jaar geleden heb ik Helen in Amerika bezocht. Ze wist nog dat ze in Zwolle had geloogd, maar van de opwinding die ze op de Zwolse Willemskade, in het gebouw van de Raad van Arbeid had veroorzaakt, kon ze zich begrijpelijk-kerwijs niets herinneren. Maar ik zag wel dat ze veertig jaar later nog steeds een mooie vrouw was en ik kon me de opwinding van de collega's van mijn vader goed voorstellen.

De Amerikaanse Helen Cornelissen.

De Raad van Arbeid op de Willemskade. Alleen in mijn herinnering staat dat gebouw er nog. Als ik mijn ogen open doe is het verdwenen. Net zoals meneer Poppe, meneer Rudelsheim, meneer Veldhuis, juffrouw Zegeling, voorzitter Boelkens en de mooie wachtende Helen...

* Deze column is op 7 september 1996 uitgesproken voor radio Zwolle.

De Rabobank Zwolle: van bank voor boeren en tuinders tot algemene bank

Ton de Graaf

De verhuizing in augustus 1997 van het hoofdkantoor van de Rabobank Zwolle is de aanleiding voor deze bijdrage over de geschiedenis van de Rabobank Zwolle. Het artikel wil een eerste aanzet geven voor een geschiedenis van deze instelling. Het pretendeert geen volledigheid.

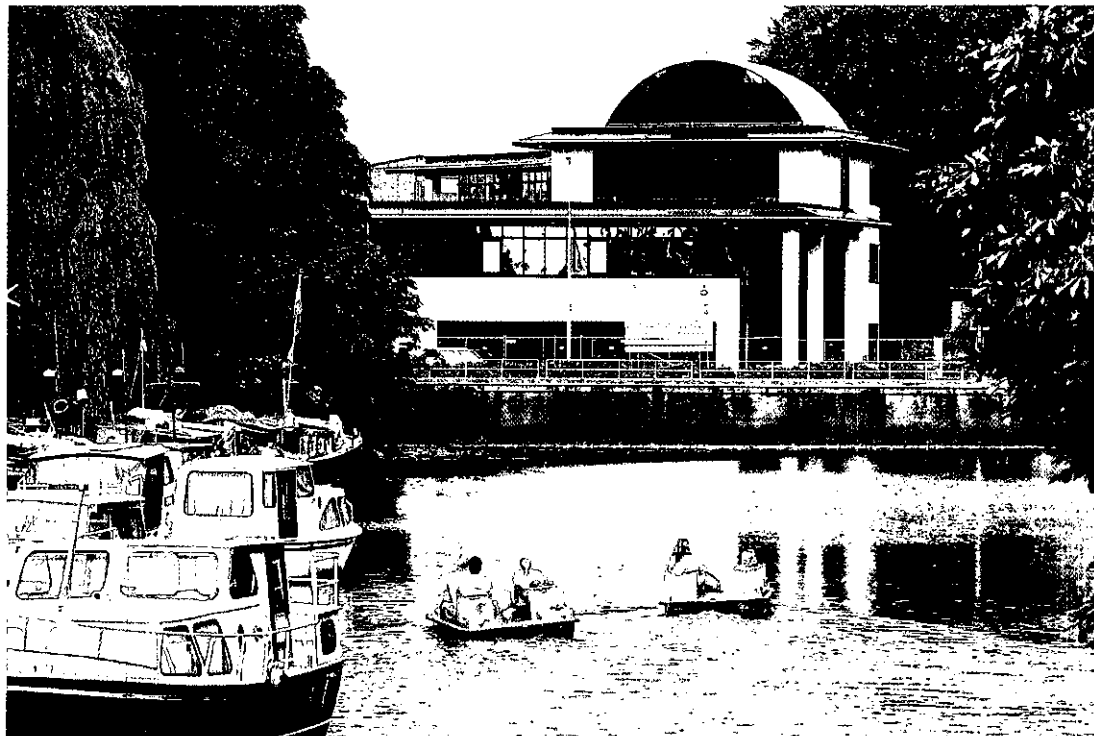
De oudste Zwolse banken

Tegenwoordig is het bankenlandschap in Nederland tamelijk uniform. De grote, landelijk opererende banken - ABN AMRO, ING en Rabobank - vind je tegenwoordig in iedere plaats van enige omvang. Daarnaast zijn in veel plaatsen de opvolgers van de vroegere Bondsspaarbanken actief; in

West- en Zuidwest-Nederland onder de naam VSB-Bank en in Noord-, Oost-, Midden- en Zuid-oost-Nederland onder de naam SNS Bank. De Generale Bank, F. van Lanschot Bankiers en de regionaal werkende Friesland Bank besluiten deze reeks. Alle andere in Nederland werkzame banken zijn of op één bepaald bancair product gericht of zijn alleen werkzaam voor één bepaalde doelgroep.

Aan het begin van deze eeuw was dit wel anders. Landelijke banken bestonden niet en iedere plaats had zijn eigen bankiers en kassiers waar je voor financiële transacties terecht kon. Een ander groot verschil met de huidige banken is dat de instellingen veel hoogdrempeliger waren. Bedrij-

Rabobank Zwolle, Willemskade; 1997 (foto Rabobank Zwolle).

ven en welgestelden vormden de exclusieve klantenkring van de kassiers en bankiers.

In Zwolle was dit niet anders dan in de rest van het land; toentertijd waren hier vijf grote kassiers-bedrijven actief. In volgorde van oprichting waren dit de firma A. van Deventer & Zn. (1824) aan de Sassenstraat 37, Doijer & Kalff (1825) aan de Kamperstraat 18, Van Esch & Co (1845) aan de Melkmarkt 43, Van der Vegte & Van Reede (1864) aan het Rode Torenplein 11 en Buisman Gratama & Co (1870) aan het Bethlehemse Kerkplein 48. Deze vijf bedrijven - 'de grote vijf' - beheersten het Zwolse bancaire leven. De in deze tijd ook actieve Spaarbank van het Departement Zwolle der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1818), later onder de naam Nutsspaarbank werkzaam en tegenwoordig actief als SNS-Bank, richtte zich alleen op de kleine spaarders.

Daarnaast verschenen in het eerste kwart van deze eeuw nog enige nieuwkomers op het toneel. Zij waren werkzaam voor één specifieke doelgroep of probeerden binnen te dringen in het bolwerk van 'de grote vijf'. Tot deze nieuwkomers hoorden, ook weer naar chronologie van oprichting: Frowijn & Thiebout (1902), bankier en commissienair in effecten aan de Luttekestraat 19, de Spaar- en Voorschotbank 'Boaz' voor Zwolle en Omstreken (1910) aan de Walstraat 6, G. Veenstra (1911), commissienair in effecten aan de Walstraat 6 en de Zwolsche Middenstands-Credietbank (1915) aan de Kamperstraat 14, later Melkmarkt 26-28. Van de landelijke banken die na 1911 bezig waren zich in de provincie met bijkantoren te vestigen, kunnen worden genoemd: de Bank-Associatie Wertheim & Gompertz 1834-Credietvereniging 1853 aan de Nieuwe Haven 7, de Geldersche Credietvereniging (1917) aan de Melkmarkt 1-5 en de Nationale Bankvereniging (1924) aan de Thorbeckegracht 59.¹

De grote vijf kassiersbedrijven Van Deventer & Zn., Doijer & Kalff, Van Esch & Co, Van der Vegte & Van Reede en Buisman Gratama & Co verdwenen alle in de jaren 1918-1925. Van Deventer & Zn., Van Esch & Co en Van der Vegte & Van Reede gingen alle drie in de jaren 1923-1925 in liquidatie, veroorzaakt door te grote kredietverlening. De firma Doijer & Kalff was in 1918 met grote inbreng

van de Amsterdamsche Bank omgezet in een naamloze vennootschap onder de naam Bank van Doijer & Kalff. In 1950 verdween deze bank van het toneel; in het bankgebouw aan de Burgemeester Van Roijensingel opende de Amsterdamsche Bank een bijkantoor. Het bedrijf van Buisman Gratama & Co werd in deze crisisjaren gereorganiseerd, maar kon het ondanks de steun van De Twentsche Bank en De Nederlandsche Bank niet bolwerken. De bank ging begin 1925 in liquidatie waarbij het gezonde deel van het bedrijf werd voortgezet als bijkantoor van De Twentsche Bank.²

Een bijzondere positie werd in Zwolle ingenomen door het agentschap van De Nederlandsche Bank aan de Koestraat 24. Dit agentschap werd in november 1864 geopend en speelde een essentiële rol bij de kredietverlening, door de disconteringsmogelijkheid die werd geboden voor de plaatselijke kassiers. In januari 1986 werden de agentschappen Zwolle en Meppel samengevoegd en verplaatst naar Hoozeveen.

De banken die hier tot nu toe niet genoemd zijn, vormen het eigenlijke onderwerp van dit artikel. Dat zijn de twee voorgangers van de Rabobank, de Coöperatieve Boerenleenbank 'Zwolle' uit 1908 en haar evenknie de Coöperatieve Boerenleenbank Raiffeisenbank 'Zwolle en Omstreken', opgericht in 1922.

Om duidelijk te maken wat bijzonder is aan de structuur van de boerenleenbanken moet hier eerst iets over de voorgeschiedenis en de oprichting van dit type bank in Nederland worden verteld.³

De Boerenleenbanken en Raiffeisenbanken in Nederland

Vanaf het midden van de jaren zestig van de vorige eeuw ontstonden op het platteland in Duitsland de eerste landbouwkredietbanken op coöperatieve basis.⁴ Zij waren opgericht om te kunnen voorzien in de financieringsbehoefte van de aangesloten participanten, in eerste instantie alleen boeren en tuinders. Evenals de detailhandel ondervond ook de boerenstand problemen bij het verkrijgen van kredieten bij de plaatselijke kassiers. Om dit probleem op te lossen en om in de

*Friedrich Wilhelm
Raiffeisen (1818-1888);
(foto: Jubileumboek
Boerenleenbank 1948).*

eigen financieringsbehoefte te kunnen voorzien, werd in 1864 in Heddesdorf, in de Duitse Rijnprovincie, door F.W. Raiffeisen een eigen bank voor de boeren opgericht. De belangrijkste Raiffeisenbeginselen, en ook de grootste verschillen met de andere banken waren:

- de lokale banken strekken hun werkzaamheden slechts over een beperkt (geografisch) gebied uit;
- de bestuurders, die uit de plaatselijke sfeer komen, genieten in beginsel geen honorering;
- de winst wordt niet uitgedeeld, doch aan de reserve van de bank toegevoegd;
- de leden van de plaatselijke kredietcoöperatie zijn onbeperkt aansprakelijk voor een eventueel liquidatietekort;
- de plaatselijke bank is verantwoordelijk voor het eigen beheer, doch tevens aangesloten bij een centrale bank.⁵

Na korte tijd waren in Duitsland reeds verschillende banken volgens het Raiffeisen-systeem opgericht. Oorspronkelijk waren zij uitdrukkelijk

alleen voor boeren en tuinders bedoeld. Zij trokken gelden aan in de vorm van spaargelden en deposito's, en verstrekten aan hun leden kredietmogelijkheden in diverse vormen, afhankelijk van de kredietbehoefte.

Voor het boerenbedrijf werden en worden gewoonlijk drie kredietvormen onderscheiden. Allereerst het vlottend bedrijfskrediet: dit was bedoeld voor uitgaven tijdens de productiecyclus, met een duur van 6 tot 12 maanden. Hiervoor kon een rekening-courantkrediet worden geopend. De tweede kredietvorm was vast bedrijfskrediet ten behoeve van duurzame investeringen met een duur van 1 tot 3 jaar; in deze kredietbehoefte kon worden voorzien door voorschotten. De derde vorm was het grondkrediet voor de aanschaf van onroerend goed met een looptijd van 10 jaar en langer; deze kredietbehoefte kon worden gedekt door de hypothecaire lening.⁶

De behoefte aan landbouwkredietbanken was in Nederland niet minder groot dan in Duitsland. De noodzaak in Nederland werd nog extra gevoeld door de crisis in de landbouw in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Pas in mei 1896 werd door de burgemeester van Lonneker, E. Jacobs - de broer van Aletta, voorvechtster van de vrouwenemancipatie - de eerste onder deze naam werkzame landbouwersbank opgericht.⁷ Spoedig daarna werden her en der in Nederland soortgelijke coöperatieve banken opgericht.

Ter versterking van hun structuur bundelden de plaatselijke banken zich, evenals in Duitsland, in coöperatieve centrales. Zo werd de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank te Utrecht in juni 1898 opgericht. Deze omvatte voor het grootste deel de boerenleenbanken in Nederland die op een algemene leest waren geschoeid. De andere centrale, de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank in Eindhoven werd in december 1898 opgericht. Bij deze centrale waren de meeste katholieke banken uit het gehele land aangesloten.⁸ Beide centrales namen de overtollige gelden van de aangesloten banken over om deze rendabel te maken. Verder voorzagen zij in de extra kredietbehoefte van de banken. Tegenwoordig verrichten zij ook een groot deel van het administratieve werk ten behoeve van het betalingsverkeer.

Een jeugdige Norbert Schmelzer overhandigt in Zwolle waarschijnlijk het zoveelste spaarbankboekje van de Boerenleenbank, circa 1960 (foto: W.J.G. Koerhuis).

In de loop der tijd werd de beperking tot uitsluitend kredietverlening aan boeren opgeheven, terwijl de banken zich ook in stedelijke gebieden gingen vestigen. Vanaf de jaren vijftig trad ook hier de branchevervaging op en gingen de boerenleenbanken zich bewegen op het terrein van de financiering van niet agrarische instellingen. Anderzijds gingen spaarbanken algemene bankdiensten aanbieden en institutionele beleggers lieten zich in met middellange kredietverlening aan het bedrijfsleven. Ook de concentratie van zeer veel bedrijven in de meest uiteenlopende bedrijfstakken, zowel in binnen- als buitenland, dwong het bankwezen tot een optimale bedrijfsomvang. Dit resulteerde in de grote bankfusies van 1964: de Amsterdamsche Bank en Rotterdamsche Bank fuseerden tot Amsterdam-Rotterdam Bank en de Nederlandsche Handel-Maatschappij en De Twentsche Bank fuseerden tot Algemene Bank Nederland. Deze branchevervaging en schaalvergroting van de financiële operaties, beide bancaire fusies en de toenemende ontzuiling van de maatschappij maakten het noodzakelijk dat beide Cen-

trale Banken in december 1972 fuseerden. Dit resulteerde tot de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank G.A., later afgekort tot Rabobank Nederland te Utrecht. Na deze bundeling van beide centrales was meteen de grootste bank van Nederland ontstaan.

De belangrijkste taak van Rabobank Nederland is tegenwoordig, naast een uniforme reclame en advisering aangaande de te hanteren tarieven, de controle op de individuele banken in het kader van de Wet Toezicht Kredietwezen. De plaatselijke banken hebben echter nog steeds een zeer grote mate van autonomie.⁹

De Boerenleenbank en Raiffeisenbank te Zwolle
Eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw werden in Nederland aan de lopende band boerenleenbanken volgens het Raiffeisenprincipe opgericht. In de omgeving van Zwolle was in IJsselmuiden in 1906 een eigen boerenleenbank opgericht en het mogelijke succes van deze bank zal de boeren en tuinders van Zwolle tot oprichting van hun bank hebben aangezet.

De initiatiefnemers en oprichters van de Boerenleenbank in Zwolle waren B. Zuidberg, G.H. Alferink, H. Zuidberg, J. Dijsselhof, K. Bomhof en D. Timmerman. Zij waren allen boer of tuinder en in de gemeente Zwolle woonachtig.¹⁰ De bank was actief in de gemeente Zwolle en in de gemeente Zwollerkerspel gelegen buurtschappen Spoolde en Frankhuis. De officiële oprichting van de 'Boerenleenbank' te Zwolle vond plaats op 16 februari 1908. Het bestuur maakte gebruik van de conceptstatuten van de Centrale Bank te Eindhoven. Het zal dus zeer waarschijnlijk een initiatief van rooms-katholieke zijde zijn geweest.

De standaardstatuten van Eindhoven werden echter wel op een aantal punten aan de plaatselijke omstandigheden aangepast. Het sub-artikel dat het lidmaatschap van de Boerenbond verplicht stelde, werd in Zwolle gewijzigd in het lidmaatschap van de coöperatieve vereniging 'De Tuinbouw' te Zwolle. Ook het sub-artikel dat in de Raad van Toezicht zo mogelijk een geestelijke zou worden benoemd, werd doorgestreept.

Blijkbaar had men hier geen behoefte aan of wilde men de mogelijkheid openhouden ook andersdenkenden als leden aan te kunnen trekken. Het bestuur, het belangrijkste lichaam van de bank, bestond uit vijf leden onder voorzitterschap van een directeur. Het bestuur had, naast de kas-

sier, de feitelijke leiding over de bank; zij keurden kredietaanvragen goed of af. De eerste directeur B. Zuidberg bleef tot aan zijn overlijden in februari 1927 op zijn post. De eerste kassier G.H. Alferink vervulde zijn functie tot 1912 en werd daarna opgevolgd door H.J. Brinkhof die in 1921 werd opgevolgd door G.J. Riesebeek; deze laatste was nog actief in 1959. Daarnaast werd een uit vijf leden bestaande Raad van Toezicht benoemd die op afstand en achteraf het doen en laten van het bestuur moest beoordelen.

Op de eerste vergadering, op 13 mei 1908, werden 63 leden ingeschreven. Een aantal hiervan vertrok in 1911 als landverhuizer naar Amerika. Niet alleen individuele boeren en tuinders konden lid worden. De coöperatieve Tuinbouwers-vereniging 'De Tuinbouw' trad reeds op de eerste ledenvergadering toe als lid, in september 1916 gevolgd door de coöperatieve melkinrichting 'De Eendracht' te Zwolle. Het volgende collectieve lid was 'Het districtsdepot Zwolle en omstreken van de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond' dat in juli 1920 toetrad tot de Boerenleenbank. Aanvankelijk had deze instelling zich willen aansluiten bij de Boerenleenbank te Schelle maar hier werd op teruggekomen omdat de kassier niet alle dagen de gehele dag beschikbaar zou zijn. Er werd meteen een aanvraag ingediend voor een rekening-courantkrediet van f 50.000,-. Kort daarna werd de Boerenleenbank Schelle waarschijnlijk door de Boerenleenbank Zwolle overgenomen.

Wat de oorzaak van de oprichting van de Coöperatieve Boerenleenbank-Raiffeisenbank 'Zwolle en Omstreken' op 20 februari 1922 is geweest, is niet geheel duidelijk.¹¹ Deze bank sloot zich aan bij de Centrale Bank in Utrecht. Een mogelijke oorzaak van deze afsplitsing of scheuring in Zwolle kan zijn dat de Centrale Bank te Eindhoven een groot rekening-courant krediet voor een (nieuw) lid niet wilde toestaan. De lokale banken waren verplicht om voor kredieten boven een bepaalde omvang toestemming van de Centrale Bank te vragen. Toen bleek dat de Centrale Bank in Utrecht geen probleem met dit krediet zou hebben, werd besloten om een nieuwe bank in Zwolle op te richten. Deze werd vervolgens lid van de

Een van de oprichters van de Zwolse Boerenleenbank, Hendrik Zuidberg (1869-1941) en Beredina Willemina Jemenschot (met muts) (1865-1952), te midden van hun kinderen achter hun boerderij Willemsvaart 19 in circa 1908 (foto H. Zuidberg).

Centrale Bank te Utrecht. Waarschijnlijk hebben ook andere oorzaken bij deze scheuring een rol gespeeld.

Of de oprichting van de Coöperatieve Landbouwbank en Handelsvereniging 'Zwollerkerpel' te Zwolle, opgericht vóór 1917, ook aan een geweigerd krediet is toe te schrijven of de mogelijke beperking van de Boerenleenbank tot het gebied van de gemeente Zwolle en dus niet Zwollerkerpel, is niet duidelijk. De naam van de bank laat zien dat men zich niet beperkte tot financiële activiteiten. Het was tevens een coöperatieve aan- en verkoopvereniging voor de aangesloten leden. De Landbouwbank was aanvankelijk gevestigd aan de Holtenbroekerdijk 14 en later aan de Schuttevaerkade 1. Circa 1980 werd de bank overgenomen door de Raiffeisenbank.

In de beginperiode van beide banken beschikte men niet over een eigen bankgebouw. In de woning van de kassier was een aparte ruimte geschikt gemaakt; hier konden de spaarders en kredietvragers een paar avonden in de week terecht. Ook het bestuur van de bank vergaderde bij de kassier thuis; hiervoor ontving hij een bepaalde vergoeding in verband met stookkosten en dergelijke. In de notulen uit de beginjaren van de Boerenleenbank is te lezen dat de kassier verzocht werd bij een volgende vergadering de kachel hoger te stoken omdat de bestuursleden bij de laatste vergadering ijselijke kou hadden geleden. In deze vergaderingen werd breedvoerig over kredietaanvragen gedelibereerd. De bestuursleden woonden in Zwolle - één van de kenmerken van de boerenleenbanken - en zij waren zodoende in staat om iemands persoonlijke situatie goed te toetsen. Dat de vergaderingen hierdoor soms uren duurden, zal geen verbazing wekken. Om voldoende bestuursleden voor de wekelijkse vergadering te trekken, werd een presentiegeld van f 1,- per bestuurslid uitgekeerd. In deze jaren was iedere kredietverkrijger verplicht om lid van de plaatselijke bank te worden. De leden droegen namelijk gezamenlijk het risico van verliezen. Hierdoor had de Boerenleenbank Zwolle op een bepaald moment ruim 3000 leden. De relatie tussen beide banken in Zwolle, de Boerenleenbank en de Raiffeisenbank, was in deze tijd noch goed, noch

slecht; want deze bestond in het geheel niet. Iedere bank had zijn eigen doelgroep en daar was men tevreden mee. De verzuiilde maatschappij in deze jaren van het Interbellum zal tot het totaal ontbreken van contacten het nodige hebben bijgedragen. Contacten waren er wel met banken van dezelfde organisatie. Vanaf de oprichting bestond de jaarlijkse algemene vergadering waar de leden zich konden laten horen en met elkaar in contact konden komen. In 1921 voerde de Centrale Raiffeisenbank de 'ringen' in, een soort afdelingen waarin de banken van een bepaalde streek waren verenigd.¹²

De naoorlogse geldsanering bracht voor de lokale banken een grote toename van de werkzaamheden met zich mee. Een consequentie was dat de kassiersfunctie die voorheen naast een ander hoofdberoep werd uitgeoefend, in een full-time functie werd omgezet. Als de activiteiten groot genoeg waren, dan werden de banken in eigen bankgebouwen ondergebracht. De diverse regelingen die via het Ministerie van Landbouw werden uitgevaardigd of gegarandeerd - zoals bijvoorbeeld het borgstellingskrediet voor de landbouw - liepen bijna allemaal via de boerenleenbanken en hebben zo ook tot de groei van de bank bijgedragen. Door deze verbreding van het takenpakket evolueerden de boerenleenbanken tot volwaardige algemene banken. In 1959 werden de landbouwkredietbanken voor het eerst opgenomen in het jaarlijkse *Financieel Adresboek*; een blijk dat de emancipatie was geslaagd.

De weg naar één Zwolse Rabobank

Vanaf het midden van de jaren zestig van deze eeuw ontstond er, zoals reeds vermeld, in het bankwezen een toenemende branchevervaging. De Centrale Banken van het landbouwkredietwezen moesten wel volgen. Inmiddels was men nader tot elkaar gekomen, deels door de ontzuiiling in Nederland. Na de fusie van de Centrale Banken Eindhoven en Utrecht in december 1972 tot de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank te Utrecht, later afgekort tot Rabobank Nederland, volgde ook op lokaal en regionaal niveau een golf van fusies en samenbundelingen van Boerenleen- en Raiffeisenbanken. Vanaf 1965 vond ook de uitbreiding van het kantorennet van

Boerenleenbank,
Eekwal 16-1; circa 1970
(foto: W.J.G. Koerhuis).

de lokale banken plaats, door het openen van bijkantoren in de buitenwijken. Dit werd noodzakelijk geacht door de opkomst van het retailbanking; allerlei bancaire diensten zoals lenen, sparen, hypotheek en reizen werden aan een breed publiek aangeboden. Ook de toenemende rol van de bankrekening en het girale betalingsverkeer dwongen de banken dicht bij de klanten te gaan zitten. De Boerenleenbank had in deze tijd naast haar hoofdvestiging aan de Eekwal - vanaf 1971 aan de Melkmarkt - kantoren geopend aan de Assendorperstraat, Campherbeeklaan, Gouwe, Nieuwe Deventerweg, Petuniaplein en Thomas a Kempisstraat. De Raiffeisenbank opende in deze jaren naast haar hoofdvestiging aan de Emmawijk, kan-

toren aan de Assendorperstraat, Brederodestraat, Campherbeeklaan, Diezerpoortenplas, Nieuwe Deventerweg, Obrechtstraat en het Petuniaplein. Daarnaast hield men in bejaardenhuizen en wijkcentra wekelijkse zittingen. In deze tijd was het nog mogelijk dat de kassier op zijn fiets en een flinke tas geld de zittingen langs ging.

De fusiegolf tussen plaatselijke banken die na de fusie van de Centrale Banken op gang kwam, bleef in Zwolle uit. In 1967 waren beide Raden van Bestuur van de Zwolse banken het eens om te fuseren en zich vervolgens bij de Centrale Bank te Utrecht aan te sluiten, maar dit leverde een veto van de Centrale Bank te Eindhoven op. Bij een fusie zou deze bank onmiddellijk een nieuwe bank in Zwolle oprichten. Dit zware geschut was voldoende om de fusie af te blazen. Op dat moment was de Zwolse Raiffeisenbank anderhalf keer zo groot als de beoogde fusiepartner.

In de jaren na 1972 fuseerden in de omgeving van Zwolle wel diverse andere plaatselijke Rabobanken; de Boerenleenbank-Raiffeisenbank 'De Noord-Oostpolder' en Boerenleenbank Emmeloord gingen in 1974 samen op in de Rabobank 'De Noordoost-polder'. In 1975 fuseerden de banken van Kampen en Wilsum tot Rabobank IJsselmond.

In Zwolle waren echter te hoge drempels om snel tot een fusie te kunnen besluiten. Er vond wel overleg plaats, maar bij de Raiffeisenbank bestonden toch zwaarwegende motieven om niet tot een fusie over te gaan. Ook bemoeienis van de Rabobank Nederland te Utrecht kon hierin geen verandering brengen. De Boerenleenbank had haar naam in de jaren zeventig al gewijzigd in Rabobank. De Raiffeisenbank bleef wel trouw aan haar oude naam. Dat dit voor het publiek verwarrend was, zal duidelijk zijn. Ook de vestigingen van beide banken aan dezelfde straat maakten dit er niet duidelijker op. Beide banken waren namelijk met een kantoor gevestigd aan de Assendorperstraat, de Campherbeeklaan (Berkum), de Nieuwe Deventerweg (Ittersum), het Petuniaplein (Westenholte), de Rijnlaan en het Sweelinckplein/Obrechtstraat. Ook betekende deze vorm van concurrentie een beduidende extra kostenpost voor beide banken in de vorm van overlappingsen

in het kantorennet, kosten voor automatisering en organisatie. Positief voor de organisatie was wel dat de cliëntenmarkt door beide banken op een concurrerende manier werd benaderd, waarbij de banken probeerden met zo gunstig mogelijke condities relaties binnen te halen. Dat dit mede in het belang van de klant was, zal ook duidelijk zijn. Tevens waren de banken door deze assertieve benaderingswijze in staat om een groter deel van de Zwolse bancaire markt te veroveren of te behouden.

In 1991 was de tijd blijkbaar rijp voor een nieuwe fusieopgaving; dit resulteerde in een fusie van beide banken tot de Coöperatieve Rabobank 'Zwolle e.o.' per 1 januari 1992. Op het moment van de fusie was de Boerenleenbank iets groter dan de Raiffeisenbank. De samenvoeging van beide banken had zo lang geduurd dat het waarschijnlijk een van de laatste fusies op lokaal niveau is geweest. Na de fusie werd de noodzakelijke reorganisatie voortvarend aangepakt: kantoren die op geringe afstand van elkaar lagen, werden

gesloten en dubbelfuncties in de organisaties bij de hoofdvestigingen konden verdwijnen. Vanaf 1972 hadden beide banken, naar richtlijnen van Rabobank Nederland, reeds het grote aantal leden teruggebracht. De grootte van de kredietportefeuille werd bepalend voor het lidmaatschap, de medezeggenschap en de medeaansprakelijkheid voor mogelijke verliezen. Dit laatste was echter in deze tijd alleen nog maar theorie; de winst die de bank behaalde werd niet aan de leden uitgekeerd maar in de reserve gestopt. Bij mogelijke verliezen werd dus eerst de reserve aangesproken en pas dan werd een beroep op de leden gedaan.

Op dit moment behoort de Rabobank Zwolle bij de grootste tien stedelijke Rabobanken van Nederland. Door de groei van de organisatie voldoet de huidige hoofdvestiging aan de Melkmarkt niet meer. Om de klant in Zwolle beter te kunnen bedienen - één op de twee Zwollenaren is een relatie van de bank - is in augustus 1997 een groter, beter geoutilleerd en beter bereikbaar hoofdkantoor aan de Willemskade betrokken.

Boerenleenbank, Melkmarkt 15; 1972.

Raiffeisenbank, Emma-
wijk 11-12; 1974.

Noten

1. Het bedrijf van Frowijn & Thiebout werd in 1930 door de Bank van Doijer & Kalff overgenomen; de Spaar- en Voorschotbank 'Boaz' ging in 1931 onder de naam 'Zwolsche en Overijsselsche Bank', na malversaties van de directeur, in liquidatie. Het bedrijf

van Veenstra was in 1971 nog actief; de Zwolsche Middenstands-Credietbank werd via de Nederlandsche Middenstandsbank de huidige ING Bank; de Bank-Associatie Wertheim & Gompertz 1834-Crediet-vereeniging 1853 was via de Incasso-Bank, Amsterdamsche Bank en Amro Bank een voorga-

- ger van ABN AMRO. De Geldersche Crediet-vereeniging ging via de Nederlandsche Handel-Maatschappij en ABN Bank over in ABN AMRO en de Nationale Bankvereeniging doorliep het pad van overnames en naamswijzigingen via de Rotterdamse Bank-vereeniging, Amro Bank tot ABN AMRO.
2. Voor een meer gedetailleerde beschrijving van de ondergang van de Zwolse kassiers in de crisisjaren 1923-1925 zie: T. de Graaf, 'Geldhandel en bankieren in Noordwest-Overijssel in de negentiende en twintigste eeuw', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 110 (1995) 117-152; in het bijzonder 142-149.
 3. Waar in dit artikel in algemene vorm over boerenleenbanken wordt gesproken, wordt in alle gevallen mede de raiffeisenbanken beoogd.
 4. Deze inleiding is gebaseerd op De Graaf, 'Geldhandel en bankieren in Noordwest-Overijssel, 124-125.
 5. F. de Roos en D.C. Renooij, *De Algemene banken in Nederland* (Leiden/Antwerpen 1980; 8e, geheel herziene druk), 20.
 6. J.P.B. Jonker, "Welbegrepen eigenbelang; ontstaan en werkwijze van boerenleenbanken in Noord-Brabant, 1900-1920", in: *Jaarboek voor de geschiedenis van Bedrijven en Techniek* 5 (1988) 188-208; aldaar 188.
 7. Vreemd genoeg was deze oudste boerenleenbank van Nederland tot 1952 niet aangesloten bij een centrale bank. Zie G. Dijkstra en G. Kuitert, *De Nijvere Stad 100 jaar bedrijvigheid in Enschede* (Z.p.z.j.); uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig jubileum van de Coöperatieve Rabobank Enschede BA op 21 mei 1996; 11.
 8. Voor het ontstaan van twee Centrale Banken, in Utrecht en Eindhoven, zie: Joh. de Vries, *De Coöperatieve Raiffeisen- en Boerenleenbanken in Nederland 1948-1973 : van exponent naar component* (z.p.1973), 12-13. In de optiek van De Vries is in de herdenkingsboeken uit 1948 van beide centrale banken te veel de nadruk gelegd dat het verschil in organisatievorm de oorzaak is voor het ontstaan van twee centrale banken. Bij de Centrale Bank in Utrecht waren lokale banken aangesloten die waren opgericht overeenkomstig de wet van 1876 op de coöperatieve verenigingen. De Centrale Bank in Eindhoven verenigde plaatselijke banken die opgericht waren als koninklijk goedgekeurde verenigingen overeenkomstig de wet van 1855. Deze laatste vorm had in Brabant en Limburg sterke voorkeur omdat deze oprichting weinig formaliteiten en nauwelijks kosten met zich meebracht. Een meer waarschijnlijke verklaring is dat men in het zuiden van het land aan de boerenleenbanken een rooms-katholiek karakter wilde geven. Dus een ordening van de banken naar
- voorbeeld van de naar confessies geordende landbouworganisaties. Een derde verklaring die De Vries geeft is dat eerstgenoemde twee redenen achteraf zijn bedacht wat ten tijde van de oprichting van de Centrales niets anders is geweest dan een banale ruzie tussen de initiatiefnemers over de bezetting van de functies in het bestuur. Voor de andere verklaringen zie: Ph.C.M. van Campen, P. Hollenberg en F. Kriellaars, *Landbouw en landbouwcrediet 1898-1948 Vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven* (z.p.z.j.) en C. Weststrate e.a., *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der Coöperatieve Centrale Raiffeisen-bank te Utrecht 1898-1948* (Utrecht 1948).
 9. De Roos en Renooij, *De algemene banken in Nederland*, 20-21.
 10. Het navolgende is voor het grootste deel ontleend aan het ledenregister van de 'Boerenleenbank' te Zwolle, aanwezig in het archief van de Rabobank Zwolle.
 11. De informatie over de geschiedenis van de Boerenleenbank en Raiffeisenbank te Zwolle is grotendeels afkomstig van de heren M. Klein, oud-lid van het Bestuur van de Coöperatieve Boerenleenbank-Raiffeisenbank 'Zwolle en Omstreken', de heer W.J.G. Koerhuis, oud-directeur van de Coöperatieve Boerenleenbank Zwolle/Rabobank Zwolle en drs G. de Blij, huidig directeur van de Coöperatieve Rabobank 'Zwolle e.o.' Mijn vriendelijke dank voor hun bereidwillige medewerking. Deze dank is tevens van toepassing voor mijn collega Jaap-Jan Mobron voor het kritisch doornemen van deze tekst.
 12. Weststrate, *Gedenkboek Raiffeisen-bank Utrecht 1898-1948*, 161.

Meten en wegen in de Middeleeuwen

G.P.M. Schunselaar

Meten en wegen heeft altijd en overal een grote invloed gehad op het dagelijks leven. Men wilde weten hoeveel men kocht of verkocht, waardoor men de prijs van de waren kon bepalen. De overheid, in de Middeleeuwen de landsheer en het stadsbestuur, bepaalden op deze manier ook de accijns. Dit had soms tot gevolg dat door belastingmaatregelen de maten en gewichten moesten worden aangepast. Zoals in 1283 toen bisschop Jan van Nassau Zwolle het recht schonk om op iedere aam wijn die in de herbergen werd getapt een take of twee kannen accijns te innen, omdat Zwolle de bisschop had geholpen in de strijd tegen de graaf van Holland bij Harderwijk. De bisschop beval dat een aam wijn na 1283 in deze stad ten eeuwigen dage uit eenenveertig taken in plaats van veertig, zoals vóór dat jaar het geval was, zou bestaan.¹

Een opvallend detail is, dat er tot in de vijftiende eeuw nagenoeg alleen gebruik werd gemaakt van inhoudsmaten en bijna niet van gewichten. De verscheidenheid aan inhoudsmaten was groot: kannen, mengelen, pinten en dergelijke voor de natte waren; mudden, schepels en koppen voor de droge waren. Dit waren nog bekende namen, maar wat te denken van een tall, een getalsmaat voor vis, en van een voeder, een getalsmaat voor hout (in Deventer 104 bos of 1011 stuks) of een vyme stroes, een maat voor 100 tot 104 bossen of schoven riet of koren.²

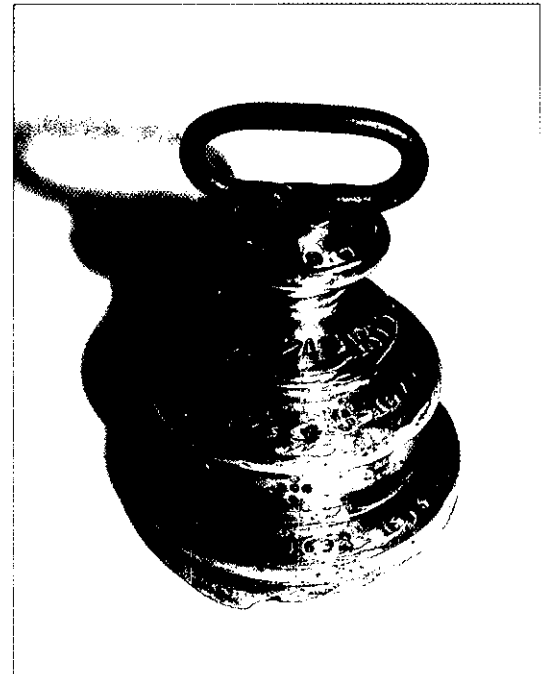
Dat Zwolle toch al vroeg een behoorlijke invloed had, mag wel blijken uit het gebruik van de Zwolse maten die vaak bij het vaststellen van de pacht of jaarrente werden genoemd. Zoals in 1304 in een geschil over een pacht van acht vaten boter Zwolse maat tussen Rudolfus, de abt van het klooster Ruinen, en Utetus, de proost van het klooster Bordengo in het Haskerland.³ Frappant is ook dat veel van deze pachten of jaarrenten in de Vechtstreek

tot in het graafschap Bentheim in Zwolse maten werden afgehandeld.⁴ Ten zuiden van de Vechtlijn gebruikte men veelal Deventer maten en gewichten. Kampen, toch ook een van de drie grote steden in het Oversticht, maakte in de zestiende eeuw gebruik van Amsterdamse maten. Deze situatie is tot de invoering van het metrieke stelsel in 1820 zo gebleven.

Keurmerken

Omdat de steden eigen maten en gewichten hadden, moesten deze ook als zodanig herkenbaar zijn. Zo verordondeerde de stad Zwolle in 1419: 'Item soe en sal nyemant meten mit maten sij en sijn gheteykent mitter statteyken van Zwolle, ende gheyket dat sij recht sijn bij 5 pont [boete], alsoe vake als sij dat deden.'⁵ En in 1422: 'Dat men alle

Zwolse gewicht van oorspronkelijk elf Zwolse ponden (5278,35 gram), aangegeven met het getal XI, driemaal voorzien van het Zwolse wapen. Geijkt vanaf 1675, in 1820 metrieke gemaakt op vijf Nederlandse ponden en doorgeijkt tot 1868; collectie Oudheidkamer van het IJkwezen, Delft (foto: G.P.M. Schunselaar).

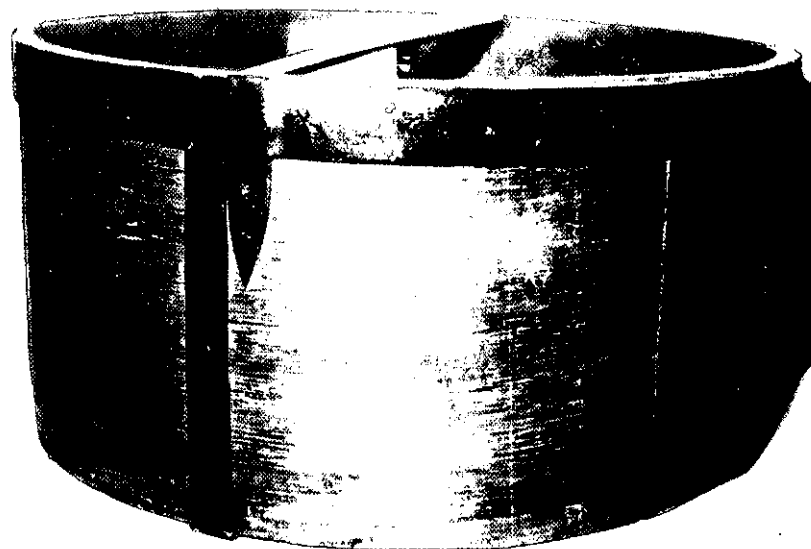
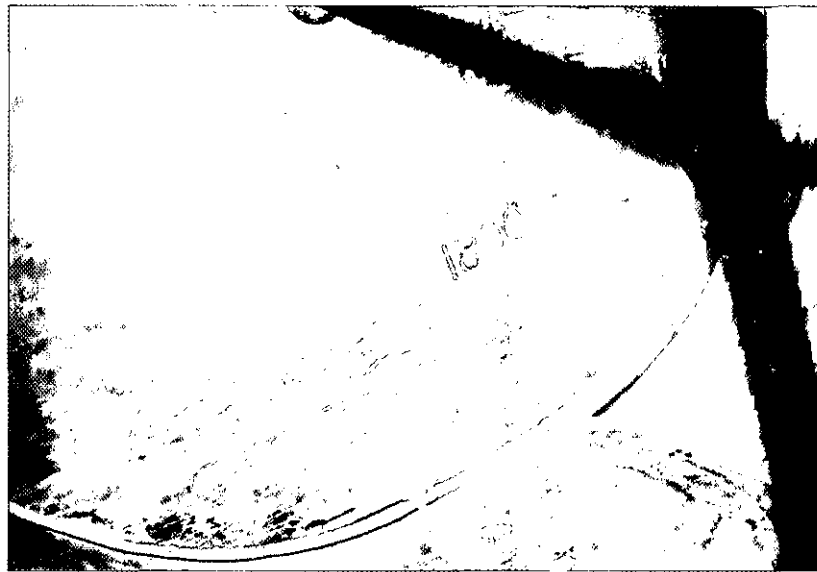
tonnen dair men bier in vercopet yken sal ende die marken mitter statmerck, ende die solen op dat mynste groot wesen als hierna bescreven staet: In 't sal een groter tonne holden ende groot wesen, dat dair umme in gaan sollen 86 quarten ende 3 pynte vates. Ende een cleyn tonne sal holden dat dairrumme in gaen solen 68 quarten ende 1 pynter vates.' Henric den Bodeker werd aangesteld als ijker die 'dese voirsz. tonnen yken sal ende marcken sal mitten voirsz. marck bisinen eede.'⁶ Henric was dus de eerste bekende beëdigde ijker van de biertonnen. De eerste Zwolse ijker van het gewicht die bekend is, was Lambertus IJsselt, ook wel Lambert de Goltsmit genoemd (1434-1464).⁷

Deze ijkers controleerden, repareerden en ijkten de maten en gewichten van de handelaren, de Waag en de 'Statkelre'. Regelmatig wordt er in de maandrekeningen van de stad gesproken van gewichten en maten in de 'Statkelre'. Vermoedelijk waren dit de standaardmaten die men in de kelder van het stadhuis bewaarde en die gebruikt werden om de in gebruik zijnde gewichten te toetsen. Misschien werd er ook mee gewogen, want tot 1426 was er alleen maar sprake van 'Coelsche' gewichten.⁸ Keulse gewichten dus, een gewichtseenheid die tot het einde van de zestiende eeuw naast de plaatselijke gewichten gebruikt werd en in sommige plaatsen in Nederland tot 1820 nooit helemaal verdween.

De Waag

De eerste keer dat de Waag vermeld wordt, is in 1399; de waagmeester was toen Hillenbrant Bleke. In 1430 wordt voor het eerst melding gemaakt van het ijken van de gewichten in de 'Statwaghe'.⁹ Wat werd er zoal gewogen op de Waag? Dat varieerde van vee, boter en kaas tot koper, steen en spijkers. Men was verplicht om alles wat op de markt werd gebracht en meer woog dan tien pond op de Waag te laten wegen.¹⁰ Een uitzondering betrof vers vlees, dat ongetwijfeld in het Vleeshuis werd verhandeld. Kooplieden mochten een maximum van tien pond aan gewichten in huis hebben. Welke pond hier bedoeld wordt, de Keulse of de plaatselijke maat, wordt niet vermeld.

Om de eigen burgers en hun kopers tegen concurrentie te beschermen, moesten de kooplieden

van buiten Zwolle het dubbele aan waaggeld betalen. Ook het buitenlandse bier, zoals het Hamburgse, werd dubbel belast.¹¹ Niemand kon dus om de Waag heen.

In 1405 worden in de stedelijke maandrekeningen twee wagen vermeld: een 'groten Waghe ende enen vederwaghe'.¹² Dit is niet zo vreemd want kostbare stoffen zoals kruiden werden op zo'n lichte, vederwaag, gewogen.

Zwolse schepel, inhoud 29,54 liter; geijkt met het Zwolse wapen en de datum 1800 (foto: G.P.M. Schunselaar).

Een set graanmaten uit de beginperiode van het metrieke stelsel. Geijkt in 1829 door de arrondissementssijker Siepkens (foto: G.P.M. Schunselaar).

Waar de Waaggebouwen stonden, is niet met zekerheid bekend. Wel is bekend dat er in 1407 nieuwe maten in gebruik werden genomen zoals '4 nye scepele en maten ende hoppenscepele, coperen vyerdeel ende 2 coperen quarten.' In datzelfde jaar werd ook de Waag verbouwd. Blijkbaar was de klus naar tevredenheid geklaard want er werd een bedrag van zes plakken uitgekeerd voor 'arbyde doe dat Waghehuys opghericht wart ende te verdrinken.'¹³

De plaats van de oudste Waag

Waar zou de oudste Waag van Zwolle toch gestaan hebben? Volgens de ANWB-bordjes zou de Waag op de hoek van de Nieuwstraat en Roggestraat hebben gestaan, waar tot in de jaren zestig de rooms-katholieke St.-Michaëlskerk stond.

In de maandrekeningen van 1411 staat: 'Item uut Stormshuys dat die Waghe plach te wesen'.¹⁴ Ook in 1420 wordt het huis van Storm vermeld als geweest zijnde de Waag. Wie was Storm en waar woonde hij? In 1421 woonde Rudulfus Storm in de 'Nyerstraten', hij was geestelijke in het bisdom

Utrecht en keizerlijk notaris.^{14a} Het was blijkbaar een deftige buurt want Evert Tyassen, een Zwolse schepen en dijkgraaf van Salland, woonde twee huizen verder.¹⁵

In de vijftiende eeuw verrees een Waag op de overkluizing van de Grote Aa op het punt waar de Melkmarktstraat overgaat in de Steenstraat.¹⁶ Dit was een goede plaats, omdat men door de waterpoort bij de Rodetoren deze plek per schip kon bereiken. De achttiende-eeuwse historicus Van Hattum schrijft hier verder over: 'In den jare 1601 wierd beslooten, dat men ter selfder plaatse een nieuwe Waag zoude aanleggen. Dog in den jaare 1615 wierd dit gebouw nog de Olde wage genoemd, het welk mij doet gelooven, dat men reeds een nieuwe Waag moest aangelegd hebben: want hoe kwam anders de benaming van de oude Waag in de wereld? Hoe het ook zij, omtrent den jaare 1743 wierd de Stads waag, die toen reeds op de hoek van de Voorstraat stond, afgebroken, en de tegenwoordige waag, een redelijk fraai gebouw, in desselfs plaats opgereg't.'

Eind zestiende eeuw wordt nog een Waag ver-

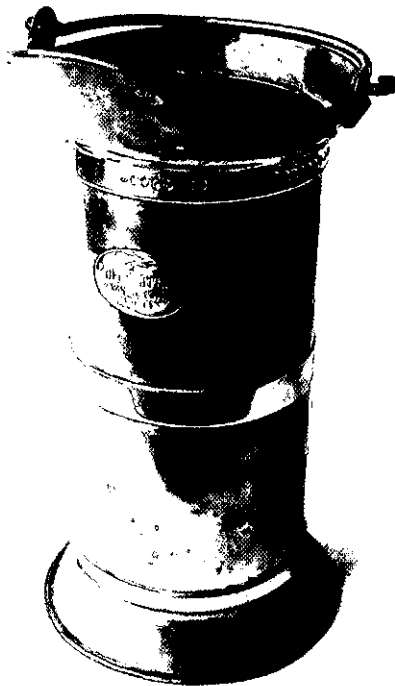
meld: in de buurt van de Brouwersteeg. Mogelijk is hier de al eerder genoemde vederwaag bedoeld.¹⁷

Het einde van de Waag

In 1599 was er dus een waaggebouw in gebruik op de overkluizing van de Aa naar de Melkmarktsteeg zoals op de stadskaart van Braun en Hogenberg is te zien. In 1586 werden veel nieuwe gewichten geleverd aan deze Waag. De laatste Zwolse Waag functioneerde tussen 1603 en 1880 en stond op de hoek van de Voorstraat en Luttekestraat. In 1743 werd deze verbouwd en in 1880 gesloten.¹⁸ De oude houten balans, voorzien van Zwolse wapens en met prachtig ijzerbeslag wordt tegenwoordig in het Stedelijk Museum Zwolle bewaard.

Noten

1. B.J. Van Hattum, *Geschiedenissen van Zwolle* (5 dln. Zwolle 1767-1773) dl 1, 150.
2. J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1983).
3. G.J. ter Kuile, *Oorkondenboek van Overijssel* (5 dln. Zwolle 1963-1968) dl. 3, 33 nr. 521.
4. F.C. Berkenvelder, *Zwolse regesten* (5 dln. Zwolle 1980-1995). Oorkonden d.d. 30-3-1434 en 17-3-1445.
5. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), AAZ01 00008, 28.
6. GAZ, AAZ01 00008, 37.
7. F.A. Hofer, *Wandelingen door oud Zwolle* 14, 26.
8. GAZ, Maandrekeningen 1426, 21.
9. GAZ, Maandrekeningen 1399, 112; idem 1430, 56.
10. GAZ, Antiquum Registrum, 4-12-1461, 7-12-1480.
11. GAZ, AAZ01 00008, 103.
12. GAZ, Maandrekeningen 1405, 37.
13. GAZ, Maandrekeningen 1407, 12, 125, 142.
14. GAZ, Maandrekeningen 1411, 129, (het huis van Storm, dat voorheen de Waag was).
- 14a. *Zwolse regesten*, nrs. 603, 1063.
15. *Zwolse regesten*, nr. 1198.
16. Van Hattum, *Geschiedenissen* 5, 45.
17. GAZ, RBSO 721, 84: de woonplaats van Hermtien van Gerrit van Wijtman wordt in 1599 aangeduid als de Brouwerstege bij de Waag.
18. GAZ, AAZ01 05375. GAZ AAZ01 1930, 55-56. GAZ, AAZ01 1929, 45, 48, 64, 77.

Een brandewijnmaat van 1/2 dekaliter, gemaakt door Van Munster, Zwolle, geijkt in Zwolle van 1890 tot en met 1979 (foto: G.P.M. Schunselaar).

Arent van Bolten, een maker van monsters

Wim Huijsmans en
Lydie van Dijk

In het voorjaar van 1994 werd in het Rijksmuseum in Amsterdam de expositie 'De dageraad van de Gouden Eeuw' gehouden. Op deze tentoonstelling was een aantal bijzondere voorwerpen van een vrij onbekende Zwolse kunstenaar te

bewonderen. Het betreft Arent van Bolten, tekenaar/ontwerper, zilversmid en maker van bronzen beeldjes. Geëxposeerd waren onder andere een album met meer dan 400 tekeningen, enkele bronzen 'monsters' en een zilveren plaquette.

*Monster, hoogte 22 cm
zonder sokkel; collectie
Hannema-de Stuers
Fundatie, Heino (foto:
fotostudio Lemaire,
Amsterdam).*

Over Van Bolten is niet veel bekend. Hij werd circa 1573/1574 in Zwolle geboren als zoon van Arent van Bolten en Bellie Berniers. Deze familie bleef ook na de Reformatie katholiek. Zijn ouderlijk huis stond aan het O.L.V.-Kerkhof (nu Ossenmarkt). Later bezat hij zelf een huis in de Diezerstraat (thans nummer 82). In 1603 trad hij in het huwelijk met Brigitta Lantincq. Zij kregen vijf kinderen. In 1622 leefde hij nog. Hij is vóór 1633 overleden, want bij het huwelijk van zijn dochter Elisabeth in dat jaar werd zijn vrouw als weduwe vermeld.

Over de opleiding van Arent van Bolten als zilversmid is niets bekend. Ook zijn meesterteken is niet vastgelegd. Hij werkte te vroeg om voor te komen op de insculptatieplaten van het Zwolse zilversmedengilde die in het Stedelijk Museum Zwolle worden bewaard. Wel zijn in Holland enkele inventarissen uit de jaren twintig van de zeventiende eeuw bekend, waarin werk van hem wordt genoemd.

Twee tekeningen van zijn hand bevonden zich in het bezit van stadgenoot Gerard ter Borch de Oude (nu in het Rijksprentenkabinet).

Van Bolten heeft, zoals vele kunstenaars in die tijd, een reis naar Italië gemaakt. Hij was in 1596 en in 1602 in Rome. Of dit een aaneengesloten periode, dan wel twee afzonderlijke reizen waren, is niet bekend. Misschien is hij via Frankrijk teruggekeerd naar Zwolle. Zeker is dat er contacten met Frankrijk waren, want verschillende tekeningen in het genoemde album zijn gegraveerd en uitgegeven door Pierre Firens in Parijs voor het jaar 1616.

De signatuur met monogram AVB wordt aan hem toegeschreven. Dit monogram komt voor op een zilveren plaquette met een kruisiging in de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam. De stijl van deze plaquette is echter totaal verschillend van de tekeningen en de bronzen, zodat er wel wat vraagtekens bij deze toeschrijving gezet kunnen worden.

Van Bolten is echter vooral bekend geworden door zijn tekeningen, met name door die in het al genoemde album, dat zich in het British Museum

in Londen bevindt. Dit grote album (94 x 58 cm) draagt de titel 'Bolten van Swol teekeninge 1637'. Het bevat 425 tekeningen, waarvan er meerdere op een pagina geplakt zijn. De onderwerpen zijn verschillend: van zuivere ornamenten, tot objecten die in metaal uitgevoerd kunnen worden, monstertjes, bijbelse scènes, het boerenleven en carnaval.

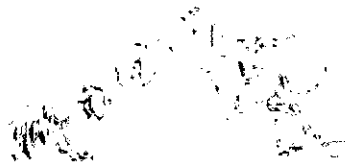
De stijl van Van Bolten die in de tekeningen naar voren komt, laat een combinatie zien van op de antieken geïnspireerde grottesken¹ en de vreemd samengestelde figuren die in de zestiende eeuw in Noord-Europa, bijvoorbeeld bij Jeroen Bosch, voorkwamen. Het ornament bestaat uit laat-zestiende-eeuws rolwerk², dat vaak maskers of (half)figuren insluit. Een Italiaanse invloed is vooral in de ontwerpen voor zilverwerk terug te vinden: het rolwerk is vaak afgezet met een rand van parels of kralen, gestileerde bladeren, welke vormen vloeiend in elkaar overlopen.

Een dergelijk ornament is ook te zien in de gevel van de Hoofdwacht bij de Grote of St.-Michaëlskerk in Zwolle. Het rolwerk om het Zwolse stadswapen en de twee bazuinblazende halffiguren aan weerszijden ervan, vertonen nauwe overeenkomsten met enkele tekeningen in het album. Het onderlichaam van deze figuren bestaat uit een reeks bolvormige elementen. De Hoofdwacht is tussen 1614 en 1616 gebouwd, waarbij Jan Berentz, kistenmaker, werd betaald voor het maken van verscheidene ontwerpen. Mogelijk heeft Van Bolten bijgedragen aan het ontwerp voor de gevel, dan wel kende Jan Berentz zijn tekeningen.

In zilverwerk zijn de in elkaar overlopende vormen en het 'parelornament' in vereenvoudigde vorm te zien op de stelen van twee zilveren lepels uit een latere periode, een lepel van Claes Hansen uit circa 1660 en een van Derk Bergh uit 1678. Zij bevinden zich in de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle.

Nog meer dan de tekeningen spreken de in brons uitgevoerde monsters of vogels tot de verbeelding.

Op de bovengenoemde tentoonstelling in Amsterdam waren er drie te zien: één uit de collec-

tie van het Rijksmuseum zelf, één van het Victoria & Albert Museum in Londen en één van Kasteel Het Nijenhuis bij Heino. Zij zijn op grond van overeenkomsten met de tekeningen in het album toegeschreven aan Arent van Bolten. Alle drie de dieren staan hoog op de poten en hebben een klein dik lichaam.

Het monster in het Nijenhuis staat op twee achterpoten van een hoefdier. De voorpoten zijn verworden tot een soort vleugels met c-vormige krullen. Het lichaam lijkt wat op dat van een pad en de kop heeft iets weg van een buffel. Het beeld is niet in zijn oorspronkelijke staat: achter in de nek op de rug bevinden zich twee gaten. Wat hier in hoort is niet duidelijk. Bij de linker vleugel zijn de veren aan de binnenkant afgebroken. Het monster staat op een waarschijnlijk achttiende-eeuws voetstuk.

Noten

1. Grottesken: een decoratieve vorm, samengesteld uit kleine, los met elkaar verbonden motieven, die menselijke figuren, dieren, vogels, bloemen e.d. bevatten. Het is afgeleid van oude Romeinse versieringen. In de Renaissance kwamen deze aan het licht toen onder andere Nero's Gouden Huis in Rome werd ontdekt. Het thema werd in de Renaissance verder ontwikkeld en zeer beroemd toen het rond 1519 door Raphaël werd toegepast in de Logge van het Vaticaan.
2. Rolwerk: een ornament bestaande uit in elkaar gevlochten, omkrullende banden, die doen denken aan leer of papier. Dit kwam veel voor in de zestiende en begin zeventiende eeuw.

Mededelingen

Mededelingen van het Gemeentearchief Zwolle

Het gemeentebestuur van Zwolle heeft besloten met ingang van 1 januari 1998 een tweejaarlijkse prijs voor de Zwolse geschiedenis in te stellen. De prijs bestaat uit een bedrag van f 2000,- voor de beste publikatie of manuscript met betrekking tot de geschiedenis van Zwolle, geschreven of gepubliceerd in de twee jaren voorafgaand aan het jaar van de prijsuitreiking. De prijs is bedoeld als stimulans voor de Zwolse geschiedschrijving en past in een breder Zwols beleid om meer aandacht te besteden aan de kwaliteit van de lokale geschiedschrijving. Meer informatie is te verkrijgen op het Gemeentearchief Zwolle.

Het Gemeentearchief heeft nog een prijs - maar dan een kleine - ingesteld voor het beste werkstuk van een Zwolse scholier over de geschiedenis van Zwolle. De prijs wordt jaarlijks uitgereikt en bedraagt f 200,-. Meer informatie bij het Gemeentearchief.

Het archief van de gemeente Zwollerkerspel over de jaren 1928-1967 is tot november 1997 niet raadpleegbaar. Het gehele archief wordt geïnventariseerd door de Centrale Archiefsselectiedienst in Winschoten. Het Gemeentearchief zal dit najaar de inventarissen presenteren van het verpleeghuis Zandhove en de notarissen in Zwolle (1811-1915).

Agenda

Lezingen

Maandag 29 september

Kerkinterieurs; in het bijzonder dat van de Grote Kerk

door: mw. drs. W. Friso

Plaats: Grote Kerk

Aanvang: 20.00 uur

Organisatie: Werkgroep Michaëllezingen

Donderdag 9 oktober

Het badhuis van Schaepman, een dokter die zijn tijd ver vooruit was...

door: dr. B.J. Kam

Plaats: Odeon

Aanvang: 20.00 uur

Organisatie: Vrienden van de Stadskern

Dinsdag 11 november

Forumavond: Zwolle als centrum van cultuur, vroeger en nu.

Debat met historici en politici

Plaats: raadszaal, Stadhuis

Aanvang: 20.00 uur

Organisatie: Gemeentearchief Zwolle en Zwolse Historische Vereniging

Woensdag 10 december

Zeventiende-eeuwse Zwolse schilders en hun omgeving

door: mw. drs. E.A. van Dijk

Plaats: Statenzaal, Bibliotheek Diezerstraat

Aanvang: 20.00 uur

Organisatie: Gemeentearchief Zwolle en Zwolse Historische Vereniging

Donderdag 29 januari 1998

Kastelen en havezaten in de regio Zwolle

door: jhr. A.J. Gevers

Plaats: Odeon

Aanvang: 20.00 uur

Organisatie: Vrienden van de Stadskern

Dinsdag 10 februari

Veelzijdig, verguisd, vereerd. Mr. B.W.A.E. Baron Sloet tot Oldhuis (1808-1884)

door: drs. W. Coster

Plaats: Gemeentearchief Zwolle

Aanvang: 20.00 uur

Organisatie: Gemeentearchief Zwolle en Zwolse Historische Vereniging

Maandag 13 april (herhalingen op 20 en 27 april)

Filmavond: De bevrijding van Zwolle op 14 april 1945

Plaats: Filmtheater

Aanvang: 20.00 uur

Organisatie: Gemeentearchief Zwolle, Zwolse Historische Vereniging, i.s.m. Filmtheater

Dinsdag 12 mei

Zwolle in kaart

door: mw. drs. M.J.C. Otten en dr. B.J. Kam

Plaats: Gemeentearchief Zwolle

Aanvang: 20.00 uur

Organisatie: Gemeentearchief Zwolle en Zwolse Historische Vereniging

Woensdag 10 juni

Muziekavond rond het Schnitger-orgel

m.m.v. drs. K.A. Pollema en drs. F.D. Zeiler

Plaats: Grote Kerk

Aanvang: 20.00 uur

Organisatie: Gemeentearchief Zwolle en Zwolse Historische Vereniging

Tentoonstellingen Stedelijk Museum Zwolle

Zwolse kunst, een wereld van contrasten

21 september - 30 november 1997

Zeventiende-eeuwse schilderkunst

Ter gelegenheid van de opening van de nieuwe vleugel van het Stedelijk Museum Zwolle wordt een tentoonstelling georganiseerd over zowel zeventiende-eeuwse schilderkunst als werk van hedendaagse Zwolse kunstenaars.

Aan Zwolse zeventiende-eeuwse schilderkunst is tot nu toe nog nooit een overzichtstentoonstelling gewijd. Slechts aan de schilder Gerard ter Borch en zijn familie is uitgebreid aandacht besteed in enkele tentoonstellingen in Amsterdam en Den Haag. Aan Hendrick ten Oever werd in 1957 in Zwolle een grote tentoonstelling gewijd. Andere Zwolse schilders zijn buiten de eigen stad weinig bekend.

Zwolle was in het midden van de zeventiende eeuw een stad met ongeveer 10.000 inwoners. Een aantal bekende en nu nog minder bekende schilders was in deze eeuw actief. Werk van elf van hen wordt in deze openings-tentoonstelling getoond. Dit zijn Gerard ter Borch de Oude, zijn zoons Gerard en Moses en zijn dochter Gesina, Jan en Willem Grasdorp, Derck Hardenstein, Joannes Cuijlenborch, Roelof Koets, Pieter van Noort en Hendrick ten Oever. De werken zijn afkomstig uit openbare en particuliere collecties. In totaal zijn vijfenvijftig schilderijen bijeen gebracht.

Het westen van de Republiek met zijn handel en welvaart trok velen uit de oostelijke delen van het land aan. Ook bekende kunstenaars oefenden aantrekkingskracht uit. Een aantal Zwolse schilders ging dan ook voor hun opleiding naar Holland. Gerard ter Borch ging in de leer bij Pieter Molyn in Haarlem, Hendrick ten Oever bij Cornelis de Bie in Amsterdam. Sommigen, zoals vader en zoon Gerard ter Borch, trokken zelfs enige jaren naar het buitenland om kennis op te doen.

Van schilders als Derck Hardenstein en Joannes van Cuijlenborch zijn slechts enkele schilderijen bekend. Van Gerard ter Borch de Oude en Gesina ter Borch slechts één. Deze schilderijen zijn op de tentoonstelling te zien.

Gerard ter Borch was zonder twijfel de belangrijkste van de hier werkzame schilders. Zelfs nadat hij in 1654 naar Deventer was vertrokken, werden collega's hier door hem beïnvloed.

Enkele schilders zullen elkaar gekend hebben, niet alleen omdat ze in dezelfde stad woonden, maar ook omdat ze lid waren van hetzelfde gilde. Enkelens woonden zelfs in dezelfde straat. Het huis van de familie Ter Borch stond recht tegenover dat van Hendrick ten Oever in de Sassenstraat. In het derde kwart van de eeuw woonde Derck Hardenstein op de hoek van die straat.

Slechts weinigen hebben zich gespecialiseerd in een bepaald genre. Roelof Koets schilderde alleen portretten van aanzienlijke Overijsselse personen en Willem Grasdorp maakte alleen fruit- en bloemstillevens. Gerard ter Borch, Pieter van Noort en Hendrick ten Oever hebben een gevarieerde en grote productie gehad. Zij schilderen portretten, genre-voorstellingen, landschappen en stillevens.

Bij de tentoonstelling verschijnt een fraai geïllustreerd boek getiteld 'Zwolle in de Gouden Eeuw, cultuur en schilderkunst in de provincie'. Alle 55 schilderijen van de expositie worden hierin uitgebreid toegelicht. In een apart artikel worden verschillende aspecten van het Zwolse culturele leven in de zeventiende eeuw besproken. Dit boek is tijdens de tentoonstelling in het museum te koop voor f 45,-.

Hedendaagse Zwolse kunstenaars

Tien hedendaagse kunstenaars uit Zwolle nemen deel aan de openingstentoonstelling. Zij laten zeer verschillend werk zien: van fotografie, keramiek, en schilderkunst tot collages van ansichtkaarten. De kunstenaars hebben zich laten inspireren door de collectie oude schilderkunst of door het hedendaagse Zwolle.

De catalogus van dit onderdeel van de tentoonstelling is opgenomen in het boek 'Stedelijk Museum Zwolle, perspectieven'. Deze uitgave bevat ook diverse artikelen over de geschiedenis van het museum, de plek van de nieuwbouw, de ontwerpen voor nieuwbouw van de laatste dertig jaar en over beeldende kunst in Zwolle. Deze uitgave kost f 29,50.

'Zwolse verzamelingen, een wereld van schelpen en flippo's'

Op de tweede verdieping van de nieuwe vleugel is een educatief project te zien over verzamelingen in de zeventiende eeuw en nu, van oude aquarellen en prenten tot sigarenbandjes en flippo's. Deze expositie is niet alleen voor het basisonderwijs interessant, maar ook voor de individuele bezoeker.

In het auditorium naast het museumcafé zijn de resultaten van een fotowedstrijd over de veranderende stad Zwolle te zien.

Het pijpaarden beeld van Maria dat in het Drostenhuis van het Stedelijk Museum Zwolle is te zien (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

Het Drostenhuis

In zogenaamde stijlkamers en in thematentoonstellingen wordt de cultuurgeschiedenis van de regio en de stad Zwolle onder de loep genomen. Aan de hand van voorwerpen uit de collectie en

foto's wordt een bepaald aspect van de Zwolse geschiedenis uitgediept. De economische geschiedenis is te zien in de expositie 'Zwolle in bedrijf'.

Vanaf 21 september is een nieuwe tentoonstelling te zien: 'Zwolle, bestuur en godsdienst', waarin het bestuur van gewest en stad en de godsdienst centraal staan.

Hierin zijn natuurlijk portretten van bestuurders opgenomen, zoals het grote familieportret van Hendrik Nilant, en allerlei attributen die voor het bestuur van belang waren zoals de bodestaven en de raadsherenbekers.

De godsdienst had grote invloed op het dagelijks leven. De Moderne Devotie, een beweging gesticht door de Deventenaar Geert Grote, vond massaal aanhang in Zwolle. Het Fraterhuis in de stad en het klooster Windesheim er buiten waren de belangrijkste plaatsen van vestiging. Het Fraterhuis stond bekend om de productie van handschriften. Ook drukkers waren aan het eind van de vijftiende eeuw actief in Zwolle. Voorbeelden van voortbrengselen hiervan zijn zowel op foto als in de vorm van opgravingsvondsten te zien.

Na de Reformatie kregen de hervormden in de stad en het bestuur de overhand. Door enkele van oorsprong katholieke instellingen van liefdadigheid als de Stichting Emmanuëlshuizen is veel van het katholieke erfgoed bewaard. In de expositie zijn twee bijzondere beelden te zien: een houten Barbara en een pijpaarden Maria. Dit is het enige pijpaarden beeld in Nederland van dit formaat.

Door de invoering van de sociale voorzieningen hebben deze instellingen van ouderen- en wezenzorg hun functie verloren.

Auteurs

drs. Annèt Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis te Leiden. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

drs. Lydie van Dijk (1945) is als kunsthistorica verbonden aan het Stedelijk Museum Zwolle.

drs. Ton de Graaf (1955) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is werkzaam als bedrijfshistoricus en -beheerder van het Historisch Archief van ABN AMRO te Amsterdam.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

G.P.M. Schunselaar (1946) is werkzaam als ziekenhuis-kok. Verder houdt hij zich bezig met onderzoek naar Nederlandse maten en gewichten.

drs. Ingrid Wormgoor (1956) studeerde geschiedenis in Groningen. Zij was enige tijd museumconsulent in Overijssel. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

B.J. Kam, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M. H. van Ulsen, *penningmeester*

W. Coster, A. Bootsma-van Hulten, A.J. Mensema, R. Salet, *leden*

Secretariaat

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten,
telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten	f 30,00/jaar
overige leden	f 40,00/jaar
huisleden	f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,
W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,
I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's
afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zwols Historisch Tijdschrift

Themanummer
Zwolle en de land- en tuinbouw

14E JAARGANG 1997 NUMMER 4

PRIJS F 12,50

Groeten uit Zwolle

Wim Huijsmans en Annèt Bootsma-van Hulten

Modelboerderij, Spoolde bij ZWOLLE.

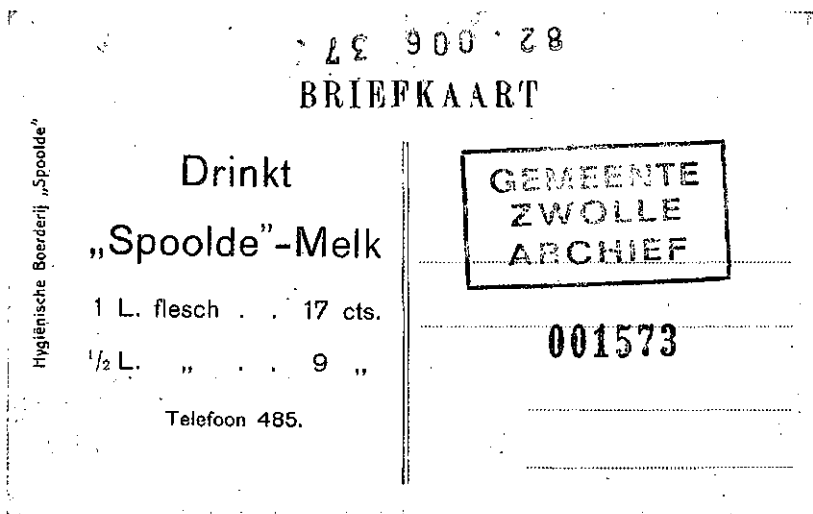

Ansichtkaart 'Hygiënische Modelboerderij' aan de Beukenallee te Spoolde bij Zwolle.

De ansichtkaart is nooit verzonden, maar waarschijnlijk aan belangstellenden uitgereikt ten tijde van de opening op 10 mei 1909 of in de periode van 3 tot 7 mei, toen de modelboerderij gratis kon worden bezichtigd.

In 1908 hadden de heren J.W.J. baron de Vos van Steenwijk, bewoner van Frisia State in de Ruiterslaan, en C.J.A. Greven, wonende op huize Schellerberg, aan architect M. Meijerink de opdracht gegeven een modelhoeve te bouwen 'voor het leveren van op hygiënische wijze gewonnen melk van gezond vee.' Het geheel bestond uit een riante woning met daarvan gescheiden een groot, koelvormig bijgebouw waarin de hygiënische stal was gevestigd. Bovendien was er een ondergronds lokaal waar de melk werd verzameld, gezeefd en afgetapt in flessen. In deze ruimte werden de flessen melk bewaard in koelbakken met stromend water tot ze de deur uitgingen. Voordat het melkvee een plaatsje kreeg in de betegelde stal (voor 27 koeien) stond het enige tijd in de quarantaine-stal. Die werd geventileerd met behulp van roosters en een luchtkoker. Ten behoeve van een snelle en grondige schoonmaak waren de vloeren van terrazzo en de muren betegeld. Overal was warm en koud water beschikbaar. Alles werd er dus aan gedaan om de melk zo hygiënisch mogelijk te kunnen winnen. De melk werd regelmatig chemisch en bacteriologisch onderzocht en in hoofdzaak afgeleverd aan de beide ziekenhuizen en gerenommeerde horeca-bedrijven in de stad.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de modelboerderij verbouwd tot K.I. Station voor de K.I. Vereniging 'Zwollerkerspel.' In verband met de aanleg van het verkeersplein Spoolde is deze markante boerderij in 1966 afgebroken.

Redactioneel

Inhoud

Het overgrote deel van de artikelen in het Zwols Historisch Tijdschrift gaat over de stad Zwolle. Het platteland en de land- en tuinbouw zijn er tot nu toe bekaaid afgekomen. Met dit themanummer willen we ook die kant van de gemeente eens voor het voetlicht brengen. We hopen dat er mensen zijn die zich hierdoor laten inspireren om ook eens onderzoek te doen naar deze kant van de gemeente. Hopelijk volgen er binnen afzienbare tijd meerdere artikelen over de voormalige gemeente Zwollerkerspel.

In een inleidend artikel geeft Wim Coster enkele ontwikkelingen weer over de standsorganisaties van de landbouwers, over de beschikbare hoeveelheid landbouwgrond en over de productie van melk, boter en kaas. Vervolgens geeft Martien Knigge de veranderingen aan die in het landschap hebben plaatsgevonden. W. Koersen graaft in zijn herinneringen en Jolande Haverkort gaat in op de rol van boerinnen en plattelandsvrouwen. Vervolgens komen de productie van landbouwwerktuigen door de firma O. de Leeuw en de tuinbouw en veilingen aan de orde.

Tenslotte besteedt Jaap Hagedoorn aandacht aan een geheel ander aspect van de Zwolse geschiedenis, namelijk aan een bundel die verschenen is ter gelegenheid van de opening van de nieuwbouw van het Stedelijk Museum Zwolle.

Groeten uit Zwolle	Wim Huijsmans en Annèt Bootsma-van Hulten	110
Zwolle en de land- en tuinbouw	Wim Coster	112
Het landschap van Zwolle; een boerenerfenis	Martien Knigge	122
Herinneringen uit een boerenleven	W. Koersen	126
Boerinnen en plattelandsvrouwen	Jolande Haverkort	130
De landbouwwerktuigen van de firma O. de Leeuw	Annèt Bootsma-van Hulten	138
Tuinbouw en veiling	J.A. Iemenschot en Menno van der Laan	144
Literatuur		149
Auteurs		150
Dank		151

Omslag: Op de veemarkt in Zwolle in 1971, met linksonder het logo van de zuivelfabriek 'Hoop op Zegen'. (Foto: Gemeentearchief Zwolle).

Zwolle en de land- en tuinbouw

Wim Coster

Om verschillende redenen is er aanleiding voor een themanummer over Zwolle en de land- en tuinbouw.¹ Allereerst, omdat dit onderwerp in de geschiedschrijving - ook bij de Zwolse Historische Vereniging - nog relatief weinig aan de orde is gekomen.² Voorts hebben de laatste decennia laten zien, dat de land- en tuinbouw in deze gemeente, zoals ook elders, sterk van omvang en karakter is veranderd en dat er veel is verdwenen. Op zichzelf is dat een conclusie die met hetzelfde recht kan worden getrokken voor de laatste eeuwen, zeker de twintigste. Maar het verschil is, dat anno 1997 nog de mogelijkheid bestaat

dit proces van veranderingen op de voet te volgen. Daarbij is echter haast geboden, want het tempo van die veranderingen neemt - kenmerkend voor een moderne maatschappij - voortdurend toe.

Zeker in de agrarische sector is de versnelling duidelijk aanwezig. Niet alleen in de bedrijfsvoering en het sociale leven, maar ook met betrekking tot het landschap.³ Ontwikkelingen buiten de eigen sector spelen hierbij een belangrijke rol. Niet in de laatste plaats werken die door in het aanzien van het boerenland en de 'aankleding' daarvan. De beschikbare hoeveelheid landbouwgrond, om slechts één van die externe factoren te noemen,

Het Landbouwhuis van de OLM was van 1920 tot 1968 te vinden aan de Burgemeester van Roijensingel 22. Tegenwoordig is hier Dans- en Balletschool Tijdeman gevestigd (Archief OLM).

neemt voortdurend af. De grond wordt daardoor steeds duurder. De aanleg van woonwijken, industriegebieden, sport- en recreatieterreinen, wegen en waterwegen en 'het teruggeven aan de natuur' stellen nu eenmaal hun eisen.⁴

In de stad, ook in de delen die vroeger behoorden tot Zwollerkerspel, is reeds veel van de land- en tuinbouw verdwenen: zuivelfabrieken 'Hoop op Zegen' aan de Filosofenallee en 'De Eendracht' aan de Berkumstraat, tal van boerderijen, de veiling 'Zwolle en Omstreken', de vele kassen die met elkaar een glazen stad vormden en meer. Ook de samenstelling van de beroepsbevolking veranderde. Volgens de Landbouwtelling 1995 waren in de voorafgaande periode in Zwolle nog 213 mannen en 19 vrouwen 38 uur of meer per week werkzaam in de land- en tuinbouw.⁵ Van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen afdeling Zwollerkerspel is nog slechts een klein gedeelte boerin. Het Tuinbouwonderwijs daarentegen, in 1946 met zeer bescheiden middelen van start gegaan, maakte opgang. Het Agrarisch opleidingscentrum De Groene Welle, nu nog gevestigd aan de Prinses Margrietlaan en de Ruiterslaan, bloeit en nieuwbouw op Hanzeland is aanstaande.⁶

De Zwolse veemarkt is tegenwoordig geconcentreerd in de IJsselhallen, terwijl vroeger, verspreid over de stad vee- of beestenmarkten, paardenmarkten, varkensmarkten en ook pluimveemarkten plaatsvonden. De drie standsorganisaties ABTB, CBTB en OLM zijn verplaatst naar Deventer, om daar samen verder te gaan onder één dak.

Zo zou er veel meer zijn op te noemen. In dit themanummer van het Zwols Historisch Tijdschrift kunnen echter slechts enkele facetten van de geschiedenis van de Zwolse land- en tuinbouw worden behandeld. Het nummer is dan óók en vooral bedoeld als een signaal, als een aanzet voor verdere onderzoekingen en publikaties. Tevens is het bedoeld als een suggestie om archief- en ander historisch waardevol materiaal te deponeren op het Gemeentearchief en het Rijksarchief hier ter stede.⁷

In het navolgende worden enkele aspecten van drie onderwerpen behandeld: de standsorganisaties, het areaal en de produktie van melk, boter en kaas.

Tot slot: er is nóg een aanleiding, om de aandacht te vestigen op de geschiedenis van de land- en tuinbouw in Zwolle en omstreken. Toekomstige herindelingen in de provincie zullen namelijk tot gevolg hebben, dat deze gemeente (weer) nieuwe landbouwgronden binnen haar grenzen krijgt. Die zullen, voor een deel althans, deze status niet behouden. Evenmin als dat het geval was met het grondgebied van Zwollerkerspel. Wellicht ontstaat er daardoor in de toekomst, naast de 'Vrienden van de Stadskern', behoefte aan een vereniging van 'Vrienden óm de Stadskern'!

Standsorganisaties

Sinds het eind van de negentiende eeuw hebben standsorganisaties een belangrijke rol gespeeld in de Overijsselse land- en tuinbouw. Zij hielden zich bezig met een uitgebreid scala aan activiteiten, te vatten onder noemers als onderzoek, onderwijs, voorlichting, vorming en niet te vergeten belangenbehartiging. Omstreeks 1920 waren er in Overijssel drie standsorganisaties. Daarnaast waren er talloze 'verlengstukken van het boerenbedrijf',⁸ zoals de coöperaties, die niet zelden uit de standsorganisaties waren voortgekomen. Ook ontstonden er enkele bonden van boerenarbeiders.

Het typisch Nederlandse verschijnsel van de

Op woensdag 11 mei 1983 opende Prins Bernhard het nieuwe OLM-kantoor aan de Dokter Stolteweg tegenover het Sophia-ziekenhuis. Anno 1997 is hier Groene Land Verzekeringen te vinden (Archief OLM).

'Peperbus' en melkfles
in het logo van de zuivelfabriek 'Hoop op Zegen' (Archief OLM).

verzuiling, de opdeling van de maatschappij in scherp gescheiden kerkelijk-politieke belangengroepen, trad ook op in de agrarische wereld. Dat leidde tot een grote versnippering van de activiteiten, maar hield samenwerking aan de top niet tegen.

De verzuiling van de standsorganisaties leidde in deze provincie tot de 'Kring Overijssel van de Aartsdiocesane Rooms-Katholieke Boeren- en Tuindersbond' (ABTB), de 'Overijsselsche Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB)', en de algemene 'Overijsselsche Landbouw Maatschappij'.⁹ De ABTB kwam voort uit de in 1896 opgerichte Nederlandsche Boeren Bond, die het christendom erkende als de grondslag van de maatschappij en in 1897 een Overijsselse afdeling kreeg. In 1918 ontstond de Nederlandsche Christelijke Boeren- en Tuindersbond (NCBTB). De Boerenbond ging toen Katholieke Nederlandsche Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) heten. De ABTB maakte deel uit van deze federatie en Overijssel kreeg hierbinnen dus weer een eigen 'Kring'. Veel coöperaties waren hierbij met al hun leden aangesloten.

Een Overijsselse tak van de NCBTB ontstond

in 1919. Op 12 november van dat jaar kwam aan de Grote Markt in 'De Harmonie' te Zwolle een veertigtal Overijsselse boeren bijeen, om te luisteren naar de voorzitter van de NCBTB, prof. P.A. Diepenhorst. Velen van de toehoorders hadden reeds onderdak gevonden bij de 'algemene' OLM. Toch had het pleidooi van Diepenhorst succes, niet in de laatste plaats door het argument, dat in het bestaande landbouwonderwijs de evolutie-leer van Darwin werd verkondigd. Dat onderwijs nu, werd door de OLM bevorderd. Volgens de professor was de leer van Darwin echter strijdig met het bijbelse scheppingsverhaal. 'En zo gelukte het Diepenhorst de zaal te overtuigen en werd de Overijsselsche Christelijke Boeren- en Tuindersbond opgericht.'¹⁰ Op de eerste algemene ledenvergadering, die plaatsvond op 11 februari 1920, hadden zich 225 leden aangemeld. Maar echt crescendo ging het nog niet. Het ledental van de bond liep zelfs weer terug. Ook bleven veel boeren tegelijkertijd lid van de CBTB en (via de coöperaties) van de OLM. Voorzitter J. Haverkamp van de CBTB was opvallend genoeg zelfs adjunct-secretaris van de OLM! Deze organisatie wilde zich dan ook nadrukkelijk 'algemeen' noemen en onderdak bieden aan alle politieke en godsdienstige richtingen.

In dezelfde maand november 1919 waarin de afdeling Overijssel van de CBTB werd opgericht, viel in de Algemene Vergadering van de OLM het besluit om het secretariaat vanuit Hengelo te verplaatsen naar Zwolle.¹¹ Een eigen afdeling in die stad had de OLM toen overigens niet meer. 'Zwolle en Omstreken' was namelijk in het voorjaar van 1919 opgegaan in de 'Coöperatieve Landbouwbank en Handelsvereniging Zwollerkerspel' te Zwolle en deze had zich weer met alle leden aangesloten bij de OLM.¹² Zo hoefden die boeren dus niet zelf hun lidmaatschap te betalen en kregen zij bovendien het *Overijsselsch Landbouwblad* toegestuurd. Die mogelijkheid was in 1918 ontstaan na een statutenwijziging. Het was een meesterzet van de eerste betaalde algemeen secretaris van de OLM ir. S.L. Louwes, die daarmee voor zijn organisatie, ook in financieel opzicht, een breed draagvlak had gecreëerd.

De standsorganisaties werkten, zoals gezegd,

niet alleen naast, maar ook mét elkaar. In 1929 bijvoorbeeld, werd in Heino de Proefboerderij Aver Heino opgericht. Het doel was 'door onderzoek en aanschouwelijke voorlichting te trachten de bedrijfsvoering van de Overijsselse boer te verbeteren.'¹³

Na de oorlog leek het erop, alsof binnen de agrarische sector de 'doorbraak' van de verzuilde samenleving zou gelukken. Al op 2 juli 1945 werd de Stichting van de Landbouw opgericht, bedoeld als een gezamenlijk platform van en voor werkgevers en werknemers. Uiteindelijk zou dit moeten resulteren in de oprichting van het Landbouwschap. Dit was een voorbeeld van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (pbo), waarin sectoren van beroep en bedrijf zelf, onder toezicht van de overheid, regels konden stellen en uitvoeren. Het duurde tot 1954 voor het zover was, maar de beoogde 'doorbraak' leek toen verder weg dan ooit.

Ruim veertig jaar later waren er vergevorderde plannen om het Landbouwschap weer op te heffen en hadden de standsorganisaties elkaar dan toch, niet in de laatste plaats vanwege het afnemend aantal agrariërs, gevonden. Per 1 januari 1995 ging de Land- en Tuinbouworganisatie Mid-Oost (LTO MidOost) van start. Hierin waren behalve de ABTB, de CBTB en de OLM in Overijssel ook de ABTB en de CBTB in Gelderland en Utrecht vertegenwoordigd. Later traden nog (andere) organisaties uit Gelderland, Zeeland en Utrecht toe, waarmee de G(ewestelijke)LTO ZuidMiddenOost ontstond.

Voor Zwolle betekende dit alles, dat de drie hoofdzetels van de voormalige organisaties hier verdwenen om in Deventer 'samen onder één dak' te worden gevestigd.¹⁴

Areaal

Toen Zwolle en Zwollerkerspel in 1967 werden samengevoegd, ontstond daarmee een echte land- en tuinbouwgemeente. Al was de samenvoeging nu juist niet bedoeld om dat karakter te handhaven.

De stad had ruimte nodig en daarom werden de dorpen Berkum (met de buurtschappen Brink-

hoek, Bruggenhoek, Poepershoek en Veldhoek), Frankhuis, Ittersum, Schelle, Spoolde, Westenholte, Wijthmen, Windesheim en Westenholte en de buurtschappen Häerst, Harculo, Herfte, Hoog-Zuthem, Langenholte, Nieuwe Wetering, Olde-neel, Oude Wetering, Streukel, Voorst en Zalné, op last van het provinciebestuur, opgenomen in de stedelijke sfeer. Zo kreeg de stad Zwolle, zelf net 2000 hectare groot, er ruim 8000 hectare bij.¹⁵

Het areaal aan cultuurgrond (weideland en bouwgrond) is sinds 1967 voortdurend afgenomen. De nieuwe woonwijken Holtenbroek, Aa-landen en Zwolle-Zuid en Stadshagen en die in de bestaande dorpen slokten een groot gedeelte van de landbouw- en tuinbouwgrond op. Ook de bedrijfsterreinen De Marslanden A-F, Oosterenk, Voorst A-C en Vrolijkheid consumeerden hiervan het nodige, terwijl achter het station het nieuwe Hanzeland volop in ontwikkeling is.

Anno 1995 was in de gemeente Zwolle nog 4835 hectare grond, dat wil zeggen bijna de helft van de totale oppervlakte van de gemeente, in gebruik als cultuurgrond.¹⁶ Het overgrote deel, 4324 hectare, van deze voor land- en tuinbouw bestemde grond bestond uit grasland. Voor de akkerbouw resteer-

Fragment van een wandbord, dat in september 1954 door de Coöp. Landbouwersbank en Handelsvereniging Zwollerkerspel te Zwolle werd aangeboden aan F. Middag voor zijn 'jarenlange dienst als voorzitter'. (Particuliere collectie.)

Op de Zwolse veemarkt in 1965. Toen onder de bomen, nu onder dak.

(Foto: Gemeentearchief Zwolle.)

de 477 hectare en de tuinbouw ten slotte moest het stellen met 22 hectare. Met andere woorden: het actuele beeld wordt bepaald door de veeteelt.¹⁷ Omstreeks 2000 zal er, in het kader van de gemeentelijke herindelingen, net als in 1967 weer het een en ander aan dit areaal worden toegevoegd, maar de afname van de oppervlakte cultuurgrond zal ook daarna doorgaan.

Een vergelijking van deze cijfers met het jaar 1900 laat zien, dat ruim 12.000 van de meer dan 14.000 hectare van het toenmalige Zwollerkerspel en iets meer dan 1300 hectare van de bijna 2000 hectare van de stad Zwolle toen bestond uit 'wei-

de- en hooiland'. Het totaal aan 'bouwland' (akkerbouwgronden) in stad en kerspel bedroeg rond de eeuwwisseling zo'n 1000 hectare en de verschillende vormen van tuinbouw hadden hier bijna 150 hectare ter beschikking.¹⁸ (Zie voor een gedetailleerde opgave de staat op pagina 117.)

Samengevat: omstreeks 1900 bestond bijna 85% van Zwolle en Zwollerkerspel uit cultuurgrond. Anno 1995 was dit nog 50% (waarbij wel moet worden bedacht, dat het gedeelte van de grond van Zwollerkerspel dat in 1967 naar andere gemeentes ging, vooral een agrarische bestemming had).

Staat met gedetailleerde gegevens over de 'uitgestrektheid der gronden' in Zwolle en Zwollerkerspel, naar de algemene omschrijving uit het Verslag van Gedeputeerden aan de Staten over 1900.

Soort	Zwolle	Zwollerkerspel		
			-Ervan van gebouwen en lustplaatsen	128 156.76
			-Bouwland	165 792.44
			-Weide en Hooiland	1316.77 12281.73
			-Tuinen, inclusief boomgaarden	8 86.10
			-Moestuinen, warmoezerijen enz.	
			(voor den handel)	48 --
-Heide, veengronden, duin en zand	--	10.76	-Bloemisterijen	0.80 --
-Vergraven grond, moeras, strand en water	17.15	214.65	-Boomkwekerijen	3 3
-Rietland, kwelders, gorzen, schorren, aanwassen, slikken	18.13	44.69	-Boomgaarden (voor den handel)	-- 25
-Dijken en bermten	38	109.97	-Hakhout en bosch	6 285.36
-Veld- en spoorwegen	46	186.80	-Dennenbosschen	-- 0.49
-Onbelastbare eigendommen	127	62.19	-Griend- twijg- of rijswaardenhout	35 84.25
			<i>Totaal</i>	1921.85 14.259.45

De (te) hoge totalen kunnen worden toegeschreven aan dubbeltellingen binnen verschillende categorieën.

Op zaterdag 18 mei 1968 kwamen vele duizenden boeren uit Overijssel bijeen in de veilinghal van de Coöp. Groenten- en Fruitveiling aan de Kranenburgweg om hun ongenoegen te laten blijken over de verlaging van de melkprijs in het kader van het EEG-zuivelbeleid. ABTB, CBTB en OLM trokken daarbij gezamenlijk op (Archief OLM).

Melk, boter en kaas

Rond de eeuwwisseling werd het door nieuwe technieken mogelijk om machinaal boter te produceren. Via particuliere ondernemers en coöperaties begon de fabriekmatige verwerking van melk opgang te maken. De kwaliteit van de aangeleverde melk was echter allesbehalve uniform. Niet alleen tussen de bedrijven onderling bestonden er grote verschillen, maar ook binnen de vee­stapel van één boer. Onderzoek, voorlichting en onderwijs moesten daarin verandering brengen. Landbouworganisaties en -coöperaties namen daarbij het voortouw, gesteund door gemeenten en provincies (Overijssel werkte veelal samen met Gelderland).

Ook op modelboerderijen als die in Spoolde (zie pagina 110) konden de boeren de kunst afkijken. Daar werden de koeien eerst door een veearts

onderzocht en pas als ze gezond bleken te zijn, en dus ook vrij van t.b.c., konden ze een plekje krijgen in de stal. Hier deed men er alles aan om de Coba's en Frieda's in optimale conditie en schoon te houden. De koeien kregen het beste voer en zuiver drinkwater en de staarten zaten vast aan een staartlijn. Werden de koeien gemolken, dan wassen de in het wit geklede boer en zijn melkknechten (die bij hun indiensttreding eveneens geneeskundig waren gekeurd) eerst de handen. Vervolgens maakten zij de uier van de koe schoon en pas dan begonnen ze te melken. Was de uier leeg, dan werd de emmer met melk naar het ondergrondse lokaal gebracht. Voordat aan de volgende koe werd begonnen, moesten eerst weer de handen worden gewassen en de uier schoongemaakt.

Maar ook op de gewone boerderij, in de dagelijkse praktijk, kon het goede voorbeeld worden gegeven. Zo oefende in 1903 de Zuivelconsulent

Verloren verleden. 'De Roode Molen' aan de Nieuwe Vecht in 1928. (foto: Van Eigen Erf)

voor Overijssel, V.R.IJ. Croesen, over een negental veestapels binnen zijn werkgebied een controle uit.¹⁹ De bedoeling was, om per koe de produktie van melk en de daarvan te produceren kaas vast te stellen. Het was namelijk duidelijk geworden, dat die produktie niet alleen afhang van de grondsoort en het voedsel, maar vooral van de 'aanleg van ieder dier'. En ook, dat die aanleg erfelijk was. Als bijvoorbeeld een stier afkomstig was van een koe met een hoog vetgehalte in de melk, dan zouden ook de nakomelingen van die stier weer goede resultaten leveren. Stierhouderijen, fok- en controleverenigingen gingen dus een belangrijke rol spelen bij de verbetering van de veestapel. Lang niet iedereen was echter genegen of in staat aan de experimenten en controles mee te werken. Toch moest de kennis over het 'voortbrengend vermogen' van een koe in de praktijk worden verkregen: door te meten en te wegen. Boeren die aan een dergelijk onderzoek wilden meewerken konden rekenen op een vergoeding van de 'Veeverbeteringscommissie voor de provincie Overijssel' en 'De Afdeling Overijssel van het Nederlandsche Rundveestamboek' (al moesten ze de meetapparatuur wel voor eigen rekening aanschaffen).

In het genoemde jaar 1903 was boer L.A. Reuvekamp²⁰ uit Zwolle, wonend aan de Oude Wetering 2, één van de deelnemers aan een onderzoek. Naast drie boeren uit Holten en Markelo behoorden hiertoe ook M. Holtland en W.H. van der Kolk, beiden te 's-Heerenbroek, P. van der Pol te Mastenbroek, B. van Dalfsen te Genemuiden en A. van Veen Mzn. te Blankenham. De grootte van de negen veestapels varieerde van zes tot twintig koeien. De veestapel van Reuvekamp was gedurende 'een geheel lactatie-tijdperk', dat wil zeggen de periode van melkgift 'van af het afkalven tot het opnieuw droog staan', gecontroleerd.

De naam van de beesten in de hiernavolgende staat zegt soms iets over hun uiterlijk, maar ook wel over de plaats of boer van herkomst. Het ging uiteraard meer om de cijfers. Het aantal kilo's melk (A) en het gemiddelde vetgehalte (B) bepaalden de boterproduktie (C). Ook het aantal dagen waarop werd gemolken (D) en de leeftijd van de koeien (E) telden mee. Daarnaast konden diverse andere factoren (F), in het schema in verkorte

vorm weergegeven, van belang zijn voor de resultaten.

Staat met de veestapel van L.A. Reuvekamp te Zwolle in 1903.

Nr	Naam	A	B	C	D	E	F
1	Roode Mina	4129	3.21	143.5	227	8	
2	Poppe	5328	2.93	168	280	6	
3	De Kramkop	6873	3.13	233	370	6	
4	De Mastebr.	5299	2.72	154	275	6	Over twee jaar.
5	De Dunne	4409	3.30	158	294	3	
6	Snel	5146	3.38	189	319	4	
7	R. Schutte	3716	3.45	139.5	254	3	
8	Zw. Schutte	2776	3.71	112.5	241	3	
9	De Scheele	4332	2.78	138.5	284	5	
10	Zwarte Mina	4084	3.89	174	296	4	Kalfde te vroeg.
11	De Hammer	3777	3.50	144	290	4	Zeer ziek geweest
12	De Genneger	4263	3.12	144	288	3	
13	Bakkertje	2319	3.34	84	144	3	Drooggezet.
14	Bella	3888	3.59	142	351	2	
15	Donna	2764	3.90	124.5	322	2	
16	R. Mastebr.	2425	3.20	84	240	2	Ziek, melk stop.
17	De Blauwe	3976	3.32	143	288	3	

De uitkomsten bij Reuvekamp (en ook die bij de andere deelnemers) lagen zeer waarschijnlijk boven de gemiddelde provinciale cijfers, want het waren meestal de meer vooruitstrevende boeren met de al betere bedrijfsresultaten, die aan dergelijke experimenten deelnamen.²¹ De inspanningen leverden echter over een breed front succes op; mede dankzij het landbouwonderwijs, stalverbeteringswedstrijden, melkerscursussen en -wedstrijden en dergelijke.

Na de Tweede Wereldoorlog werd ook de K.I., de kunstmatige inseminatie die gericht was op het fokken van de economisch meest verantwoorde koe, algemeen. De aankoop van eerste klas Fries fokmateriaal was hierbij van groot belang. De bestrijding van twee gevaarlijke veeziekten, de runder t.b.c. en de abortus-Bang, was eveneens een niet te onderschatten factor.

In de jaren vijftig ging bij de metingen, naast het vetgehalte, nog een ander element meetellen: het eiwitgehalte in de melk. Men ontdekte toen, dat dit bepalend was voor de mogelijkheden tot kaasproductie, zoals het vetgehalte dat was voor de boterproductie. (Ook bij de vervaardiging van kunstmelk werd eiwitrijke, magere melk gebruikt). Zodoende werd er sindsdien, alhoewel niet overal, uitbetaald 'naar het vet' en 'naar het eiwit'. De uitbetalingen werden weer gerelateerd aan de marktprijzen voor boter en kaas. Gestreefd werd dus, zowel in de zwart- als roodbontfokkerij, naar een koe met erfelijke aanleg voor een hoge melk-, eiwit- en vetproductie (bij voorkeur gecombineerd met de geschiktheid voor vleesproductie).

Anno 1997 gelden een vetgehalte van 4.30 - 4.40% en een eiwitgehalte van 3.30-3.40% als normaal, evenals een jaarlijkse (dat wil zeggen, in een periode van zo'n 300 dagen) melkproductie per koe van negen à tienduizend kilo. Ruimschoots een verdubbeling van het, gezien de mogelijkheden en moeilijkheden van die tijd, prachtige gemiddelde (4088 kilo) van boer Reuvekamp in 1903.

Noten

1. De auteur dankt ir. E. Bouma te Zwolle, voormalig algemeen secretaris van de OLM, en ing. M. Buiten te Oosterwolde (Fr.), voor hun opmerkingen en suggesties bij de navolgende tekst en W.A. Huijsmans voor enkele aanvullende gegevens.
2. In het meest recente databestand van april 1997 van de ZHV zijn, afgezien van een boekbespreking van J. Drentje in jaargang 6, aflevering 2, welgeteld vier publikaties te vinden die hierop rechtstreeks betrekking hebben. B. Hijma. 'Zwolle en de Overijsselsche Landbouw Maatschappij' in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, (1985), 4-15; J.J. Seekles. 'Markt op het Gasthuisplein' in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, (1993), 117-118; Wim Huijsmans, 'Veemarktimpresie' in: Idem, 119-120; Ton de Graaf, 'De Rabobank Zwolle: van bank voor boeren en tuinders tot algemene bank' in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, (1997), 86-95.
3. Zie voor een Overijssels overzicht in vogelvlucht: H. Siemes, 1960-1985. *Een groene revolutie in land- en tuinbouw*. Zwolle 1985. Verder o.a. de bundel van: H. Diederiks, J.Thomas Lindblad en Boudien de

Vries (red.), *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*. Hilversum 1994 en: Geert Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Amsterdam 1997 (10e dr.)

4. In een artikel van P.H. Steinmetz, 'Last hogere grondkosten steeds moeilijker te dragen' in: *GLTO Nieuws*, 5 september 1997, 10-11, worden deze factoren beschreven en becommentariëerd. Eén conclusie: 'In Nederland is er geen enkele relatie meer tussen het producerend vermogen van de grond en de kosten (rente/pacht) van deze grond.'
5. CBS. *Landbouwteeling 1995*. Tabel 47. Het ging hier om de periode april 1993 tot en met maart 1994. De totaalcijfers, dus met inbegrip van de part-timers voor Zwolle, waren 339 mannen en 127 vrouwen. Ter vergelijking: de totaalcijfers voor Overijssel: 17294 en 8535. De samenstelling en opbouw van de agrarische beroepsbevolking in Zwolle(rkerspel) is een onderwerp dat nadere bestudering verdient!
6. Nevenvestigingen bevinden zich in Kampen en Hardenberg.
7. Bij de bestudering van de landbouwgeschiedenis zijn als recente standaardwerken aan te bevelen: J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*. Utrecht 1985; Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*. Amsterdam 1992; H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland*. Zutphen 1992. (Deel 1, het onderdeel landbouw en voeding.)
Voor de Overijsselse en ook de specifiek Zwolse geschiedenis van de land- en tuinbouw zijn vele artikelen te vinden in: *De Mars. Maandblad van en voor de provincie Overijssel*. 1953-1982. De gecombineerde nummers 1 en 2 van 1959 waren geheel gewijd aan de agrarische sector.
Ook zijn tal van aanknopingspunten te vinden in: H. Siemes, *De boer op in Overijssel. Jaarboek Overijssel 1988*. Zwolle 1988; W. Coster, *Erfgoed van Overijssel. Deel 1. Sporen van jacht, visserij en landbouw. Jaarboek Overijssel 1995*. Zwolle 1995; W. Coster, *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996*. Zwolle 1996.
Voorts zij met nadruk verwezen naar de archiefoverzichten van het Gemeentearchief Zwolle en het Rijksarchief Overijssel, waar archieven van vak- en standsorganisaties (ook met betrekking tot het werk van vrouwen en jongeren) coöperatieve aan- en verkoopverenigingen, zuivelfabrieken, tuinbouw, onderwijs- en onderzoekinstellingen en andere zijn te vinden.
8. De omschrijving is ontleend aan het (anonieme) ar-

- tikel, 'Saamhorige boeren bouwden de "verlengstukken van het boerenbedrijf" ' in: *De Mars*, jan-feb, 1959, 19-23. Hierin wordt ook een overzicht gegeven van coöperaties, aan- en verkoopverenigingen enz.
9. Zie a) voor de Rooms-katholieke organisaties: M. Smits, *Boeren met Beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond. 1896-1996*. Nijmegen 1996. (diss.). Hierin is een schema opgenomen met de ontwikkelingsgang van regionale landbouworganisaties in de periode 1837-1995 en komen ook specifiek Overijsselse zaken aan de orde, b) CBTB: G.J. Iemhoff, *75 Jaar Christelijke Boeren- en Tuindersbond in Overijssel*. Kampen 1994, c) OLM: W. Coster, *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselse Landbouw Maatschappij, 1871-1996*. Zwolle 1996.
 10. G.J. Iemhoff, *75 jaar Christelijke Boeren- en Tuindersbond in Overijssel*, 10.
 11. Zie Coster, 'Overijssel op het land', 80.
 12. Hijma, 'Zwolle en de Overijsselse Landbouw Maatschappij', 3-4.
 13. K.A. Klarenberg, 'Laboratorium der boeren' in: *De Mars. Maandblad van en voor de provincie Overijssel*. Juli 1953, 160-162. Het archief van de Proefboerderij is gedeponeerd op het Rijksarchief Overijssel.
 14. Het 'samen onder één dak' is hier bedoeld als een variant op het motto bij het vignet van de OLM 'samen onder één kap', waarmee echter werd geduid op de verschillende takken van deze organisatie. Zo ontstond uit de boezem van deze organisatie een, inmiddels in het Groene Land opgegane, verzekeringsmaatschappij en een (zelfstandig gebleven) boekhoudbureau, thans OLM Accountants & Belastingadviseurs.
 15. De rest van Zwollerkerspel, in totaal zo'n 6000 hectare, bestaande uit Cellemuiden, Genne, Laag-Zuthem, Mastenbroek en Streukel, ging naar Genemuiden, Hasselt, Heino en Ijsselmuiden. Zie voor Zwollerkerspel: A. Melisie - Appelfhof, 'Honderd jaar Zwolle, de Zwollenaren en hun Zwollerkerspel' in: Huijsmans e.a. (red.) *Als de Dag van Gisteren*. Deel II. Zwolle 1992.
 16. Hier wordt het begrip landbouw opgevat in de zin van akkerbouw én veeteelt.
 17. Deze gegevens zijn ontleend aan het boekwerkje, *De Overijsselse landbouw in cijfers. 1990-1995*, dat in oktober 1996 werd uitgebracht door de provincie Overijssel en grotendeels is gebaseerd op informatie van het CBS. (Het verschil van 1 hectare kan worden toegeschreven aan afrondingsverschillen.)
 18. De gegevens met betrekking tot de oppervlaktes van de gemeenten omstreeks 1900 zijn ontleend aan *Winkler Prins Geïllustreerde Encyclopaedie*. Amsterdam 1912, 3e druk. Die voor de landbouw zijn ontleend aan het *Verslag van de Gedeputeerde Staten aan de Staten der Provincie Overijssel, omtrent de toestand der provincie in 1900* Zwolle 1901. De cijfers voor deze, ook in andere opzichten voor historisch onderzoek zeer geschikte en toegankelijke, *Verslagen* zijn voor de landbouw op hun beurt weer grotendeels samengesteld op basis van de *Verslagen over de Landbouw* voor 1900. Zie voor de tuinbouw ook het artikel van Iemenschot en Van der Laan.
 19. Het hiernavolgende is, voor zover betrekking hebbend op het jaar 1903, vooral ontleend aan: B.Hijma en M. Vink-Bos, *Inventaris Twentsche/Overijsselsche Landbouw Maatschappij (1871) 1879-1995* Zwolle 1996. Inv.nr. 609, pp. 33-48.
 20. Lucas ('Luuks') Antonius Reuvekamp (1854-1946), veehouder, lid van de Gemeenteraad van Zwollerkerspel, gehuwd met Gijsbertha W.A. Zwartjes (1855-1929). Hun zoon Wilhelmus Theodorus Reuvekamp (geb. 1888) nam later het bedrijf over.
 21. Typerend genoeg zaten Holtland als voorzitter en Reuvekamp als secretaris in het bestuur van de Landbouwvereniging in Zwolle. Zie het verslag van Gedeputeerden aan de Staten over 1909, p 217. Anno 1997 is de naam Reuvekamp nog steeds, in de praktijk en in de organisatie, te vinden binnen de landbouw in Zwolle!

Het landschap van Zwolle; een boerenerfenis

Martien Knigge

*De geologische structuur waarop de ontwikkeling van het Zwolse landschap is gebaseerd: dekzandruggen in een rivierengebied.
(Foto: collectie Knigge)*

Het begrip landschap wordt doorgaans verbonden met de landbouw. Zeer sterk komt dat tot uiting in de bewering dat boeren het landschap hebben gemaakt. Vaak wordt hiermee impliciet bedoeld dat 'daarom' de boeren het landschap ook kunnen - of zelfs moeten - verzorgen en dat anderen zich hiermee niet al te veel moeten bemoeien.

Hoewel deze gedachtengang de charme van de eenvoud heeft, klopt hij niet. Het landschap werd en wordt namelijk niet alleen door de boeren gebruikt, maar ook door vele anderen. Uiteraard kan dit alles niet los worden gezien van de tijdsomstandigheden. Zo zijn er landschappen geweest die in de loop der tijd natuurlandschap, natuurlandschap met agrarisch gebruik, agrarisch cultuurlandschap of cultuurlandschap met stedelijk recreatief (mede)gebruik waren. Deze opsomming kan naar believen worden verfijnd en uitgebreid. Voortdurend wordt het beeld van de omgeving bepaald door de wisselwerking tussen natuur en cultuur en daardoor verandert het landschap door de tijd heen. Opvattingen dat het landschap er op een bepaalde manier uitziet, dat het altijd zo geweest is en dat het altijd zo moet blijven zijn acultureel en getuigen van een deerlijk gemis aan historisch besef.

Hoe het kwam

Het oerlandschap van Zwolle bestond uit een reeks zandruggen in een zeer natte omgeving. Deze zandruggen lagen evenwijdig aan elkaar in noordwest-zuidoostelijke richting. Ze waren in de laatste ijstijd, 10 tot 80 duizend jaar geleden, door de wind gevormd. Tussen die zandruggen lagen laagtes die in oppervlakte groter waren dan de ruggen en die zeer nat waren door de talrijke rivieren en beken die er doorheen stroomden. Het was land dat velen nauwelijks zouden beschouwen als

land. Het was een stroomgebied, een benedenloop, een delta.

Het aardige is dat de 'ribbels' van dit gebied nog altijd herkenbaar en vertrouwd zijn. Achtereenvolgens van zuidwest naar noordoost waren het de hoogtes van Oldeneel en Schelle; van Ittersum, Assendorperlure en Spoolde; van Assen-

dorp, Zwolle ten zuiden van de Melkmarkt en Westenholte; van Zalné en Dieze; van Herfte, Berkum en Langenholte.

Een vergelijkbaar landschapsbeeld kunnen we nu nog aanschouwen in Noordoost-Polen en in de Donaudelta in Roemenië. Wat we daar aantreffen zijn waterrijke gebieden met veel bos, zowel lage vloedbossen als hoogopgaande bossen met oude, dikke bomen, afgewisseld met moerassige en grazige open vegetaties waar wilde of halftamende runderen en paarden zorgen voor een afwisselend landschapsbeeld.

Het cultuurlandschap van Zwolle, dat in dit natuurlijke landschap ontstond, ontwikkelde zich op dezelfde wijze als alle cultuurlandschappen in Oost en Zuid-Nederland. Ongeveer 5000 jaar geleden vestigden de bewoners - tot dat moment levend als jager en visser - zich als landbouwer in dit gebied. Als woonplaats kozen ze de randen van de hoogtes. In de richting van de waterloop ontgonnen ze de grond als weiland en hooiland en op de hoge plekken legden ze akkers aan. De alleraagste delen bleven vooralsnog moeras, de hoogste delen bos.

Hoe we het weten

De voornaamste bron van kennis over de landschapontwikkeling, behalve geologische, bodemkundige en ecologische informatie, bestaat uit landkaarten. Vooral de topografische kaarten, die vanaf 1850 verschenen en regelmatig werden geactualiseerd, geven een goede indruk van de veranderingen in het landschap. Oudere kaarten zijn daar minder geschikt voor, omdat die voor een bepaald doel werden gemaakt, bijvoorbeeld om een stad weer te geven, de ligging van verdedigingswerken of de omgeving van een bepaald landgoed. Een allesomvattend beeld van het bewuste gebied bieden die oude kaarten dus niet. Hoe het cultuurlandschap, het platteland, eruitzigt valt er niet uit op te maken.

Behalve kaarten geven ook schilderijen ons een beeld van het vroegere landschap. Het blijft echter vaak giswerk, of deze afbeeldingen topografisch correct zijn, of dat de fantasie van de schilder en de karaktertrekken van de stijlperiode bepalend zijn geweest.

Tenslotte is uit de recente historie fotografisch materiaal beschikbaar. Het probleem daarbij is echter dat de foto's dikwijls moeilijk exact zijn te situeren, zodat ook hierbij de informatie vooral exemplarisch is. Een uitzondering hierop is de documentaire fotografie; bijvoorbeeld wanneer een gemeente foto's laat maken voor oonteginings- of verwervingsprocedures in verband met de aanleg van woonwijken of wegen.

Hoe het was

De topografische kaart van circa 1900 van Zwolle, toont een stad die wordt gedomineerd door de voormalige vesting. Op dat moment hoorden slechts de oude voorsteden buiten de drie stadspoorten en het westelijk deel van Assendorp bij de stadsbebouwing. Voor de rest bestonden Zwolle en Zwollerkerspel uit buitengebied. De ontsluiting door doorgaande wegen was beperkt en ongetwijfeld was het leven er rustig en agrarisch. Bebouwing was nog steeds voornamelijk te vinden op de zandruggen. Daartussen lagen brede laagtes of dalen, elk met zijn eigen riviertje of wetering.

Complexen bouwland waren te vinden in Langenholte, tussen de verschillende delen van Berkum, in Dieze richting de Kloosterberg (waar boe-

Dieze omstreeks 1900. Buiten de oude voorstad is er nauwelijks bebouwing. Nu liggen hier Holtenbroek en Aalanden. De Kloosterberg is de Klooienberg. (Foto: collectie Knigge)

derderijnamen als De Hel, De Hemel, Het Slot, 't Holt en 't Blik haast dwingen tot nostalgie), op de Oosterenk en langs de Lure. Voor de rest bestond het landschap uit grasland met plaatselijk een enorme dichtheid aan beplante kavelgrenzen, vermoedelijk rijen knotwilgen en knotpopulieren. Deze kleinschalige weidegebieden lagen vooral tussen Schelle, Oldeneel en Ittersum en verder ten zuiden van Westenholte langs de IJssel en in Langenholte. Wijdse open landschappen lagen ten zuidoosten van de stad: in het weteringengebied van Mars en Geeren, in de Polder Sekdoorn en verder richting Windesheim.

Tuinbouw kwam voor in de oude voorsteden: ten zuiden van de Hoogstraat, langs de Middelweg en de Langenholterweg en langs de Assendorperdijk. Bij Oldeneel waren talrijke boomgaarden.

Bos van enige oppervlakte tenslotte, was te vinden op de Agnietenberg, op Zandhove en tegenover Zuthem.

Van de nieuwe tijd was toen nog weinig te zien. Alleen het spoorlijnnet was compleet en telde zelfs nog een lijn meer dan tegenwoordig: de stoomtram naar Dedemsvaart.

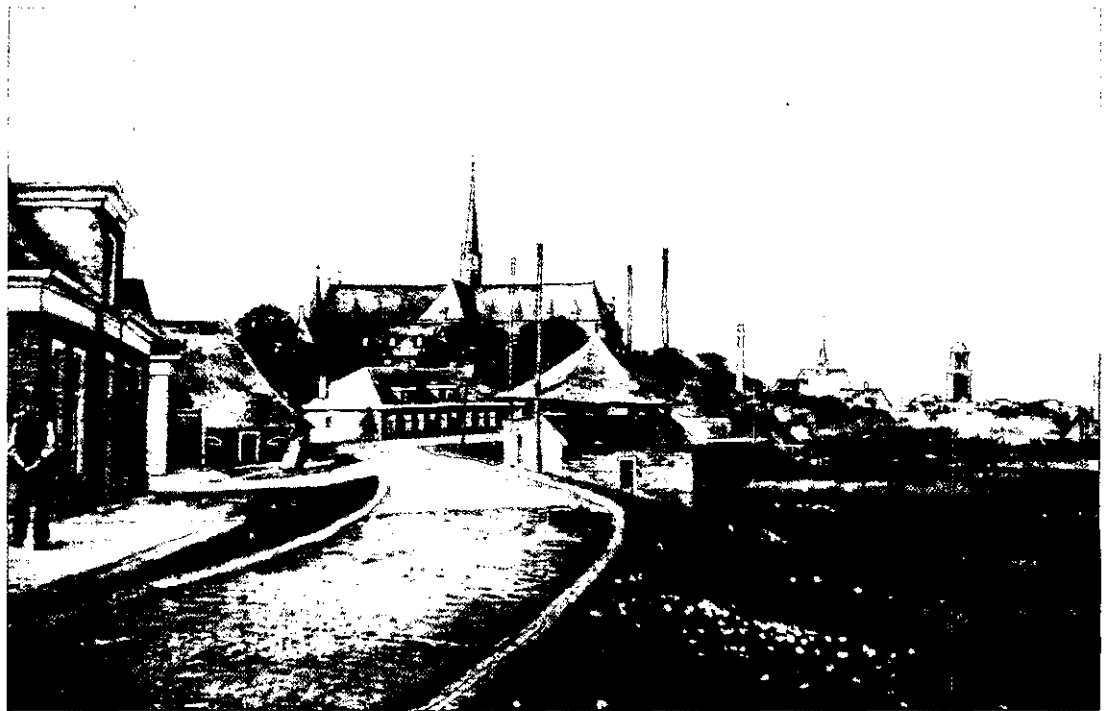
Hoe het werd

Wanneer we de situatie van rond 1900 vergelijken met de huidige, dan valt direct op dat er zo weinig buitengebied in Zwolle is overgebleven. In krap honderd jaar is de stad de gemeentegrenzen dicht genaderd. Landschap is er echter nog steeds en het oude landschap is in grote trekken nog herkenbaar.

Wel moet je constateren dat het buitengebied niet alleen kleiner is dan vroeger, maar ook minder geleed. Er is minder verschil, de nivellering heeft huisgehouden. De kleinschalige graslandcomplexen met veel knotbomen zijn nog slechts fragmentarisch aanwezig tussen Schelle en Oldeneel en bij de Spoolderenk. Boerderijen liggen nu niet meer alleen op de dekzandruggen maar ook in de laagtes. Slechts enkele delen van de gemeente zijn nog weids en open: het gebied van Sekdoorn heeft nog veel van zijn oude allure en verlatenheid en ook tussen Wijthmen en de Marshoek bepaalt vooral de ruimte het landschap.

Maar de ruimte is al snel eindig. Zo doorsnijden niet meer alleen spoorlijnen, maar ook hoogspanningsleidingen en autowegen het landschap.

Han Prins schilderde in 1951 de stadsrand nog aan de Assendorperdijk.

Nieuwbouwwijken en industrieterreinen, recreatieplassen en wandelparken beslaan het overgrote deel van het gemeentelijk grondgebied. De goede waarnemer vindt er nog veel overblijfselen van het oude boerenlandschap, zeker na het raadplegen van oude kaarten en foto's. Soms zijn dat wegen - Assendorperdijk, Diezerenk, Helderlichtsteeg, Bloksteeg. Soms zijn het restanten van de rijen knotbomen - vooral in Zwolle-Zuid. Soms zijn het erfbeplantingen of leilindes die zijn opgenomen in het stedelijk groen. Maar soms is er niets meer wat nog herinnert aan het groene verleden. Holtenbroek en grote delen van de Aalanden bijvoorbeeld zijn gebouwd op een tabula rasa: eerst werd rigoureuus het oude landschap opzijgeschoven en bedolven, pas daarna werd er gebouwd. Helaas gebeurde dit nogmaals in Hanzeland. Bij deze 'gouden locatie' paste kennelijk geen restant van het verleden, zodat Assendorperlure met Luurderschans van de kaart geveegd werden.

Hoe het verder gaat

Is er nog landschap na 2000? Ja, natuurlijk. De vraag is alleen, wat voor landschap. De landbouw zal niet meer centraal staan en in tegenstelling tot vroeger zal deze niet meer de motor zijn van het platteland; wel de verzorger. Nog meer dan nu, zal het Zwolse platteland stadsrand zijn, hoofdzakelijk bedoeld voor het welzijn van de Zwollenaren, dus vooral stedelingen. Die zullen ook moeten betalen voor het behoud en onderhoud van het landschap. Behalve voor het menselijk welzijn is het landschap er voor de natuur. Wat vroeger normaal en zonder veel inmenging van buitenaf functioneerde, moet nu met ambtelijke en bestuurlijke nota's geregeld worden. Gelukkig echter laat de natuurfunctie zich dikwijls goed combineren met de stedelijke functie. De toekomst van het Zwolse landschap is hiermee duidelijk. Uitloopgebied voor stedelingen en ruimte voor de natuur. En uiteraard ook inspiratiebron voor liefhebbers, kunstenaars, fotografen en mensen die op zoek zijn naar hun wortels.

En de boeren? Zij kunnen niet gemist worden. Het is in het belang van het landschap dat er vitale en grondgebonden landbouw blijft bestaan. Zon-

der de geur van mest, het geronk van trekkers en het loeien van koeien kan het landschap gewoon niet. Ook niet na 2000!

Zwolle op de drempel van de 21-eeuw. Het platteland is vooral stadsrand geworden. (Foto: collectie Knigge)

Herinneringen uit een boerenleven

W. Koersen

Melkveehouder W. Koersen (1933) uit 's-Heerenbroek stamt uit een geslacht, dat al generaties lang behoort tot de boeren rondom Zwolle. Als het gaat om de handel, stelt hij diplomatiek, is er sprake van een 'directe en innige verbinding met de stad.' In een aantal schetsen geeft hij weer, hoe het boerenleven van vóór en kort na de oorlog er in zijn herinnering uitziet.

Van heinde en verre

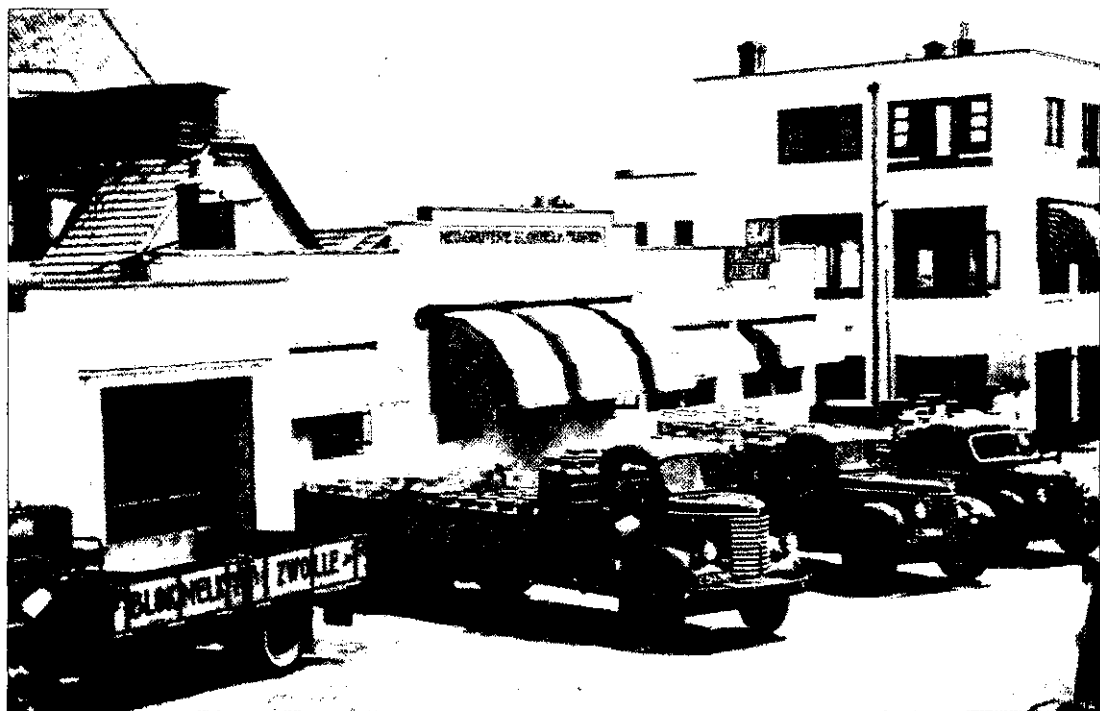
Als de boerenbevolking op vrijdag naar de markt trok, dan was dat één grote mode-show, waarbij de donkere kleuren overheersten. Vooral degenen die uit Mastenbroek, uit 's-Heerenbroek en uit het achterland van Kampen en het Kampereiland

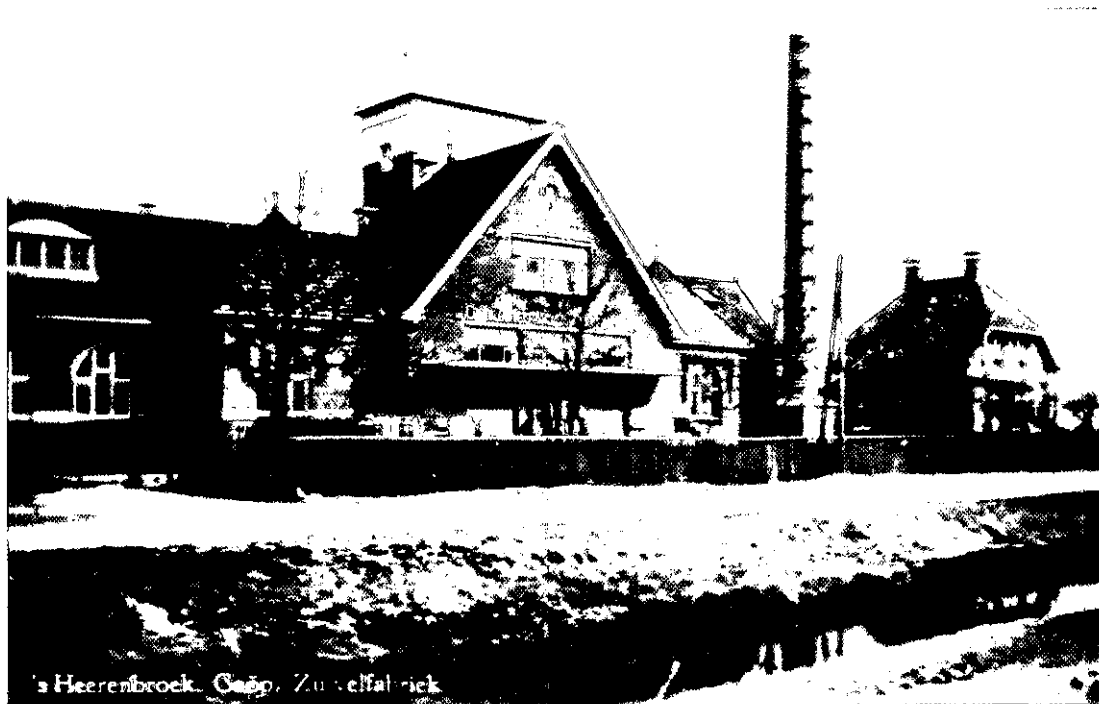
kwamen, hadden niet veel kleur in hun garderobe. De vrouwen droegen vaak zwarte rokgewaden en witte mutsen in allerlei vormen (waarbij er natuurlijk een verschil bestond tussen de door-de-weekse draacht en die voor de zondag). De Genemuidenaren waren te herkennen aan hun zwarte klompen.

De Staphorster en Rouvéense vrouwen droegen, zoals nog steeds, bontgekleurde en van stipwerk voorziene kraplappen. Ook de vrouwen van de Veluwe waren meestal, als het om de kleur ging, wat luchtiger gekleed.

Over de ouderwetse boerenbroek met de klap vanuit het kruis, in plaats van een gulp, deed mijn vader eens het volgende (volgens hem authentieke) verhaal. Op zekere dag kreeg hij van een jonge-

'Mastenbroek', 'Santemafabriek' of 'Blok-melk' aan de Gasthuisdijk in Frankhuis. Later werd deze fabriek opgenomen binnen de Coberco (foto: W. Koersen).

*De Stoomzuivelfabriek
in 's-Heerenbroek
(foto: W. Koersen).*

dame, die op de fiets voorbij kwam en afstapte, de vraag hoe laat het was. Om die vraag te kunnen beantwoorden moest mijn vader zijn horloge te voorschijn halen, maar dat bevond zich achter de klap. Hij begon de knopen aan weerszijden bij de heup los te maken, maar voor hij zijn horloge te pakken had, was de jongedame er al lang vandoor.

Voor de handel gingen niet alleen de boeren naar de stad, maar omgekeerd waren er ook tal van neringdoenden die van heinde en verre langs de boerderijen trokken. Eén van hen was de zadelmaker Veluwenkamp, met zijn klemstok op de rug waaraan zijn gereedschapszak bungelde. Paardetuien werden ter plaatse gerepareerd. In mijn gedachten kan ik nog de lucht opsnuiven uit die zak met ledervet en in traan gedompeld touw.

Ook 'Tinus de stoelenmatter' uit de Hoogstraat en Henk Wieringa (wiens vader een kledingzaak had aan de Oude Vismarkt) waren graag geziene gasten. Met een grote koffer verscheen Wieringa in de woningen, waarna een keuze kon worden gemaakt uit de voorraad kleding.

Zeer bekend was, al in de jaren twintig, de juwelier Aron Krukziener die tot 1934 woonde op

nummer 27 in de Kamperstraat en daarna op Diezerstraat 56. Hij trok ook rond met een vaste kruier. Eerst was hij dan met een wagen vol spullen naar een boer in 's-Heerenbroek getrokken. Daar stond de grote kruiwagen gereed. De kruier had het niet gemakkelijk, want behalve de last op de wagen had hij ook nog een zeel op zijn rug. Vele zilveren brandewijnkommetjes, lepeldoosjes, gebakvorkjes en gouden zakhorloges (voor de zoons die 21 jaar werden) geraakten zo in de boerenkabinetten. Tijdens één van zijn expedities naar Mastenbroek stierf Krukziener aan een hartaanval.

Bij de veeboeren waren de gebroeders Leo en David van Tijn belangrijke figuren. Hun ouders, die rond de eeuwwisseling een groot huis bewoonden aan de tegenwoordige Harm Smeengekade tegenover de Keersluisbrug, zaten ook in de handel. Dit huis stond dus precies op het einde van de vee- of beestenmarkt die op de kade langs de gracht werd gehouden. De varkensmarkt vond plaats op de Pannekoekendijk, in het verlengde van de Harm Smeengekade.

*De 'Hoop op Zegen' aan
de Filosofenallee
(foto: W. Koersen).*

Als kleine jongen kreeg ik chocolade of snoepjes van Leo en David en later, als jonge boer, verkocht ik hun weer koeien. Ze overleefden, met hun zuster Lea, de oorlog door onder te duiken in de Mastenbroeker polder. Nadien, toen ze inmiddels op hoge leeftijd waren, gingen ze nog steeds bij de boeren langs om vee te kopen. Een taxi van de firma Tadema, met als chauffeur Eef van de Gronden, reed hen rond. Bij hun begrafenis op de joodse begraafplaats aan de Kuyerhuislaan heb ik, volgens de joodse traditie, een schep zand op hun graf mogen gooien.

Zuivelfabrieken

De eerste Zwolse zuivelfabriek, genaamd 'Mastenbroek', stond aan de Gasthuisdijk in Frankhuis. Het was een particuliere fabriek, onderdeel van de Zwitserse onderneming 'Gruyère.' Deze fabriek werd onder de boeren lange tijd de 'Santemafabriek' genoemd, naar de vooroorlogse directeur F.J. Santema. Een andere naam was de 'blokmelkfabriek.' Er werd namelijk 'blokmelk' geproduceerd, ingedampte melk met suiker erbij die in afgekoelde vorm in blokken werd verhandeld.

Na 1900 werden er in Zwolle twee coöperatieve zuivelfabrieken gebouwd. De 'Hoop op Zegen', van 1903, stond aan de Filosofenallee en kreeg de melk voornamelijk van de zuivere veeboeren ten oosten van Zwolle, dus uit Berkum en Langenholtte, en zelfs uit Dalfsen. De 'Eendracht', gebouwd in de jaren 1916/1917, stond aan de Berkumstraat en kreeg de melk vooral van tuinders rondom Zwolle, die ook vee hielden. Een paar veeboeren uit Spoolde en Westenholte leverden hier eveneens. De grote veeboeren uit Mastenbroek peinsden er echter niet over hun melk naar Zwolle te brengen. Zij richtten daarom in 1915 de coöperatieve 'Stoomzuivelfabriek 's-Heerenbroek' op. Het bewind van de eerste directeur was geen succes. Wellicht omdat de man ook nog een boerderij in Twente kocht en in Zwolle een slijterij dreef aan de Grote Markt, genaamd 'De drie flesjes.' Dan was er ook nog de modelboerderij - zeer hygiënisch met onder andere betegelde muren - van Tromp in Spoolde. Daar betrof het Sophiaziekenhuis de melk. Na de oorlog werd die leverantie overgenomen door boer Dubbeldam uit het Engelse werk. Ik zie hem nog zo op een zondag-

morgen, toen wij ter kerke gingen, in zijn jeep met kratten melk over de Veerallee rijden.

Met de jeep

De jeep van boer Dubbeldam was waarschijnlijk gekocht via de Marshall-hulp. Veel boeren schafden zich toen zo'n vierwiel aangedreven trekkracht aan, ter vervanging van de paarden waaraan toen een groot gebrek bestond. De leverancier in deze streek was de firma B.J. Schurink, die was geves-

tigd op de hoek van de Veerallee en de Nieuwe Weg, die nu Kamperweg heet.

De jeeps werden geleverd in twee kleuren, grijs en heel donkerblauw. Berend Jan Schurink, die zelf rondreed in een oude vooroorlogse vierkante Citroën, gaf ook les. Meestal gebeurde dat, tot groot vermaak van de burens, ergens achter op het land. Lang duurde die vreugde niet. De trekkers verschenen, maar ook de echte paardenkrachten kwamen weer tot leven.

Op de Biggenmarkt aan de Pannekoekendijk in Zwolle, vermoedelijk omstreeks 1930. (foto: W. Koersen).

Boerinnen en Plattelandsvrouwen

Jolande Haverkort

In 1982 ging de eerste cursus Landbouwschool voor (jonge) boerinnen van start aan de Rijks-middelbare Landbouwschool te Zwolle. De cursus was een groot succes. Er waren 24 deelnemsters. Bovendien stonden nog eens 40 vrouwen op de wachtlijst. De cursus voorzag duidelijk in de behoefte aan een vakspecifieke opleiding. Die behoefte was ontstaan doordat het aandeel van vrouwen in de landbouw groter was geworden en doordat hun taken op het boerenbedrijf waren toegenomen en veranderd. Betaalde krachten waren voor velen onbetaalbaar geworden en in gezinsbedrijven was de arbeid van man en vrouw samen hard nodig. De tijdsgeest zorgde ervoor dat vooral de jongere en beter opgeleide vrouwen niet alleen wilden mee-werken; ze wilden ook mee-

ondernemen. De boerinnen van vandaag zijn medeverantwoordelijk voor het bedrijf, ze lopen risico's en brengen zelf ook kapitaal in.

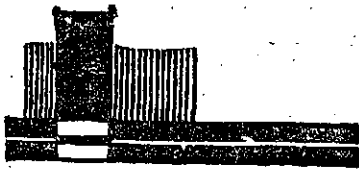
Toch worden ze nog steeds in de eerste plaats gezien als huisvrouw en moeder en pas in de tweede plaats als boerin met deeltaken in het bedrijf, en dan zowel 'voor' als 'achter'. Maar 'achter' gaat in veel gevallen nog altijd voor. Een terugblik ...

'Voor' en 'achter'

De boerin heeft altijd een belangrijke rol gespeeld in de bedrijfsvoering, ook al was haar taak niet op elk bedrijf dezelfde. De bedrijfsgrootte en de aanwezigheid van meerdere generaties op één bedrijf, waren bijvoorbeeld factoren die meespeelden bij de bepaling van de werkzaamheden van de boerin.

*Op de landbouwten-
toonstelling Zwolland
in 1928 was ook de
Landbouwhuishoud-
school 'De Rollecate'
met een stand present
(foto: Archief 'De Rolle-
cate').*

CORSETTEN

Alleen verkoop van de beroemde Engelsche

„Langley” Corsetten

„Langley” brengt een Corset voor ieder figuur.

„Langley” verwerkt uitsluitend de beste stoffen.

„Langley” verkoopt ieder Corset met volle garantie.

BOND VAN BOERINNEN EN ANDERE PLATTELANDSVROUWEN

Donderdag 23 April 's nam. half drie zal in de vergaderzaal der Coöperatieve Landbouwersbank te Zwolle Mevrouw WIERSMA – RISSELADA van Leeuwarden uiteenzetten het doel van de Bond van Boerinnen en andere plattelandsvrouwen. Getracht zal worden in Zwolle en omgeving een afdeling van bovengenoemde Bond op te richten. Dus Boerinnen en andere plattelandsvrouwen komt allen

Het Bestuur der Vereeniging van oud-leerlingen van Landbouwhuishoudcursussen te Zwolle

De advertentie in de POZC van 16 april 1931 die het officiële begin van de Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen inluidde.

Ook werd de arbeid van vrouwen op agrarische bedrijven niet altijd zichtbaar in cijfers.¹

Een indeling in 'voor' en 'achter' was echter van oudsher wel op elk bedrijf te vinden. De boer had zijn werkzaamheden in het achterhuis en de boerin de hare in het voorhuis, inclusief moestuin en boomgaard. Daarnaast had ze vaak nog de zorg voor het kleinvee, de schapen, de kippen en eventuele zuivelbereiding. Door de zorg voor de kippen (de eieren mocht ze verkopen en het geld zelf houden) en de zuivelbereiding (boter, kaas en melk) was de boerin bij specifieke onderdelen van het bedrijf betrokken.

In de loop van onze twintigste eeuw veranderde haar rol. Al heeft de boerin in de meeste gevallen nog steeds de zorg voor het voorhuis, tegenwoordig is ze zeker ook bij het gehele bedrijf betrokken. De boerin werd uit het isolement van het voorhuis gehaald en er werd haar een venster op de wereld geboden.

Tal van instanties hadden een rol bij de totstandkoming van deze verandering en ze speelden erop in door bijvoorbeeld het geven van onderwijs en voorlichting. Een aantal van deze instanties wordt hierna belicht.

Het landbouwhuishoudonderwijs

In Nederland was voor de boerenzonen vanaf 1890 landbouwonderwijs in de vorm van bijvoorbeeld landbouwwintercursussen beschikbaar. Zij wer-

den zo van tal van nieuwe ontwikkelingen binnen de landbouw op de hoogte gebracht. Voor de boerendochters waren er echter nog geen cursussen. De scheiding tussen achterhuis (de boer) en voorhuis (de boerin) werd op die manier eerder groter dan kleiner. Langzaamaan groeide het besef dat ook boerendochters landbouwonderwijs zouden moeten krijgen. Het duurde echter nog tot 1909 voordat er een begin gemaakt werd met landbouwonderwijs voor meisjes. In de praktijk werd dit landbouwhuishoudonderwijs voor boerendochters en plattelandsvrouwen, omdat de boerin in de eerste plaats als huisvrouw, vervolgens als moeder en dan pas als boerin gezien werd. Het landbouwhuishoudonderwijs diende 'ter verheffing van het platteland.' De boerendochters moesten immers, net als de boerenzonen, voorbereid worden op hun taak op de boerderij. Via het onderwijs wilde men de vrouwen duidelijk maken wat het belang en de betekenis van de landbouw waren. Men hoopte zo de vrouwen te motiveren, zodat ze hun echtgenoot zouden aanmoedigen tot modernisering van het bedrijf. De middelen die voor modernisering nodig waren zouden dan mede-betaald kunnen worden uit de moderne huishouding die de boerin via het onderwijs had leren voeren, zo zuinig en efficiënt mogelijk. Het motto in die tijd was dan ook: 'Een gezond en zuinig huishouden in een landelijke huishouding.'

Hygiëne en zowel de geestelijke als de lichame-

Op de fiets om nieuwe leden te winnen. De dames G. Schutte-van Dijk (links) en E. Hildebrand-Hulsebosch in 1935 (foto: particuliere collectie).

lijke gezondheid werden steeds belangrijker. Zo werd bijvoorbeeld het gebruik van de hooikist aanbevolen. In deze kist met hooi kon het eten gaar worden en warm worden gehouden. Dit was heel wat hygiënischer dan de oude gewoonte om een pan met eten in bed te zetten. Ook de bedstee voldeed niet meer. Het ijzeren ledikant was in opkomst, omdat het zindelijker en hygiënischer was.

In Overijssel werd in 1912 te Enschede gestart met landbouwhuishoudonderwijs. De eerste (rijks)-opleiding voor landbouwhuishoudlerares was 'De Rollecate' in Den Hulst, en huishoudlerares Theda Mansholt had hier de leiding. Zij propageerde het 'goed doordacht huishouden', waarbij 'elke verrichting plaats diende te hebben met de kleinst denkbare aanwending van tijd, weg en kracht, bij tegelijkertijd het meest gunstige gebruik van het materiaal.'

In 1915 gingen de eerste gediplomeerden van 'De Rollecate' aan het werk. In de beginperiode werd meestal niet lesgegeven in een echt schoolgebouw. De eerste cursussen werden gegeven op allerlei locaties, bijvoorbeeld in café's of om de

beurt bij de leerlingen thuis. De leraressen moesten door weer en wind, meestal per fiets, heel wat kilometers afleggen om hun diverse cursussen te kunnen geven. Er was zeer veel vraag naar de cursussen. Later werden daarom echte scholen opgericht, op een vaste plaats. In het landbouwhuishoudonderwijs werden lessen gegeven in koken, voedingsleer, wasbehandeling en huishoudkunde. Het kwam ook wel voor dat er lesgegeven werd door een onderwijzer met landbouwakte in de vakken natuur-, schei- en plantkunde, in bemesting, in groente-, fruit- en bloementeel, en veevoeding en -verzorging.

Ook in Zwollerkerspel was er in ieder geval vanaf 1914 sprake van landbouwhuishoudonderwijs. Het ging hierbij om ambulante cursussen, die, zoals ook elders, plaatsvonden op allerlei locaties. Een echte landbouwhuishoudschool heeft Zwollerkerspel nooit gehad.

Op voorspraak van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij (OLM) werd in het voorjaar van 1914 begonnen met een cursus voor boerendochters. Er waren twaalf deelneemsters, die gedurende negen maanden 2,5 uur per week les volgden in huishoudelijke en landbouwkundige onderwerpen. Mej. J. Huizinga, lerares aan de Rijkslandbouwhuishoudschool De Rollecate, had de leiding over de cursus.

In 1916 werd er van januari tot november een cursus gegeven aan meisjes en volwassen vrouwen. De gebruikelijke methode was het lesgeven door middel van voorwerkklassen. De lerares heette Neeltje de Zeeuw. Zij was 21 jaar en kwam oorspronkelijk uit Vlaardingen. Zij had in Schiedam aan de huishoudschool het diploma huishoudkunde behaald en had een LO-akte handwerken. In april 1915 volbracht zij haar opleiding aan De Rollecate. Met ingang van 1 juni 1915 werd zij door de OLM benoemd tot onderwijzeres bij het landbouwhuishoudonderwijs te Zwolle.

Voorlichting buiten scholen

In het *Overijsselsch Landbouwblad*, het officiële orgaan van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij, werd in een speciale rubriek aandacht besteed aan de boerin. Deze rubriek verscheen overigens pas voor het eerst in 1919, drie jaar na de

eerste uitgave van het blad in 1916. De titel van de rubriek was: 'Voor de huisvrouw'. De nadruk lag op 'rentabiliteit in de huishouding' en 'zindelijkheid in de woning.' Vóór alles werd de boerin dus gezien als huisvrouw. Haar werd voorgehouden dat zindelijkheid voor de gezondheid voorrang moest krijgen op de zindelijkheid voor het oog. Met andere woorden: men kon beter de voeten eens wassen in plaats van slechts de klompen mooi wit te schuren.

Vanaf 1920 verscheen er een nieuwe rubriek in het *Landbouwblad*, ditmaal onder de naam 'Voor de boerin.' In de begintijd van het bestaan van de rubriek werd relatief veel aandacht besteed aan de boerinnentaken, te weten de slacht, melkbehandeling, melkwinning en teelt van groenten. In de loop van de tijd kwam er meer nadruk te liggen op huishoudelijke taken, van kledingverzorging tot het wassen en strijken van boorden en manchetten en schoonmaken van strohoeden. Ook aan kinderverzorging werd ruim aandacht besteed.

Stichting voor Huishoudelijke voorlichting

De Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP) werd opgericht in 1935. Initiatiefneemster tot oprichting van de HVP was Greta Smit, een bekende naam binnen het landbouwhuishoudonderwijs. In de crisistijd van de

jaren dertig wilde de HVP de vrouwen leren met de weinige middelen die zij nog hadden zoveel mogelijk te doen. De HVP werd wel het zusje van het landbouwhuishoudonderwijs genoemd. Er werden cursussen gegeven in bijvoorbeeld koken, tuinbouw, matrassen maken en naaien. Met name de cursussen matras maken waren zeer populair. Jaren later, toen de tijden weer wat gunstiger werden, volgden ook cursussen beter bewegen en woninginrichting.

Uit verslagen van de Commissievergadering van de HVP blijkt dat ook Theda Mansholt en Greta Smit van de partij waren. In de Commissievergadering van 12 juni 1937 werd hulde gebracht aan mevrouw Smit, initiatiefneemster van de HVP. Er was echter nog veel werk te doen, want de armsten werden nog onvoldoende bereikt. Wel was men van mening dat de HVP een gunstige invloed op het landbouwhuishoudonderwijs had.

De HVP-cursussen kenden vanaf het begin een grote belangstelling. In de gehele provincie Overijssel werden in 1936, dus vlak na de start van de HVP in 1935, 102 cursussen gegeven bij een totaal leerlingenaantal van 2234. In 1937 was het aantal cursussen gestegen tot 132 en bedroeg het aantal leerlingen 2664.

Ook in Zwollerkerspel was de HVP actief. Tussen november 1947 en oktober 1951 was het de

In 1947 ging de afdeling Zwollerkerspel met veertien leden in klederdracht naar het congres van het ACWW, de Wereldbond van Plattelandsvrouwen, in Amsterdam. Pas sinds 1978 overigens, is de afdeling lid van het ACWW. In dat kader bestaat er een uitwisselingsprogramma met Culmstock in Engeland (foto: particuliere collectie).

huishoudlerares D.J.H. Heukers die het rayon Westen (van Overijssel) en IJsselstreek namens de HVP onder haar hoede had. In 1947 gaf ze aan achttien deelnemers een cursus huishoudelijke voorlichting in Berkum. Te Berkum, te Windesheim en in Schelle gaf zij in 1948 verscheidene kookcursussen aan gemiddeld achttien leerlingen.

De algemene opvatting was dat de HVP niet gezien moest worden als concurrentie voor het landbouwhuishoudonderwijs voor meisjes. De voorlichting van de HVP was bestemd voor getrouwde en ongetrouwde vrouwen die een huishouden voerden. Men meende echter dat de ideale situatie zou moeten zijn dat het niet een kwestie was van òf onderwijs òf voorlichting,

maar dat beide elkaar zouden moeten aanvullen. Naast het geven van cursussen en voorlichting, legde de HVP ook huisbezoeken af, waarbij men huishoudelijke voorlichting gaf en ook adviezen met betrekking tot inrichting van de woning. 's Zomers werden er geen cursussen gegeven; dan waren alle handen nodig bij de werkzaamheden op het land.

In 1950 werden in Zwollerkerspel nog twee kookcursussen aan 34 leerlingen gegeven. Vanaf 1951 werd de subsidie voor de HVP verminderd, maar toch was ze tot 1979 actief. Een actie in 1956-1957 om via het landbouwhuishoudonderwijs tot betere voedingsgewoonten te komen was bijvoorbeeld een groot succes.

Het winterprogramma 1957-1958 vermeldde kookcursussen, een wascursus, een tuinbouwcursus, naaicursussen en diverse lezingen. Onderwerpen van die lezingen waren onder andere 'Van tuin naar tafel' over gezonde voeding, 'Inmaak', 'De slacht', en 'Inrichting van de keuken.' Voor deze laatste cursus was een demonstratiekoffer beschikbaar, met allerlei huishoudelijke materialen, die in het Landbouwhuis te Zwolle bewaard werd. Opnieuw bleek hieruit de samenwerking tussen de OLM en bijvoorbeeld HVP en landbouwhuishoudonderwijs. Aan cursussen als 's Avonds nog fit', over werkhouding en indeling van de werkzaamheden, en 'Inkomstenbesteding' valt af te lezen dat de accenten enigszins gingen verschuiven. De landbouwmaatschappij en de plattelandsvrouwen droegen ook gezamenlijk de kosten voor de zogeheten Agrarisch Sociale Voorlichting (ASV). Later ging een deel van dit werk over naar de Sociaal Economische Voorlichting (SEV), vervolgens ESV genoemd. 'Een gouden schakel tussen de OLM en de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, afdeling Overijssel,' vormde volgens de oud-secretaris van de OLM ir. E. Bouma, mevrouw H.E. Gunst-Wijers. Zij legde de basis voor de omvorming van de Bond naar een zeer brede maatschappelijke organisatie die de leden zelfwerkzaamheid leerde.²²

In de jaren zestig kwamen allerlei vragen met betrekking tot elektrische apparatuur aan de orde. De komst van de elektrische wasmachine, centrifuge, strijkijzer, boiler, en niet te vergeten koelkast

Het Bondslied van de NBvP. 'Opgewekt in marstempo te zingen' (particuliere collectie).

BONDSLIED

Voor piano en orgel
(kan ook dienen voor
vierstemmig koor)

Woorden en muziek
van J. P. Wiersma

Opgewekt in marstempo te zingen

Sopr.
Alt

Tenor
Bas

1. Wij vrouwen van het land. Zij' hecht aan-een- ver- bon-den. Wij
2. Oes drijft één-zelf-de draag. Ons bindt één-zelf de stre-ven. Om

3. Kom, plat-te-land-se vrouw! Help ma naar uw ver-mo-gen; Uw

1. sire-ven hand aan hand. En ma-ken sterk-on-ze bon-den. Het
2. hoeg-voert on-se gang. Naar scho-nest-voorn- van- le-ven. Wij

3. ernst. Uw wil. Uw trouw, 2al on-se kracht ver-he-gen. Wij

1. lie-den roept ons op. Om on-se kracht te-wij-den. Te
2. ploeg- gen on-se grond. En zoe-ken gop-de-we-gen. Te

3. wil-ten voor ons volk. In vreg-de en ver-trou-wen. Tot

langzamer

1. het-pen't plat-te-land. Naar ho-ger doel te-tel-den.
2. sijn-het plat-te-land. Tot steun. tot kracht. tot-se-gen.

3. heil van e Va-der-land. Aan scho-ner toe-komst hou-wen.

en vrieskast, betekende een ingrijpende verandering. De HVP nam het op zich om voorlichting te geven over al deze nieuwerwetse apparaten, die een revolutie in het huishouden veroorzaakten.

Nederlandse Bond voor Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen

Naast onderwijs en voorlichting speelden ook de boerinnen- en plattelandsvrouwenorganisaties een belangrijke rol bij het veranderingsproces waar de boerinnen mee te maken hadden. Er zijn meerdere plattelandsvrouwenorganisaties: de Katholieke Plattelandsvrouwen Organisatie (KPO) en de Christelijke Plattelandsvrouwenbond (CBP). Hier is er, op grond van het beschikbare materiaal, voor gekozen om de algemene Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen nader toe te lichten.

De oud-leerlingen van het landbouwhuishoudonderwijs verenigden zich in allerlei plaatsen en uit deze verenigingen van leraressen en oud-leerlingen uit het landbouwhuishoudonderwijs ontstond op 14 oktober 1930 de Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen, de latere Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen. Het was de eerste landelijke organisatie in haar soort. Dat de Bond wat in haar mars had, bleek in de loop van de jaren. Ook qua ledenaantal, want zij groeide uit tot een organisatie die anno 1997 72.000 leden telt, verdeeld over 700 afdelingen.

De Bond had tot doel om de culturele, maatschappelijke, hygiënische en economische situatie op het platteland te helpen verbeteren. De drie thema's uit de beginjaren van de Bond waren: de taak van de plattelandsvrouw als boerin, haar taak als huisvrouw en vrouw in de maatschappij, en de algemene en culturele ontwikkeling van plattelandsvrouwen.

In Overijssel werd in 1931 een provinciale afdeling van deze Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen opgericht. In de beginperiode lag het percentage boerinnen op negentig procent. De nadruk lag toen ook nog meer op agrarische onderwerpen.

In het oorlogsjaar 1941 ontbond de Bond zich omdat men niet samen wilde werken met de door de Duitsers ingestelde Nederlandse Landstand. Na

de oorlog kon men direct weer tot heroprichting over gaan, omdat de leden tijdens de gehele oorlogsperiode met elkaar in contact waren gebleven. De naam van de Bond werd bij de heroprichting na de oorlog gewijzigd in Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen (NBvP), om geen verder onderscheid te maken tussen boerinnen en andere plattelandsvrouwen. Binnen de Bond kwamen de agrarische problemen echter steeds minder aan de orde. Dit leidde tot de instelling van Agrarische Commissies binnen de plattelandsvrouwenorganisaties. Hun doel was om het inzicht van agrarische vrouwen in hun eigen situatie te bevorderen.

NBvP, afdeling Zwollerkerspel

In de Zwolsche Courant van 24 april 1931 stond het volgende bericht: 'Bond van Boerinnen. Een afdeling Zwolle en omgeving. Uitgaande van het bestuur der Vereeniging van Oud-leerlingen van Landbouwhuishoudcursussen te Zwolle werd gisterenmiddag in de vergaderzaal der Coöperatieve Landbouwersbank te Zwolle een vergadering gehouden, waar mevrouw Wiersma-Risselada uit Leeuwarden, secretaresse van het hoofdbestuur van den Bond van Boerinnen en ander Plattelandsvrouwen als spreekster optrad en het doel van den bond uiteenzette. De vergadering, die gepresideerd werd door mevrouw G. Schutte-van Dijk, voorzitter van de Bond van oud-leerlingen bij het landbouwhuishoudonderwijs, was vrij druk bezocht. Na een kort openingswoord van de presidente werd het woord aan mevrouw Wiersma verleend. De spreekster zette breedvoerig uiteen, 'dat het hoogst noodzakelijk is in dezen moeilijken tijd voor den landbouw, dat de plattelandsche bevolking samenwerkt en zich organiseert. Niet alleen de boeren moeten zich organiseren, ook voor de boerinnen is eendrachtige samenwerking een eisch. De plattelandsche vrouw heeft ten opzichte van haar man in deze nog wat in te halen. De boeren verwijten hun vrouw wel eens, dat zij conservatief is, dat zij hem terughoudt uit het organisatieleven. Dit is begrijpelijk, immers de plattelandsche vrouw, de boerin, heeft in het leven meer een functie, die haar binnenshuis houdt. Het is echter thans den tijd, dat ook de vrouw meer naar buiten treedt. Zij moet zich een ruimer

Het logo van de NBvP in Overijssel (Archief NBvP, Overijssel).

gedachtenterrein eigen gaan maken. Er is voor de boerin zoo ontzettend veel te doen.'

De vrouwenorganisatie zou zich meer op het gebied in het bijzonder behorend tot de vrouw kunnen richten en verschillende vraagstukken kunnen behandelen, aldus mevrouw Wiersma. Daar zouden dan toebehoren: 'hoe kan ik het nut van mijn geld zo groot mogelijk maken', 'hoe de keuken zo goed mogelijk in te richten', 'hoe het huishouden zo zuinig en economisch mogelijk te voeren', 'hoe onze woning/onze boerderij zo rationeel mogelijk in te richten.' Verder waren voeding en bevorderen van de gezondheid belangrijke punten en ook het bespreken van de taak van de boerin als moeder en als vrouw in het huizezin. Mevrouw Wiersma sprak tot slot de wens uit dat het ook in Zwolle en omstreken tot een afdeling van de Bond van Boerinnen zou komen, 'opdat ook de vrouwen uit deze streken zich bewust zullen worden, dat er voor hen - zij het dan een inderdaad zware - toch zoo bevoorrechte en mooie taak is weggelegd, wanneer zij die taak aan kunnen.'

Na enig overleg werd ter vergadering besloten een afdeling Zwolle en omstreken op te richten. Dertien van de aanwezigen traden meteen toe als lid van deze afdeling Zwollerkerspel. Het voorlopige bestuur werd gevormd door de dames Middag-Wijngaarden, Dijk-van de Kamp en Boers-Wesseling. Mevrouw Schutte-van Dijk werd presidente. Baron van Haersolte, voorzitter van de Landbouwersbank en Handelsvereniging Zwollerkerspel, wenste de Bond geluk met de oprichting en bood aan, de jonge vereniging zo nodig met raad en daad bij te staan. De oprichtingsvergadering had plaatsgevonden in het gebouw van de Landbouwersbank en Baron van Haersolte was initiatiefnemer geweest achter de oprichting van de Zwolse boerinnenbond.

Er bestond bij de boerinnen behoefte aan onderlinge contacten, aan ontspanning, maar ook aan ontwikkeling. De eerste lezing die in de afdeling Zwollerkerspel werd gehouden, was een voordracht van Ir. A.P. Anema getiteld 'Aan het melkvee in onze provincie kan nog veel verbeterd worden door melkcontrole en aanschaf van goed fokmateriaal.' Hij maakte duidelijk dat alleen het

allerbeste melkvee nog iets op kon leveren. Ook boerinnen konden meehelpen aan verbetering van de rundstapel door melkcontrole en aanschaf van goed fokmateriaal. Belangrijke onderwerpen uit de begintijd waren verder onder meer zuinig huishouden en gezondheidszorg.

De afdeling Zwollerkerspel werd, net als de landelijke Bond, gedurende de Tweede Wereldoorlog opgeheven. Ook hier echter bleven de onderlinge contacten bestaan, zodat direct na de oorlog, op 11 oktober 1945, de Bond met inmiddels 27 leden, werd heropgericht.

Activiteiten

Vele onderwerpen passeerden door de jaren heen de revue tijdens de maandelijkse bijeenkomsten van de afdeling. Medewerkers van de Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande kwamen vertellen over mogelijke cursussen. Er werden lezingen gehouden door talloze sprekers en spreeksters. De lezingen varieerden van reisverslagen aan de hand van film- of diabeelden tot spreekbeurten van Atje Keulen-Deelstra, majoor (toen nog geen uitenantkolonel) Bosshardt en weerdeskundige Jan Pelleboer of schrijver Jaap ter Haar. Ook één van de eigen leden, mevrouw K. Rotstein-van der Brink, beter bekend als Klazien uut Zalk, sprak regelmatig haar medeleden toe.

In 1950 werd een demonstratie gegeven met verschillende typen elektrische wasmachines. De apparatuur hiervoor, het ging om een Thor, een Hoover en een Miele, werd door de Fa. Oldenhof aangeboden. De heer Marks vertelde over het koelaggregaat dat op proef bij de familie Van Dijk stond. En tevens sprak hij over het nieuwe dure 'melkwinningsgereedschap.'

In de loop der jaren werden talloze excursies gemaakt naar bedrijven in en buiten Zwolle. Bedrijven die bezocht werden waren Helder's biscuitfabriek aan de Hoogstraat en de zuivelfabriek Hoop op Zegen aan de Filosofenallee, de Vocaleumfabriek v/h de Vogel van Calcar, de IJsselcentrale en Kamphuis Keukens en Jansen Bouwmaterialen. Buiten Zwolle werden ook diverse reizen gemaakt, onder andere naar de Floriade, het Nijenhuis, de Huishoudbeurs en de tuinen van Mien Ruys. Ook werden themamiddagen of -avonden

gehouden, zoals die rond Australië en Canada.

Boerin en stadsvrouw

Met het groeien van het ledental ontstond ook in de afdeling Zwollerkerspel, net als elders in het land, de situatie dat naar verhouding steeds minder boerinnen en steeds meer niet-boerinnen lid waren. Om toch het oorspronkelijke boerinnenkarakter te kunnen bewaren kwam in de vergadering van 19 april 1955 de vraag op of men zo mogelijk op een boerin in het Provinciaal Bestuur wou stemmen. Daarop antwoordde de toenmalige presidente van de afdeling, mevrouw Schutte-van Dijk, dat dit ook de wens van het (afdelings-) bestuur was.

Rond 1956 werd tijdens een bijeenkomst een forum gehouden: Waarom boerinnen en stadsvrouwen in onze afdeling? De uitkomst was dat de stadsvrouw, als ze lid werd, toch op een of andere manier met het platteland verbonden was. In een volgende vergadering kwam men nogmaals terug op het thema 'Boerin en stadsvrouw.' Een van de leden deed een beroep op de stadsvrouwen om meer begrip te tonen voor de boerin. Ook stelde ze, in verband met de melkenstijd, voor om de vergaderingen 's middags wat eerder en 's avonds wat later te beginnen. Een ander lid vroeg aandacht voor specifieke boerenbelangen. In Zwollerkerspel gebeurde dus hetzelfde als elders. Het boerinnenbelang raakte binnen de boerinnenbond steeds verder op de achtergrond. Om de belangen van de boerinnen te kunnen blijven behartigen meende men dat in het afdelingsbestuur toch in ieder geval minstens twee boerinnen zitting moesten hebben tegenover drie stadsvrouwen.

Moderne identiteitsproblemen

Regelmatig werd en wordt binnen de afdeling de vraag gesteld waarom de afdeling 'Zwollerkerspel' heet en niet 'Zwolle'. Zo ook tijdens de vergadering op 13 mei 1980. De toenmalige presidente mevrouw Zwaan vroeg aan de leden of de naam 'Afdeling Zwollerkerspel' niet opgeheven kon worden, omdat deze gemeente al sinds 1 augustus 1967 niet meer bestond. Haar vraag leidde tot een heftig protest en de naam bleef gehandhaafd!

Nog steeds bestaat er hierover discussie, maar

met name in het gebied van de voormalige 'buitengebieden' wil men niet weten van wijziging.

Ook over de naam 'Bond van Plattelandsvrouwen' verschillen de meningen. Het merendeel van de leden komt helemaal niet meer van het platteland. Moet de Bond zich dan toch zo blijven noemen? De plattelandsvrouwen echter, en vooral de boerinnen, stonden per slot van rekening ooit aan de basis van de Bond! Het woord 'boerin' is al uit de naam verdwenen. Velen menen, dat als nu ook nog het woord 'plattelandsvrouw' eruit wordt gehaald, het hart van de Bond verloren gaat.

Hoe dan ook: voorlopig blijft de naam 'Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen' en is de afdeling Zwollerkerspel, met ongeveer 200 leden, 'nog steeds springlevend'.³

De toekomst

In het programmaboekje van de afdeling Zwollerkerspel voor 1997 is de missie van de Bond te lezen: 'De NBvP is een organisatie van vrouwen met hart voor de leefomgeving in plattelands- en stedelijke gebieden, die elkaar willen ontmoeten, die hun creativiteit willen ontplooiën, die aan hun persoonlijke ontwikkeling willen werken en die met krachtige stem willen participeren in hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen.'⁴

Noten

1. Zie bijvoorbeeld: J.L. Van Zanden. *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*. Utrecht, 1985. p. 67 e.v.
2. W. Coster. *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996*. Zwolle, 1996. p. 158.
3. In 1996 bestond de NBvP Overijssel 65 jaar en dat werd gevierd onder het motto '65 jaar en nog steeds springlevend'. De geschiedenis van deze afdeling zal, zo is de bedoeling, volgend jaar in boekvorm verschijnen.
4. Een steun in de rug hierbij is de recente toekenning van een subsidie door de provincie Overijssel en het ministerie van LNV in het kader van de plattelandsvernieuwing en het streven om Overijssel te promoten als 'Tuin van Nederland'. Voor het project, 'Plattelandsvrouwen werken aan leefbaarheid' kreeg de Overijsselse organisatie één van de dertien subsidies van in totaal 1,3 miljoen gulden.

De landbouwwerktuigen van de firma O. de Leeuw

Annèt H.M. Bootsma-
van Hulten

De eerste tachtig jaar

En van de oudste bedrijven in Zwolle, O. de Leeuw BV, kende naast haar oorspronkelijk-groothandel in ijzer en ijzerwaren ook jarenlang een groothandelstak in landbouwwerktuigen.¹ De toenmalige firma O. de Leeuw kwam voort uit een handel in ijzerwaren die in 1810 door ene Hendrik Wijnekes in het pand Diezerstraat 72 te Zwolle was begonnen onder het uithangbord 'In den Blauen Saegh.' Wijnekes overleed in 1844 en zijn weduwe verkocht huis en goederen aan Hendrik Jan Jacob Bolte. Toen Bolte overleed werd het bedrijf voortgezet door zijn weduwe, Johanna Herberta Stroink. Zij nam haar jongere broer, Johan H.H. Stroink, in de zaak op. Deze Johan Stroink zette na het overlijden van zijn zuster de zaak voort onder de naam 'Firma Wed. H.J.J. Bolte.'

Oeds de Leeuw,
1846-1916.
De naamgever van het
bedrijf
(foto: O. de Leeuw).

In 1872 verscheen de toen 26-jarige Oeds de Leeuw ten tonele. De heer Stroink associeerde zich in dat jaar met hem. Oeds de Leeuw was afkomstig uit Groningen. Hij werd in 1846 geboren te Midwolda op de Ennemaborg, waarvan zijn vader rentmeester was. Toen Oeds de Leeuw zijn intrede in het bedrijf deed bleef de firmanaam vooralsnog ongewijzigd. Pas toen Stroink in 1890 overleed en De Leeuw de enige firmant werd, zette deze de zaak onder zijn eigen naam, firma O. de Leeuw, voort.

Het bedrijf was inmiddels uitgebreid met de handel in ijzer, waartoe in de jaren zeventig twee panden in de Nieuwstraat waren aangekocht en ingericht en de oorspronkelijke detailhandel transformeerde tot groothandel. Belangrijke afnemers van de firma waren smeden. O. de Leeuw voorzag smederijen in de drie noordelijke provincies en verder in Overijssel, de Veluwe en overige aangrenzende gebieden in Gelderland van materialen.

Omstreeks 1900 behoorden ook delen van Utrecht en Noord-Holland tot het afzetgebied van de firma. Het bedrijf had in ieder geval al aan het eind van de negentiende eeuw de reputatie solide en degelijk te zijn. In 1895 werd O. de Leeuw door Koningin-Moeder Emma het predikaat hofleverancier verleend, een onderscheiding die door alle drie de daaropvolgende koninginnen herhaald is.

Landbouwwerktuigen

Oeds de Leeuw breidde begin jaren negentig van de vorige eeuw het werkterrein van wat nu zijn eigen zaak geworden was uit met de verkoop van landbouwwerktuigen, alsmede van haarden en kachels. Bij uitstek produkten die door smederijen afgezet werden. Het tijdstip van de opname van landbouwartikelen in het assortiment was ongetwijfeld niet toevallig. In die tijd begon namelijk

het massale gebruik van industrieel geproduceerde landbouwwerktuigen en -gereedschappen in Nederland goed op gang te komen. De eerste voorzichtige stappen op de weg van de landbouwmechanisatie waren al in het midden van de negentiende eeuw gezet. In het buitenland ontwikkelde men machines voor het mechanisch oogsten van hooi en graan, het dorsen en moderne ploegen werden hier aanvankelijk in grote aantallen nagemaakt door lokale ambachtslieden. Na de landbouwcrisis van de jaren tachtig begonnen de moderne materialen en methodes - onder meer het gebruik van kunstmest - algemeen opgang te maken. De vraag werd zo groot dat het de moeite loonde als groothandel zelf landbouwwerktuigen uit het buitenland te importeren, hetgeen bij O. de Leeuw dan ook gebeurde.

De verkoop van de nieuwe artikelen verliep blijkbaar gunstig voor de firma. In 1907 werd speciaal voor de huisvesting van de afdeling landbouwwerktuigen een terrein aan het Rodetorenplein gekocht en daarop werd een gloednieuw magazijn gebouwd: het karakteristieke pand Rodetorenplein nr. 2, waar de laatste jaren lappenhandel Jan Sikkes gevestigd is en dat nu op de nominatie staat om te verdwijnen en plaats te maken voor het Maagjesbolwerkproject. Maar dit terzijde.

Kort nadat men begon met de verkoop van landbouwartikelen was Oeds de Leeuw jr., geb. 1875, in de zaak gekomen; enige jaren later gevolgd door de heer C. Frans Esser, geb. 1876, die inmiddels met een dochter van Oeds sr. was getrouwd. Frans Esser werd belast met de leiding van de afdeling landbouwwerktuigen. Hij was zeer geïnteresseerd in de technische aspecten van de nieuwe machines. Volgens de overlevering zouden Esser en De Leeuw jr. in het begin van deze eeuw een grote grasmaaimachine gedemonstreerd en gedemonteerd hebben op de stoep van het pand in de Diezerstraat, een spektakel dat veel bekijks trok.

Prijscouranten

Helaas is er op het huidige bedrijf weinig uit deze oude tijd bewaard gebleven. Gelukkig zijn er nog wel een paar exemplaren van oude prijscouranten, zodat we weliswaar niet weten hoeveel, maar wel

*Carl Frans Esser,
1876 - 1942
(foto: O. de Leeuw).*

wat er werd verkocht. De oudste volledig bewaard gebleven prijscourant dateert uit 1910. Deze prijscourant geeft uitvoerige informatie over dorsmachines, rosmolens, wanmolens, aardappelsorteer machines, wortelsnijders, hakselmachines, lijnkoekenbrekers, graanbrekers, aardappelkwetsers, gierpompen en verwijst verder naar speciale prijscouranten van de firma over allerlei soorten ploegen en eggen, automobieltuigbouwers, kunstmeststrooiers, ontromers, karns, hooibouwwerktuigen, artikelen voor de automatische drinkwaterleidingen, petroleummotoren, veevoederpoten, vlechtwerk, puntdraad, enz.

Men krijgt hieruit al de indruk dat er een vrij compleet - in ieder geval voor wat in deze streken gangbaar was - en zeker modern assortiment op het gebied van landbouwwerktuigen en landbouwijzerwaren werd gevoerd. Een indruk die nog wordt bevestigd door een andere uitgave uit hetzelfde jaar. In 1910 bestond het bedrijf namelijk honderd jaar. Of dit verder nog gevierd is, is onbekend, maar wel kregen alle afnemers ter gelegenheid hiervan een kalender aangeboden waarbij naast iedere maand reclameteksten waren afgedrukt in de vorm van een complete opsomming

Oeds de Leeuw jr.,
1875-1954
(foto: O. de Leeuw).

van het hele assortiment. Daarin komen we nog tegen: allerlei soorten schoppen, mestvorken, zuivelbereidingsartikelen zoals handmelkontromers, melkbussen, melkkoelvatens, melkemmern etc, tuinbouwartikelen, zaaivaten, graanmaaimachines, zelfbinders, zeisen en zichten, gladstroodorsmachines voor hand- en drijfkracht etc. De meeste machines die in de prijscourant van 1910 beschreven staan waren geschikt voor hand- of paardenkrachtaandrijving. Een enkele kon ook aangedreven worden door stoomkracht, zoals de 'Bental's Veiligheids-Stroosnijders', in prijs variërend tussen de f 75 en f 210. De prijzen van wat eenvoudiger stroosnijders liepen uiteen tussen de f 24 en f 47, o.a. een 'prima kwaliteit' Duitse stroosnijder van f 39 of f 42, die door De Leeuw onder de eigen naam 'Lion' werd verkocht. Hoewel hierbij uiteraard het Engelse woord 'leeuw' bedoeld was, kwamen de onder deze naam verkochte artikelen onder de afnemers al snel bekend te staan als de 'Lion' machines. Naast o.m. deze 'Lion' stroosnijders verkocht O. de Leeuw later nog ploegen en cultivatoren onder de eigen naam 'Olis':

ontstaan uit de beginletters van O. de Leeuw in Swol.

Voor zover valt na te gaan waren de landbouwwerktuigen van O. de Leeuw vooral van Duitse en Engelse makelij, men verkocht echter ook al artikelen van het Amerikaanse bedrijf 'Deering.' Later, waarschijnlijk in de jaren twintig, verwierf O. de Leeuw het exclusieve importeurschap voor dit merk in de noordelijke helft van Nederland. Toen Deering opging in het grote Amerikaanse bedrijf I.H.C. (International Harvest Company) ontstond de situatie dat O. de Leeuw werktuigen onder het Deering label bleef verkopen, terwijl de Haarlemse firma Boeke & Huidekoper, die eveneens een vestiging in Zwolle had, landelijk de I.H.C. machines verkocht. Het betrof hierbij echter dezelfde machines, die allebei gemaakt werden in de grote Europese I.H.C. fabriek in Dusseldorf.

Tussen de beide wereldoorlogen

Vanwege de toenemende bedrijfsactiviteiten van de hele firma werden in 1913 de panden Gasthuisplein 17 en 17A aangekocht, terwijl ten behoeve van de landbouw in 1915 stallen met koetsierswoning achter de panden Willemskade 8 en 9 werden verworven. Het daarnaastgelegen terrein werd in 1916 aangekocht en opgehoogd en in 1919 werd een magazijn, bij Willemskade 7, aan dit geheel toegevoegd. In de loop der jaren werden op dit terrein diverse loodsen alsmede een werkplaats gebouwd en een uitgang naar de Emmastraat aangebracht. Dit hele complex bevond zich op de plaats waar nu de supermarkt Nieuwe Weme staat.

Werkten er in 1900 in het hele bedrijf 14 personen: De Leeuw sr. en jr., een reiziger, twee boekhouders, vijf bediendes, en vier pakhuis knechten; in 1920 was het personeelsbestand inmiddels gegroeid tot 44 personen. Oeds de Leeuw sr. overleed in 1916, Oeds jr. en Frans Esser waren vanaf toen de beide firmanten.

De verkoopactiviteiten van de landbouwafdeling richtten zich in de jaren twintig en dertig voornamelijk op de smeden in Friesland, zuid Groningen, Drente, Overijssel, Gelderland en Utrecht. Deze werden bezocht door vertegenwoordigers die echter ook de belangen van de

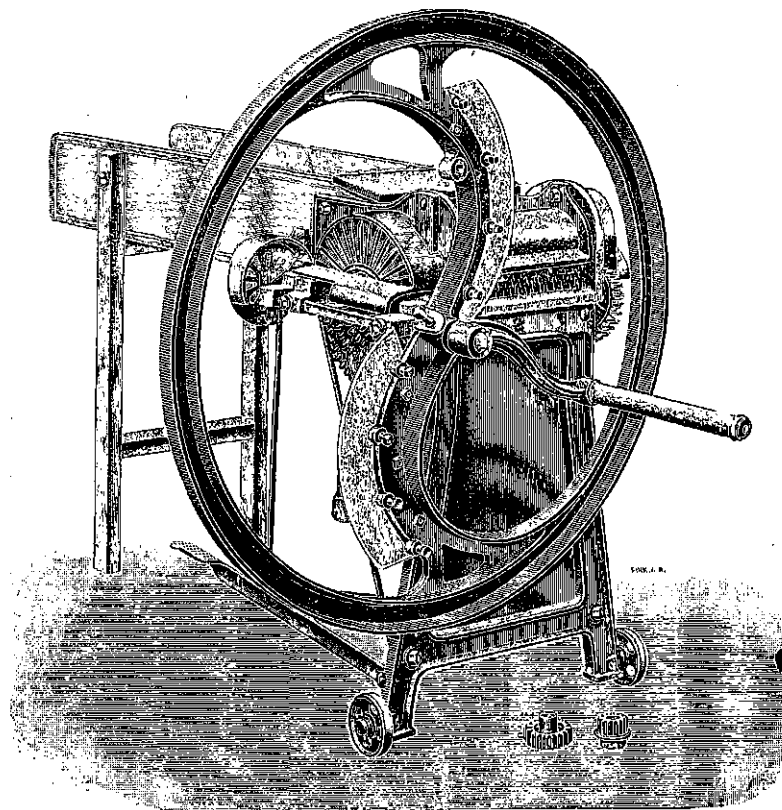
andere afdelingen van de firma moesten behartigen. Een speciale landbouwvertegenwoordiger bewerkte de grotere objecten, loonwerkers en de Utrechtse clientele. Frans Esser ging ook persoonlijk regelmatig op bezoek bij landbouwers, smeden en loonwerkers en wist door zijn joviaal optreden veel goodwill in het verkoopgebied te kweken. Zijn zoon Johan - John - H. Esser, geb. 1907, werd in 1930 eveneens in de zaak opgenomen; ook deze ging zich met de landbouwafdeling bezighouden. Frans Esser overleed in 1942; Johan werd toen firmant, samen met zijn oom Oeds de Leeuw jr.

Motoren en tractoren

Over het algemeen wordt het begin van de landbouwmecanisatie in Nederland rond 1850 geplaatst en het goed opgang komen daarvan rond 1890. Van motorisatie kan pas gesproken worden na de Eerste Wereldoorlog, in de jaren twintig met de komst van de tractor. Ik heb nog niet kunnen achterhalen wanneer de firma De Leeuw begon met de verkoop van tractoren. Er zijn uit de jaren twintig en begin jaren dertig geen prijscouranten voor de landbouwwerktuigen bewaard gebleven. In de prijscourant van 1936 staat een Deering tractor, leverbaar in drie verschillende types, 'op ijzeren wielen of gummiluchtbanden', echter zonder prijsvermelding. Men kon op aanvraag een offerte krijgen. De meeste werktuigen zijn dan nog bestemd voor paardenkracht. Twintig jaar later is deze situatie omgekeerd, slechts een enkele ploeg, cultivator, hooihark of graanmaaier uit de De Leeuw prijscouranten is dan nog geschikt om door paarden getrokken te worden. Vlak na de oorlog zag het hier overigens nog niet naar uit, de bedrijfsinventaris van de Nederlandse landbouwbedrijven was voor een groot gedeelte verloren gegaan en de mechanisatie moest weer helemaal van de grond af opgebouwd worden. Er werden op dat moment bij De Leeuw nog veel simpele ploegen en dergelijke voor paardbespanning verkocht.

De naoorlogse tijd

In 1948 kreeg de landbouwafdeling van O. de Leeuw een ernstige tegenslag te verwerken; door

een reorganisatie van de afdeling Europa van I.H.C. raakte De Leeuw het agentschap van de Deering machines kwijt. Een jaar later werd deze slag echter volledig gecompenseerd doordat De Leeuw ongeveer tegelijkertijd het agentschap voor heel Nederland wist te verwerven voor een grote Duitse fabriek van landbouwmachines, FAHR, en het exclusieve importrecht voor Nederland van de nieuwe in Engeland ontwikkelde Nuffield tractoren. Engeland had tijdens de oorlog sterk het gemis gevoeld van een eigen tractorindustrie. Om in deze niet langer afhankelijk te zijn van anderen - in de praktijk de Verenigde Staten - had Churchill na de oorlog William Morris - van de gelijknamige autofabriek - oftewel Lord Nuffield opdracht gegeven een tractor van eigen bodem te ontwikkelen. Het is niet onaannemelijk dat de bekendheid met de Engelse agrarische sector van Johan Esser - zijn echtgenote was de dochter van een Engelse herenboer - bij de verkrijging van het

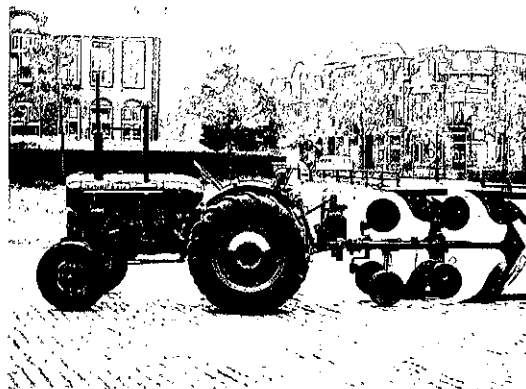
Uit de prijscourant van juli 1910: Een 'stroosnijder' van het merk Lion, waarvan de as was verlengd, om de machine te kunnen koppelen aan een rosmolen of er een riemschijf voor de karnmolen aan te kunnen bevestigen (archieff O. de Leeuw).

Een vrachtwagen met twee Nuffield tractoren voor het pand van O. de Leeuw aan het Rode Torenplein 2, waar tegenwoordig Jan Sikkes Lappenland is gevestigd (foto: O. de Leeuw).

importeurschap voor Nuffield een rol heeft gespeeld. Hoe dit ook zij, O. de Leeuw had met FAHR en Nuffield de verkoop van twee uitstekende lijnen landbouwmachines in handen. De omzet van 1950 verdriedubbelde ten opzichte van die van 1948, vertienvoudigde ten opzichte van 1939. In de eerste helft van de jaren vijftig behoorde O. de Leeuw tot de tien grootste importeurs van landbouwwerktuigen in Nederland. Een positie waarvan men naderhand misschien kan zeggen dat er toch niet alles uitgehaald is wat er toen inzat. Er werd in die jaren een enorme krachtsinspanning van de afdeling gevraagd. Om te beginnen was de

Een Nuffield tractor op de veemarkt, voor het terrein van O. de Leeuw. Op de achtergrond de Emmastraat en de inmiddels gesloopte Emmaschool (foto: O. de Leeuw).

naoorlogse vraag naar landbouwwerktuigen al enorm, niet in de laatste plaats omdat deze sector in die jaren ook nog eens van harte aangemoedigd werd door de regering om Nederland zelfvoorzienend te laten worden. O. de Leeuw moest die extra vraag opvangen en daarnaast tevens omschakelen van regionale naar landelijke verkoop. Dit werd opgelost door een landelijk netwerk van agenten - dealers - in het leven te roepen, die de FAHR en Nuffield machines afzetten. De organisatie hiervan bracht veel praktische problemen met zich mee, die pas geleidelijk opgelost werden.

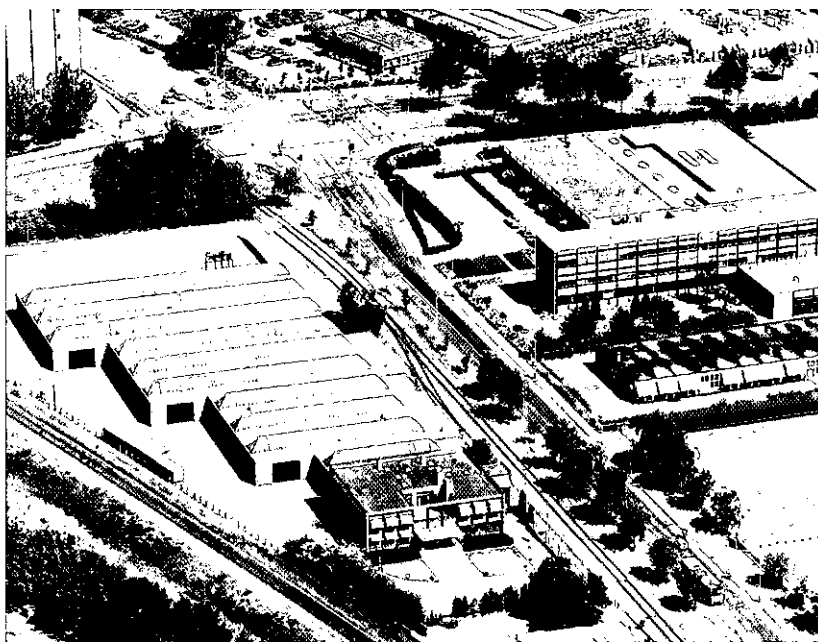
De 'gouden' landbouwjaren duurden ruim tien jaar voor O. de Leeuw. In het begin van de jaren zestig werd FAHR overgenomen door Deutz. O. de Leeuw had het importeurschap voor de nieuwe FAHR-Deutz produkten gedeeltelijk kunnen behouden, onder voorwaarde dat ze de Nuffield import zouden laten vallen. De anglofiële inslag van Johan Esser, die in 1949 in zijn voordeel had gewerkt, gaf hem nu wellicht in de verkeerde keuze te maken. Maar dit is naderhand beschouwd, het was op dat moment nog moeilijk te voorzien dat de Nuffield tractoren uiteindelijk gedoemd waren dezelfde weg te gaan als de Engelse autoindustrie. Nuffield werd in 1968 opgenomen in het grote geheel van British Leyland, de tractoren werden daarna verkocht onder de naam Leyland. Met de naam veranderde verder ook de kleur, blauw in plaats van oranje, voor de rest bleven het dezelfde machines. De tractorfabriek leed echter in de jaren zeventig onder de voortdurende reorganisaties binnen het Leyland concern en 'de algemene malaise die toen in de Britse industrie heerste; men wist de vroegere hoge kwaliteit niet te handhaven. De fabriek ging in het begin van de jaren tachtig ten onder. O. de Leeuw was naast Leyland inmiddels al overgeschakeld op White produkten, van Amerikaanse origine maar in Europa vervaardigd. Naast Leyland en White voerde men uiteraard ook nog andere merken in het leveringsprogramma, zoals Ugerlose, Bamfords, Landsberg, Ventzki MTD etc, maar het zou te ver voeren deze allemaal te behandelen. De markt in landbouwmachines werd door de ontwikkelingen in de hele landbouw echter steeds moeilijker, daarbij speelden concentratietenden-

sen - voortdurende fusies - van fabrikantenzijde het bedrijf eveneens parten.

De verdere ontwikkeling van O. de Leeuw

De andere afdelingen van O. de Leeuw, ijzerwaren en ijzer, hadden zich in de loop der jaren voorspoedig ontwikkeld. In 1954 overleed Oeds de Leeuw jr. Zijn schoonzoon Tjamko Bootsma, die in 1946 was gekomen, trad toen toe tot de directie van het inmiddels in een Naamloze Vennootschap omgezette bedrijf. Tjamko Bootsma, geb. 1912, zette zich met grote voortvarendheid aan de reorganisatie en aanpassing aan de eisen des tijds van het bedrijf. Aan het eind van de jaren vijftig bracht hij een proces van verzelfstandiging van de verschillende bedrijfsafdelingen in gang, deze werden in moderne panden op het industrieterrein gehuisvest. De uittocht uit de binnenstad van O. de Leeuw werd ingeluid in 1956 met de vestiging van de zelfstandige werkmaatschappij IJzerleeuw NV aan de Hasselterdijk, sinds 1960 aan de Gasthuisdijk. In 1961 werd de afdeling ijzerwaren en alles wat daar inmiddels bij gekomen was overgebracht naar Hattem en gevestigd in een pand aan de Hoopjesweg; deze afdeling werd in 1966 verzelfstandigd tot NV Hattemleeuw. In ditzelfde jaar werd de landbouwafdeling de werkmaatschappij 'O. de Leeuw Landbouwwerktuigen NV' en gevestigd in een pand aan de Rieteweg te Zwolle. Johan Esser trad per 1 januari 1967 uit de zaak, Tjamko Bootsma voerde daarna jarenlang alleen de directie. De heer Bootsma overleed in 1993, maar was toen al teruggetreden.

Tegenwoordig is O. de Leeuw BV een bloeiende onderneming, die werk biedt aan 160 personen. Landbouwwerktuigen worden er echter niet meer verkocht. O. de Leeuw is de naam geworden voor een houdstermaatschappij waaronder zeven werkmaatschappijen ressorteren: BV IJzerleeuw, BV Leeuwtechniek en BV Leeuwbouw te Zwolle, BV Hattemleeuw en O. de Leeuw Groentechniek BV te Hattem, Geertsema Staal BV te Winschoten en Teham Pongers BV te Hengelo. O. de Leeuw Landbouwwerktuigen bestaat niet meer maar is in 1993 omgezet in O. de Leeuw Groentechniek. Groentechniek houdt zich voornamelijk bezig

met de import en verkoop van tuin- en parkmachines, waaronder White tuintrekkers. De oude banden uit de tijd van de landbouwwerktuigen zijn echter nog wel degelijk aanwezig, veel van de huidige klanten - staalconstructiebedrijven - van bijvoorbeeld IJzerleeuw zijn voortgekomen uit voormalige landbouwsmederijen. Hattemleeuw voert nog landbouwgereedschappen en landbouwijzerwaren, zoals gaas en puntdraad, in haar assortiment. De hoofddirectie van de O. de Leeuw groep bestaat tegenwoordig uit twee personen, waaronder een directe nazaat van de Oeds de Leeuw, die in 1890 zijn naam aan het bedrijf verbond.

Noot

- 1 Gebruikte bronnen: Bedrijfsarchief O. de Leeuw BV.

Literatuur: J.M.G. van der Poel, *Honderd jaar landbouwmecanische in Nederland*, Wageningen 1983. Met dank aan de heer L. Th. Rakers, oud procuratorhouder bij O. de Leeuw Landbouwwerktuigen NV, voor een interview en het ter beschikking stellen van stukken.

Het complex aan de Rieteweg 15-17, tegenover de veemarkt, waar O. de Leeuw landbouwwerktuigen was gevestigd van 1966 tot 1993. In het kantoorgedeelte is tegenwoordig O. de Leeuw BV (Holding) ondergebracht (foto: O. de Leeuw).

Tuinbouw en veiling

A.J. Iemenschot en
Menno van der Laan

Misschien waren er onder de aanwezigen wel enkelen die niet zo geloofden in een glansrijke toekomst voor de tuinbouw in en rond Zwolle. Toch werd op 11 februari 1958 het nieuwe veilinggebouw van de Coöperatieve Groente- en Fruitveiling 'Zwolle en Omstreken' feestelijk geopend. Tegelijk werd de 50-ste verjaardag van de coöperatie gevierd. De opening ging gepaard met de gebruikelijke grote woorden, uitgesproken door hoogwaardigheidsbekleders. De commissaris van de koningin in Overijssel, ir. J.B. ridder de van der Schueren schetste de betekenis van een krachtig veilingwezen voor de tuinbouw in de provincie. Burgemeester Slager van Zwollerkerspel, waar de veiling aan de Kranenburgweg stond, beloofde er alles aan te doen de vestigingsmogelijkheden voor tuinders in zijn gemeente te verbeteren.

Maar de burgemeester van Zwolle, jhr.mr. G.A. Strick van Linschoten, reageerde nogal lachend op het verdwijnen van de veiling uit de

Het bestuur van de veiling in de jaren twintig (Collectie Koersen).

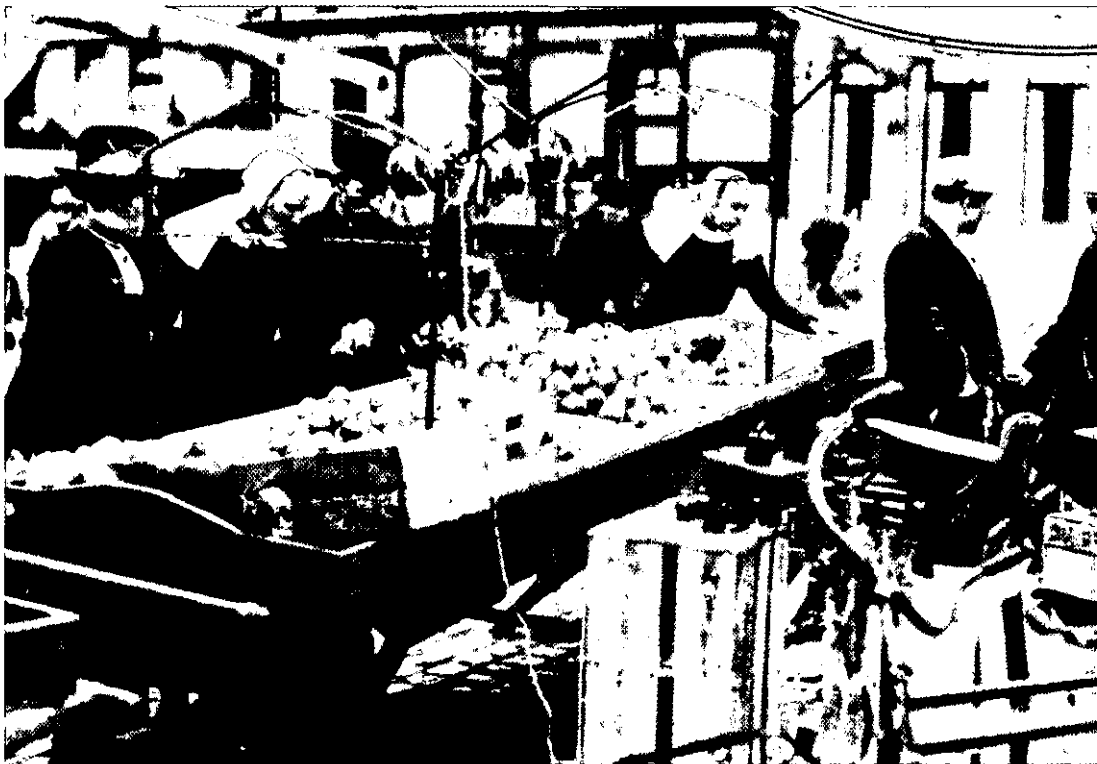

gemeente Zwolle. Hij koesterde geen wrok, zoals hij in zijn toespraak tijdens de receptie zei. In Zwolle was er op korte termijn geen geschikte locatie voor nieuwbouw te vinden, dus moest Zwolle de veiling maar laten gaan. Tuinbouw in de gemeente Zwolle had in de visie van Strick geen grote toekomst. De stad moest uitbreiden en had alle grond nodig die er was. Stiekem werd zelfs gedacht aan annexatie van de buurgemeente, waar nu net de groente- en fruitveiling naartoe was verplaatst.

Tuinders vóór de oorlog

De tuinbouw rond Zwolle stelde in landelijk perspectief niet veel voor, maar was wel van direct belang voor de regio. De groenteboeren uit de stad en het omliggend gebied betrokken hun groente op de Zwolse veiling. De grootste klant van de veiling was Twente en komkommers uit het tuinbouwgebied in noordwest-Overijssel gingen via de veiling in Hoogezand-Sappemeer naar noordwest-Duitsland. En men vermoedde enige groei, omdat Overijssel door haar ligging tussen de Nederlandse kust en het economisch belangrijke noord-Duitsland een schakelfunctie zou kunnen uitoefenen.

Vlak vóór de Tweede Wereldoorlog was de tuinbouw rond Zwolle geconcentreerd in pakweg drie gebieden. Ten noordoosten van de Herenweg, in Dieze en langs de Assendorperlure en Schellerweg waren veel tuinbouwbedrijven te vinden. Maar ook elders in de gemeente Zwolle kwamen tuinbouwbedrijven voor. Binnen de gemeente werd in 1937 zo'n 87 hectare grond gebruikt voor tuinbouw. Dat was een verdubbeling met de situatie in 1912. In Zwollerkerspel was de groei nog spectaculairder: van 45,5 hectare naar 139 hectare. Die groei had vooral in de jaren kort voor 1937 plaatsgevonden, mede door spoorwegaarbei-

Groente en fruit waren uiteraard ook op de markt te vinden. 'Op marktdag heerscht er altijd een drukte en beweging van belang en is er soms geen doorkomen aan', aldus het bij-schrift in het blad Van Eigen Erf in 1929.

ders die met glasbouw waren begonnen. De bedrijven in Zwolle waren kleiner dan die in Zwollerkerspel. De grond was in de gemeente Zwolle schaarser en ook al in de vooroorlogse jaren was er een verschuiving van de tuinbouw in de richting van de buurgemeente.

Maar wat stelde die tuinbouw nu eigenlijk voor? De tuinbouw legde in Zwolle slechts beslag op zo'n 6% van de cultuurgrond. Weilanden besloegen het grootste gedeelte, ruim 90%. In Zwollerkerspel was het belang van de tuinbouw wat grondgebruik betreft, nog kleiner. Slechts 0,34% van de cultuurgrond werd door tuinbouwers bewerkt. Meer dan 92% was weiland. Tussen de akkers en weilanden vond je de tuinbouw dus nauwelijks terug.

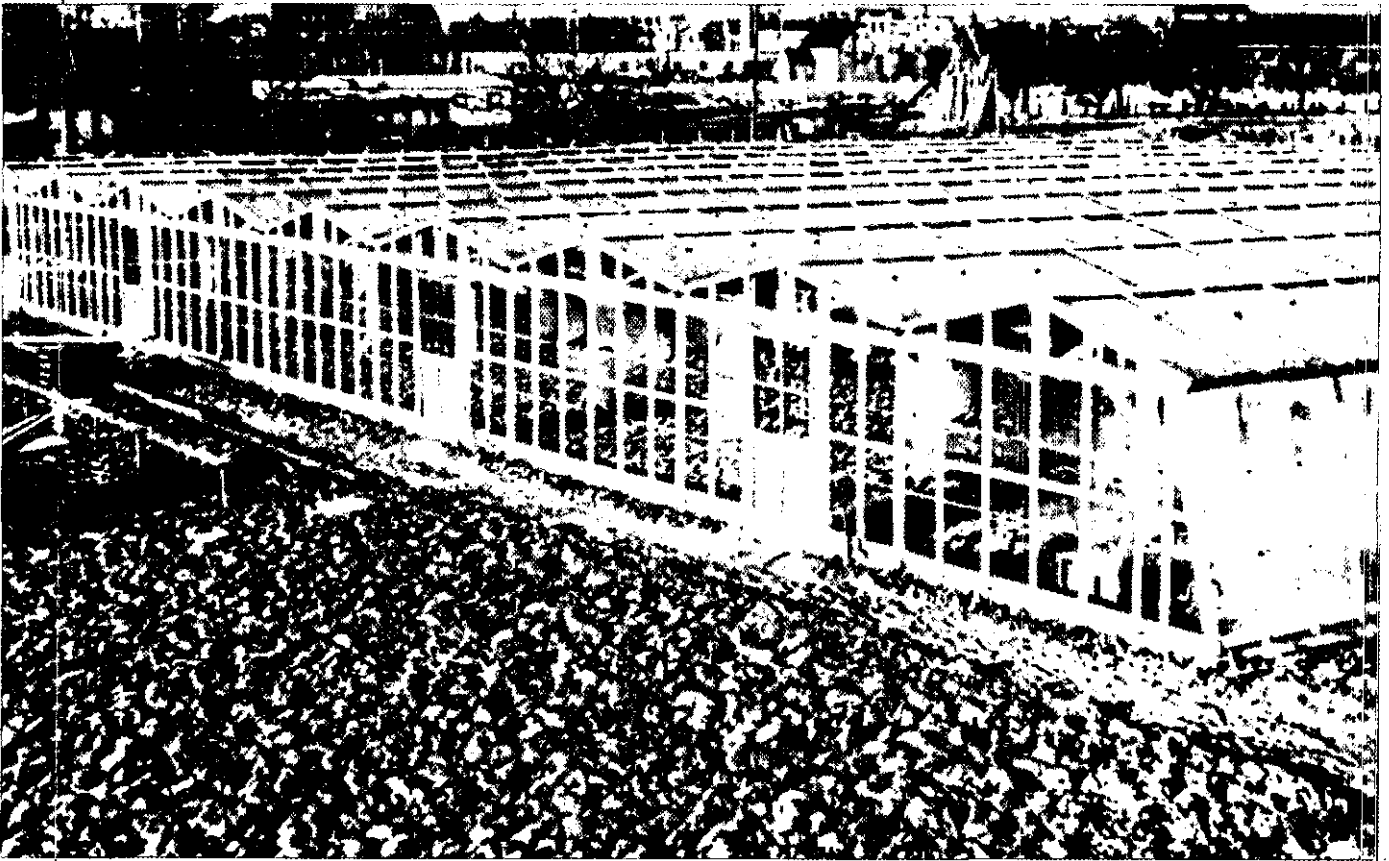
Economisch gezien was het belang van de tuinbouw groter. De tuinders haalden in ieder geval meer rendement uit een hectare grond. Prof. L. Van Vuuren heeft het in 1939 voor de gemeente Zwolle precies uitgerekend. Een landbouwer haalde bruto f 227 uit een hectare, een tuinder f 4520.

De kosten lagen in de tuinbouw wel veel hoger, maar het netto-rendement bleef vele malen beter dan in de akkerbouw. Van Vuuren vond dan ook, dat het tuinbouwbedrijf 'een grote productieve kracht' vertegenwoordigde.

De veiling

Alle kropjes sla, andijvie en worteltjes werden verhandeld via de Coöperatieve Groente- en Fruitveiling, die van 1929 tot 1958 gevestigd was langs het spoor bij de Deventerstraatweg. De veiling was één van de acht veilingen in Overijssel en behoorde met die van Deventer en IJsselmuiden tot de grootste van de provincie. De totale omzet in 1937 bedroeg 230.000 gulden en vergeleken met andere veilingen in het land was dat niet veel.

De coöperatieve veiling was in februari 1908 opgericht met het doel de afzet van tuinbouwproducten te regelen en de aankoop van mest en zaai-goed gezamenlijk te doen. Twaalf tuinders uit Zwolle en Zwollerkerspel namen het initiatief. Onder hen waren G. Esselink, D. Timmerman,

Een nieuw complex 'warenhuizen' op het terrein van tuinder Bartels aan de Assendorperlure te Zwolle (foto: De Mars, 1959).

J. van Dijk en Elfrink. Deze vier waren vijftig jaar later weer van de partij bij de opening van de nieuwe veiling in Zwollerkerspel.

De veiling was een coöperatie waarvan de tuinders lid konden worden. Er was ook een bestuur, dat voor de dagelijkse leiding een directeur aanstelde.

De producten werden op deze veiling verkocht volgens het systeem van afslag. Daarbij begint de voorgestelde verkoopprijs hoog, om vervolgens te gaan dalen. Wie 'mijn' roept, is de koper tegen de prijs die dan geldt. Het afslaan ging eerst met de mond, later werd de bekende veilingklok gebruikt.

De eerste veilingen werden gehouden in café Muthert op het Rodetorenplein. Geen slechte locatie, omdat daar ook het bodeterrein gevestigd was. Later verhuisde de veiling naar het gebouw van de voormalige touwslagerij op de hoek van de Van Karnebeekstraat en de Zuiderkerkstraat. Het

aantal tuinders dat bij de coöperatie was aangesloten, was in de jaren twintig gestegen tot ongeveer 220.

In oktober 1929 werd de veiling verplaatst naar de Deventerstraatweg, waar een herenhuis werd gekocht en ingericht tot kantoor. Verder was er een zogeheten 'afmijnzaal' met een tribune voor de kopers. De tuinders reden met hun karren voor de tribune langs om hun producten te laten zien. Als de koop was gesloten, reed men naar de loodsen om de waren bij de groenteboeren af te leveren.

De locatie aan de Deventerstraatweg was speciaal gekozen vanwege de ligging aan het spoor, wat een goede afvoer garandeerde. Toch werd daar niet altijd gebruik van gemaakt. Vrachtauto's namen een steeds groter deel van het goederenvervoer op zich. Verder brachten de telers uit Dedemsvaart van oudsher hun groenten met de Dedemsvaartsche Stoomtram, die het eindstation

aan de Meppelerstraatweg had. Vandaar was het dan lopen naar de andere kant van de stad.

Voor dag en dauw

De meeste tuinbouwbedrijven waren in die jaren twintig klein; vaak niet groter dan een halve hectare. De grond werd meestal gepacht, zodat eerst de pacht moest worden terugverdiend, voordat aan brood op tafel kon worden gedacht. Knechten hadden men niet; het hele gezin werkte mee, vader, moeder en kinderen. Het socialistisch dagblad *Het Volk* besteedde in 1921 een groot artikel aan de zware bedrijfsomstandigheden van de Zwolse tuinder. De arbeidsdag was vreselijk lang en volgde de zon. De mannen gingen een half uur voor zonsopgang naar het land en keerden een half uur na zonsondergang terug naar huis. 's Zomers werden zo dagen gemaakt van wel achttien uur. Het werk was zwaar, want ook in februari moest er in de gure wind worden gewerkt. Dan moesten bijvoorbeeld de slaplantjes worden verpoot. De vrouwen werkten volop mee. Het huishouden kwam op de tweede plaats. In de winter werden zoveel mogelijk kleren genaaid en versteld, want in de zomer was daar geen tijd voor. Kinderen werden, althans volgens het verslag in *Het Volk*, soms dagen niet gewassen en weken niet verschoond. Zwangere vrouwen moesten mee naar het land totdat ze letterlijk op de laatste dagen liepen. De verslaggever van *Het Volk* had daar zelf een jammerlijk voorbeeld van gezien. In november had hij een tuinder en diens vrouw getroffen op de akker, bezig met het aan bossen binden van laat gezaaide wortels. Tegen de regen hadden ze zich enigszins beschermd met zakken. De vrouw was hoogzwanger. Toen de verslaggever vroeg waarom zij in die toestand nog over de koude grond kroop, antwoordde de tuinder: 'We moeten de pacht toch betalen...' Het was en is een bestaan van hard werken en vroeg opstaan.

Het waren ook de vrouwen die naar de groenteveiling aan de Van Karnebeekstraat gingen. Voor dag en dauw begon daar de veiling. Soms kwam het voor dat vrouwen in de stromende regen uren buiten moesten wachten op hun beurt.

Kinderen werden eveneens op het bedrijf ingeschakeld. Vanaf hun tiende levensjaar moesten ze

meehelpen. Schoolverzuim kwam regelmatig voor.

Toch waren die jaren twintig nog niet eens zulke slechte jaren voor de tuinbouw. De omzet van de veiling steeg in ieder geval gestaag tot 1929. Daarna daalde de omzet als gevolg van de economische crisis. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog was de omzet in geld een kwart lager dan in 1928, maar de aanvoer was wel toegenomen. De voedselvoorziening tijdens de oorlog vormt een verhaal apart.

Na de oorlog

Na de oorlog ging het bergopwaarts met de groenteveiling in Zwolle. Het aantal leden steeg in de jaren vijftig tot ongeveer 400 en de omzet vertienvoudigde tot bijna drie miljoen gulden. De tuinders gingen langzamerhand over van plat glas op echte kassen, die warm werden gestookt met kolenkachels. Tuinder Bartels liet midden jaren vijftig aan de Assendorperlure nog een heel nieuw complex van die zogenoemde 'warenhuizen' verrijzen. En tuinbouwer J. Esselink van de Herenweg had zelfs kassen met het nieuwe 'rolbak-systeem' waarmee het dak open- en dichtgeschoven kon worden.

Aanvoer met paard en wagen naar de veiling in de jaren vijftig aan de Deventerstraatweg. (Collectie Koersen).

Een veilingklok met lampjes, opvolger van de wijzerklok. Bij de KZIJ behoort dit erfgoed van het veilingwezen inmiddels tot het verleden. Prijsafspraken en andere biedsystemen hebben hun intrede gedaan. (Uit: Sporen van jacht, visserij en landbouw. Tekening Frans van de Vrande)

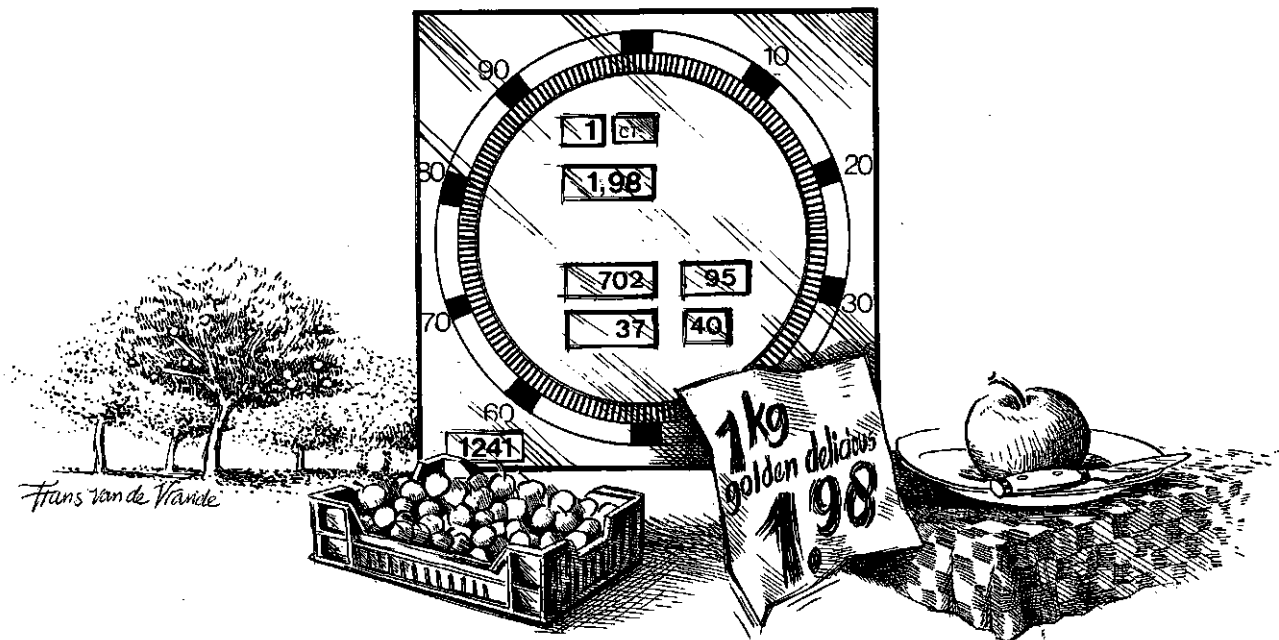
De tuinders kregen echter last van het gebrek aan grond binnen de gemeente Zwolle. Iedereen zag het eigenlijk wel aankomen. Zwolle wilde uitbreiden en woningen bouwen en daarvoor had de stad meer grond nodig. De groenteveiling, de gemeente Zwollerkerspel en de gemeente Zwolle richtten daarom in het midden van de jaren vijftig de Stichting Tuinbouw Zwolle-Zwollerkerspel op. Deze stichting moest landbouwgronden opkopen, verkavelen en vervolgens verkopen aan tuinders. Het belang voor Zwolle lag erin dat de gemeente zo zonder morren een aantal tuinders kon bewegen naar buurgemeenten te verhuizen. Sommige tuinders stichtten grotere bedrijven in Ittersum of Oldeneel. Velen kwamen verder van huis terecht, bijvoorbeeld in Heerde of Ankum bij Dalfsen.

Inmiddels was de veiling in 1956 ook uit de gemeente Zwolle verdwenen. De veiling moest uitbreiden, maar dat kon niet omdat het terrein aan de Deventerstraatweg te klein was. Bovendien werd het huurcontract door de eigenaar, de Nederlandse Spoorwegen, opgezegd.

Het resultaat was de feestelijke opening in februari 1958 van het nieuwe gebouw in Berkum, waarbij burgemeester Strick van Linschoten tijdens zijn felicitaties het veilingbestuur toevertrouwde 'geen wrok' te koesteren.

Het aantal van acht veilingen in Overijssel, verminderde in de loop der jaren. Uiteindelijk bleven er twee over, namelijk de veiling in IJsselmuiden en die in Berkum. In 1977 fuseerden beide bedrijven tot KZIJ (Kampen, Zwolle en IJsselmeerpolders). Vanaf 1981 wordt nog vanuit één gebouw in IJsselmuiden gehandeld. Die veiling had in 1987 weliswaar een omzet van 75 miljoen gulden, maar was landelijk gezien slechts een 'middenmoter.' In hetzelfde jaar werd bijvoorbeeld in Aalsmeer voor meer dan een miljard gulden via de klok verkocht.

Inmiddels hebben zich binnen het veilingwezen echter grote concentratieprocessen voltrokken, waarin ook KZIJ is meegegaan en behoort de veilingklok in het gehele land vrijwel tot het verleden.

Literatuur

Recensie

Stedelijk Museum Zwolle. Perspectieven. Zwolle (Waanders) 1997. ISBN 90 400 9979 0. f 29,50.

Jaap Hagedoorn

Ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gedeelte van het Stedelijk Museum Zwolle op 20 september 1997, verscheen deze fraai uitgegeven bundel. De uitgave is een echt gelegenheidswerk, dat het moment markeert waarop de langverwachte uitbreiding van het museum gestalte heeft gekregen. De bijdragen zijn zeer uiteenlopend van karakter, maar hebben alle een aspect van het nieuwe museum als onderwerp. De meeste zijn erg kort en doen naar meer verlangen. De veelheid aan bijdragen maakte het lastig om een bundel als deze te recenseren, vandaar dat hier volstaan kan worden met een overzicht van de bijdragen.

Zo beschrijft museumdirecteur Herman Aarts de geschiedenis van het Provinciaal Overijssels Museum vanaf haar ontstaan in 1883. De accenten in de activiteiten veranderden in de loop der jaren nogal: van verzamelen, naar presentatie en restauratie, tot thematisering (stijlkamers), een publiekgericht tentoonstellingsbeleid en educatieve projecten. De activiteiten van de veel jongere Librije Hedendaagse Kunst (1973) waren vierledig: tentoonstellingen en educatieve projecten, informatie en documentatie betreffende Nederlandse en buitenlandse kunst en kunstenaars, beheer gemeentelijk kunstbezit en dienstverlening. Behoeftes aan ruimte en politieke keuzes leidden uiteindelijk tot fusie van de beide instellingen en tot de uitbreiding van het gebouw aan de Melkmarkt.

Frans van de Vrande, voorzitter van de Vereniging Vrienden van het Stedelijk Museum

Zwolle geeft een overzicht van de bijdragen die de Vereniging in de loop der jaren heeft gegeven aan het Museum.

Hemmy Clevis, stadsarcheoloog, toont in een eerste overzicht van de opgraving op de plek van de nieuwbouw aan dat Zwolle al in de elfde eeuw een havenkwartier kende aan het stadsriviertje de (Grote) Aa. De naam Voorstraat verwijst hiernaar. Die naam gaat terug op het overslaan van aangevoerde goederen. Dat er geen verband bestaat met de weg naar de Voorst werd aan het begin van deze eeuw al aangetoond door Van der Pot. Een nadere publikatie over de opgravingen volgt hopelijk snel.

Wim Huijsmans, medewerker van het Gemeentearchief, beschrijft vervolgens de geschiedenis van de huizen aan de Grote Aa (die in tegenstelling tot zijn bewering niet werd gedempt, maar overkluisd) ter plaatse van het huidige museum. Tot de bewoners behoorden onder meer de stichteres van het Vrouwenhuis, Aleida Greven, en de bouwer van huize Boschwijk, Egbert Spaar, een verre verwant van de bekendste eigenaar van deze buitenplaats: Rhijnvis Feith. Eind negentiende eeuw werd op de plek van de nieuwbouw een post- en telegraafkantoor gebouwd, dat in 1965 werd afgebroken.

Miriam Schneiders beschrijft de dertig jaar die voorbijgingen met het maken van plannen voor de nieuwbouw: van de plannen van De Lussanet en Aldo van Eyk, het KIP uit 1981 (waarin voor het eerst de Librije opduikt), het plan om de musea te vestigen in het conservatorium tot het plan van Architectenburo Van den Belt & Partners. Het laatste werd uiteindelijk gerealiseerd.

Wim van der Beek schetst uitvoerig de geschiedenis van de moderne kunstbeoefening in Zwolle van de laatste 35 jaar. Van de Stichting Het Hopmanshuis, via de instelling van onder meer de

Librije in 1974, de oprichting van een commissie Beeldende Kunst en het realiseren van de Kunstuitleen tot de vele tentoonstellingen die in de Librije en de Broerenkerk werden georganiseerd en de presentaties in de Zwolse galeries.

Stan Petrusa, adjunct-directeur van het SMZ en voorheen directeur van de Librije, presenteert tenslotte een overzicht van het werk dat tien Zwolse kunstenaars speciaal ter gelegenheid van de openstelling van het nieuwe museum maakten en dat te zien was tijdens de openingstentoonstelling. Het boek wordt afgesloten met de vier prenten die het museum ter gelegenheid van de opening liet vervaardigen als relatiegeschenk.

Auteurs

drs. Annët Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis te Leiden. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

drs. Wim Coster (1953) is historicus. Recentelijk verschenen van zijn hand onder andere het Jaarboek Overijssel 1995 over jacht, visserij en landbouw en het jubileumboek van de Overijsselse Landbouw Maatschappij (OLM).

drs. Jaap Hagedoorn (1960) is historicus. Hij is werkzaam als uitgever en gemeenteraadslid.

Jolande Haverkort (1965) is secretaresse bij Wärtsilä NSD Nederland B.V. in Zwolle. In het kader van de HPO-opleiding Cultuurgeschiedenis en Educatie aan de Christelijke Hogeschool Windesheim verrichtte zij voor het jubileumboek van de OLM onderzoek naar de rol en de positie van de boerin en de plattelandsvrouw in Overijssel.

Wim Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het Gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

J.A. Iemenschot (1930) was voorzitter van de Groente- en Fruitveiling Zwolle (1963-1977) en Kampen Zwolle IJsselmeerpolders KZIJ (1977-1994).

Martien Knigge (1948) volgde in Boskoop de opleiding op het vlak van tuin- en landschapsontwerp en -beheer. Hij is beheersplanner bij Het Overijsselsch Landschap en bestuurslid van de Vrienden van de Stadskern.

Colofon

W. Koersen (1933) is (zo nu en dan) rustend veehouder te 's-Heerenbroek. Hij was bestuurlijk onder andere actief binnen het waterschapwezen en de landbouw, recentelijk als bestuurslid van de OLM afdeling Zwolle en Coberco-Zuivel.

drs. Menno van der Laan (1955) is historicus en werkzaam bij Uitgeverij Waanders.

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

B.J. Kam, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M. H. van Ulsen, *penningmeester*

W. Coster, A. Bootsma-van Hulten, A.J. Mensema, R. Salet, *leden*

Secretariaat

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten,

telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 30,00/jaar

overige leden f 40,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,

W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,

I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's

afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Dank

Naast de bij de artikelen genoemden ontvangen ook de volgende personen en instanties een welgemeend woord van dank:

ir. E. Bouma, voormalig algemeen secretaris van de OLM; GLTO ZuidMiddenOost, afdeling Zwolle; Veemarkt IJsselhallen Zwolle; mevrouw G. Jonkers-Willems, voorzister Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen Overijssel; Joos Lensink, fotograaf; mevrouw G.W. Middag-van Dijk, Agrarisch Kontaktpersoon NBvP, afdeling Zwollerkerspel; medewerk(st)ers Bibliotheek Provincie Overijssel.

